

XIII.YÜZYILDA YESİ ŐEHRI

Khilola Atayeva

Yüksek Lisans Tezi

Eskişehir, 2022

XIII. YÜZYILDA YESİ ŞEHİRİ

Khilola ATAYEVA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr Altan ÇETİN

ESKİŞEHİR

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Haziran 2022

ÖZET

XIII.YÜZYILDA YESİ ŞEHİRİ

Khilola ATAYEVA

Tarih Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2022

Danışman: Prof. Dr. Altan ÇETİN

Yesi Orta Çağda Sir Derya nehrindeki önemli şehirlerdendir. Ele aldığımız tez konusu ise Yesi şehri'nin kültür faaliyetleri ve yerleşik hayat hakkında önemli fikirler edinmeyi amaçlamaktadır. İpek Yolunun da etkisi ile gelişen Yesi şehri'nin XIII. yüzyıldaki tarihî seyrini, mimari özelliklerini ortaya koymak tezin birer bir gayesidir. Bu döneme dair bilgi veren önemli kaynakların yanında Sir Derya şehirleri üzerine arkeolojik kazılar yapılmış ve bunlar sayesinde önemli bilgiler ortaya çıkmıştır.

Yesi şehri XIII. yüzyılda siyasî olarak en zor dönemlerinden birini yaşamıştı. Buna rağmen şehirde iktisadî, kültürel ve ilmî gelişme meydana geldi. Yesi şehrinde yetişen pek çok âlimler İslâm dünyasında bilim ve kültürün gelişmesinde katkıda bulundu. Kazakistan'da yapılan arkeolojik kazılar şehrin tarihini aydınlatmada büyük katkı sağladı. Dış ülkelerde ise yapılan araştırmalar çoğunlukla orta çağda yazılan kaynak eserlerine dayanmaktaydı. Büyük İpek Yolu'nun Orta Asya'daki önemli güzergâhı olan Yesi şehri hakkında araştırmalar yapılmış ve haklarında az-çok bilgiler bulunmaktadır. Sadece şehri hakkında yapılan çalışmalar istenilen ölçüde yeterli değildir. Bu çalışmada bugüne kadar yapılan arkeolojik araştırmaların delillerine dayanarak kaynaklardaki bilgiler değerlendirilecektir. Böylece tez konumuzun katkısı da Türkistan arkeolojisinin önemini vurgulayarak, bu kazılarda elde edilen bilgilerin seçtiğimiz şehrin tarihini ve eski kültürü aydınlatmak bakımından önemini ortaya koymak olacaktır. Tez üç bölümden oluşmaktadır. Girişte ise Şavgar ve Yesi adının toponimisi, IX-XII.yüzyıllardaki Yesi şehrinin tarihi ve Moğol Hâkimiyetine geçmesi, birini bölümde, İbn Haldun'un düşüncesi ile XIII. yüzyılda Yesi şehrinin fiziki yapısı, ikinci bölümde Yesi şehrinin XIII.yüzyılda idari ve sosyal durumu, siyasî gelişmeler ve son üçüncü bölümde Yesi şehrinin XIII. yüzyılda iktisadî durumu incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Yesi, Tasavvuf, Hoca Ahmed Yesevi, İpek Yolu, Moğol İstilasası

ABSTRACT

YESI CITY IN THE XIII CENTURY

Khilola ATAYEVA

Department of History
Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, June 2022

Supervisor: Prof. Dr. Altan ÇETİN

Yesi was one of the important cities on the Sir Derya river in the Middle Ages. The subject of the thesis we are dealing with aims to gain important ideas about the cultural activities and settled life of the city of Yesi. XIII. The city of Yesi, which developed with the influence of the Silk Road. In addition to the important sources that provide information about this period, archaeological excavations have been made on the cities of Sir Derya and important information has emerged thanks to them. Yesi city XIII. century was one of the most difficult periods politically. Despite this, economic, cultural and scientific development took place in the city. Many scholars who grew up in the city of Yesi contributed to the development of science and culture in the Islamic world. Archaeological excavations in Kazakhstan made a great contribution to illuminating the history of the city. On the other hand, the researches carried out in foreign countries were mostly based on the sources written in the middle ages. Research has been done about the city of Yesi, which is the important route of the Great Silk Road in Central Asia, and there is more or less information about them. Studies on the history of the city alone are not sufficient to the desired extent. In this study, the information in the sources will be evaluated based on the evidence of the archaeological researches carried out so far. Thus, the contribution of our thesis topic will be to emphasize the importance of Turkestan archeology and to reveal the importance of the information obtained in these excavations in terms of illuminating the history and ancient culture of the city we have chosen. The thesis consists of three parts. In the entrance, the toponym of the names Şavgar and Yesi, the historical and Mongolian domination of the city of Yesi in the IX-XII. The physical structure of the city of Yesi in the XIII century, the administrative and social situation of the city of Yesi in the 13th century in the second part, the political developments and the last part of the city of Yesi in the XIII. century, the economic situation will be examined.

Keywords: Turkistan, Yesi, Sufism, Hoca Ahmed Yesevi, Silk Road, Mongol Invasion.

ÖNSÖZ

Tez, Orta çağ XII yüzyıldaki Mâverâünnehir bölgesi Sır Derya boyundaki şehir Yesi'nin XIII yüzyıllar arasındaki tarihi ile ilgilidir. Bu döneme dair bilgi veren önemli kaynakların yanında Mâverâünnehir bölgesi, Sır Derya boyunda arkeolojik kazılar yapılmış ve bu kazılarda çalışmamıza yardımcı olacak önemli bilgiler ortaya çıkmıştır. Yesi şehri XIII yüzyılda en parlak dönemlerinden birini yaşamıştı. Sır Derya nehrindeki şehri olarak bu bölgelerde önemli bir ekonomik, kültürel ve ilmî gelişme meydana geldi. Yesi şehrinde yetişen pek çok âlim ve sanatçı İslâm dünyasında bilim, kültür, felsefe ve sanatın gelişmesine ciddi katkılarda bulundu. Bu şehirlerin araştırılmasına Kazakistan'da bilim adamları yaptığı arkeolojik kazılar bu bölgelerde tarihi aydınlatmada katkı sağladı. Dış ülkelerde ise yapılan araştırmalar çoğunlukla orta çağda yazılan kaynak eserlerine dayanmaktadır.

Bu çalışmanın amacı tarihi ve arkeolojik kaynaklara dayanarak şehirdeki şehrin belli olmayan siyasi ve kültürel tarihini ortaya çıkarmaktır. Orta Çağlarda gelişen Büyük İpek Yolu'nun Orta Asya'daki önemli güzergâhı olan Yesi şehri hakkında çok araştırmalar yapılmış ve haklarında az-çok bilgiler bulunmaktadır. Sadece bu bölgenin başka dillerden bilgileri çevirerek yapılan çalışmalar istenilen ölçüde yeterli değildir. Bu çalışmada bugüne kadar yapılan arkeolojik araştırmaların delillerine dayanarak kaynaklardaki bilgiler değerlendirilecektir. Böylece tez konumuzun katkısı da Türkistan arkeolojisinin önemini vurgulayarak, bu kazılarda elde edilen bilgilerin seçtiğimiz şehrin tarihini ve eski medeniyetimizi aydınlatmak bakımından önemini ortaya koymaktır.

Bu tezin başarılı bir şekilde tamamlanması için fikir veren, beni her zaman destekleyen, yol gösteren danışmanım sayın Prof.Dr. Altan ÇETİN'e ve hocalarıma saygılarımı ve teşekkürümü sunarım. Ayrıca tez çalışması süresince destekte bulunan, daima bana güvenen, uzakta olmalarına rağmen yardım eden aileme, babam Kamol Atayev, annem Aimhan Atayeva ve ablam Zilola Abdurahmanova'ya tüm kalbimle teşekkür ederim. Bu çalışmanın her aşamasında bana yardım eden, her zaman yanımda olan arkadaşlarıma teşekkürümü sunmak isterim.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığımı ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Khilola ATAYEVA

İÇİNDEKİLER

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
EKLER LİSTESİ	ix
KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ	1
Yesi (Şavgar) Şehrinin Adı ve Toponimisi	2
Yesi (Şavgar) Şehrinde İslam Hâkimiyetinin Kurulması	8
Orta Çağda IX-XII. yüzyıllarda Yesi Şehri.....	14
Moğolların Sir Derya şehirlerini İstila Etmesi ve Yesi Şehrinin Moğol Hâkimiyetine Geçiş.....	25
I. BÖLÜM.....	31
1. YESİ ŞEHRİNİN YAPISI (FİZİKİ YAPI)	31
1.1.Orta Çağda Şehir Yapısı: Haldun ile Şehri Düşünmek.....	31
1.2. Yesi Şehrinin Kale Yapısı.....	34
1.3. Yesi Şehrinin XIII.yüzyılda Ev Yapısı.....	45
1.4. Yesi Şehrinde Tekke Yapıları.....	46
1.5. Yesi Şehrinde Camiler ve Türbeler	51
1.6. Yesi Şehri Hamamları.....	57

1.7. Yesi Şhrinde (Kultöbe/Kultepe) Yapılan Akeoloji Kazı Sonuçları.....	60
II. BÖLÜM.....	67
2.XIII.YÜZYILDA YESİ ŞHRİNDE İDARİ VE SOSYAL HAYAT.....	67
2.1.Yesi Şhrinde (Siyasî Hayat ve Gelişmeler).....	67
2.2. Yesi Şhrinde Yönetim	70
2.3. Yesi Şhrinde Toplum Hayatı.....	76
2.4. Yesi Şhrinde Eğitim Kurumları ve Bilim.....	78
III. BÖLÜM	83
3. XIII.YÜZYILDA YESİ ŞHRİNDE EKONOMİ.....	83
3.1.İpek Yolu ve Ticaret.....	83
3.2.Yesi Şhrinde Para	89
3.3. Yesi Şhrinde Üretim Gücü ve Zanaat.....	94
SONUÇ.....	101
KAYNAKÇA.....	123
EKLER	
ÖZGEÇMİŞ	

EKLER

Ek 1.	Maveraünnehir:Sir Derya şehirleri (Yesi).....	104
Ek 2.	Şoytöbe yerleşiminin havadan çekilmiş fotoğrafı.....	105
Ek 3.	Şoytöbe'nin üst ufkundaki seramik buluntuları.....	105
Ek 4.	Türkistan yerleşiminin havadan çekilmiş fotoğrafı.....	106
Ek 5.	Şoytöbe yerleşiminin havadan çekilmiş fotoğrafı	106
Ek 6.	Evliya Kumçik ata camisinin yakınındaki kariz kuyusunun seramik kaplama borusu.....	107
Ek 7.	Türkistan şehrinin havadan çekilmiş fotoğrafı	107
Ek 8.	Hoca Ahmet Yesevi Türbesi.....	108
Ek 9.	Tekkenin birinci katının genel planı.....	108
Ek 10.	Timur türbesinin altındaki ilk türbe duvarının parçası.....	109
Ek 11.	XV.yüzyıldaki Doğu Hamamı.....	109
Ek 12.	Kultöbe yerleşiminin havadan çekilmiş fotoğrafı	110
Ek 13.	IX-XI. yüzyıldaki Seramik sürahi.....	110
Ek 14.	IX-XI. yüzyıldaki Sürahi parçaları.....	111
Ek 15.	X-XI.yüzyıldaki nakışlı seramik plakalar.....	111
Ek 16.	X-XI.yüzyıldaki minyatür seramik kaplar.....	112
Ek 17.	X-XII. yüzyıldaki seramik lamba.....	112
Ek 18.	X-XII. yüzyıldaki seramik kapaklar.....	113

Ek 19.	X-XII.yüzyıldaki seramik sürahi.....	113
Ek 20.	X-XII.yüzyıldaki seramik tagara parçası.....	114
Ek 21.	X-XII.yüzyıldaki seramik çömlek.....	114
Ek 22.	XI-XII.yüzyıldaki sürahi.....	115
Ek 23.	XI-XII.yüzyıldaki seramik hoş kokulu duman çubuğu.....	115
Ek 24.	XI-XII.yüzyıldaki seramik fincan.....	116
Ek 25.	XII-XIII.yüzyıldaki seramik tabak.....	116
Ek 26.	XII-XIII.yüzyıldaki seramik çömlek parçası.....	117
Ek 27.	XIV. yüzyılda Ahmet Yesevi türbesinde kullanılan seramik levha.....	117
Ek 28.	İpek Yolu Haritası.....	118
Ek 29.	X. yüzyıla ait olan Samaniler ve Karahanlılar sikkesi.....	118
Ek 30.	İsmail İbn Ahmet'in Semerkant'ta yaptırmış sikkesi (893-907).....	119
Ek 31.	XIII. yüzyılın sonuna ait bakırdan yapılmış Çağatay Devleti sikkesi	119
Ek 32.	XIV.yüzyılda Timur sikkesi.....	120
Ek 33.	1384 yılına ait Timur sikkesi.....	120
Ek 34.	Urus Han döneminde yapılan sikke.....	121
Ek 35.	Otrar ve Türkistan vahaları.....	121
Ek 36.	M.Ö 1.binyıl Türkistan seramik parçaları.....	122
Ek 37.	Türkistan vahasının karakteristik seramik tabaklarının ana formları	122

KISALTMALAR LİSTESİ

- ERG : Avrasya Kaynaklar Grubu (Eurasian Resources Group)
- TAS : Türkistan Arkeoloji Seferi
- T.C. : Türkiye Cumhuriyeti
- SSC : Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
- UNESCO : United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
- vb. : Ve başkaları
- vs. : Ve saire

GİRİŞ

Yesi (Şavgar) Şehrinin Adı ve Toponimisi

Her şehrin kaderi bir insanın kaderi gibi, benzersizlik ve özgünlük ile karakterizedir. Jungar/Çungar/Cungar dağlarından Yedisu ve Sir Derya bozkırlarından Ural Nehri'ne kadar uzanan eski Kazakistan şehirlerinden biri olan Yesi (Türkistan), dikkat çekici bir tarihe sahiptir (Ek. 1). Bu yönüyle bakıldığında, Kazakistan'ın birkaç tarihî kentinden biri olarak da görülmektedir. Bu şehrin varlığı, tarihî kaynaklarda XII. yüzyıldan itibaren tespit edilmektedir. Şehir, ilk olarak “Yesi” adıyla Şavgar ilçesinin (vilayetin) merkezi olmuştur. XVI. yüzyılda ise “Türkistan” adını almıştır ki bu adıyla da bilinmektedir¹.

Arkeolojik araştırmalar, Yesi'nin çok köklü bir geçmişe dayanımını göstermektedir. Yesi'nin çevresinde bulunan Taş Devri (M.Ö. 2.6 milyon-M.Ö. 3 binyıl) anıtları - Şoktaş I, II², Köşkorgan I, II³ - bu bölgede ilk kez 500 bin yıl önce insanların yaşadığına işaret etmektedir. Yine çevresinde Tunç Çağı (MÖ 3000 - MÖ 1200) yerleşimleri ve araçları da bulunmuştur. Bu bilgiler, M.Ö 2. binyıldan itibaren Andronov kültürünün, Kazakistan'ın başka yerlerinde olduğu gibi bu bölgesinde de yayıldığına delil olarak durmaktadır. Demir Çağı'nda (M.Ö. VIII-M.S. VI. yüzyıl), ise Yesi'yi de içine Sir Derya'nın orta kesimlerinde, eski Fars kaynaklarında “Saka” ve “Avesta”da – “düz” olarak adlandırılan kabilelerin yaşadıkları bilinmektedir. Buradan hareketle Saka boylarının yaşadığı bölgeye Turan adı verilmiştir⁴.

Yesi şehrinin asıl adının Saka kabilesinin adıyla ilişkili olduğunu ortaya koyan bazı görüşler vardır. Bunlardan ilki, XVII. yüzyıl tarihçisi Mahmud İbn Uli'nin: “Türkistan bir Saksonlar şehridir ve yerli ahali ona Yesi derler”- şeklindeki kayıdır. Buralarda Sakson kentinin antik adının Saka adıyla örtüştüğünü görebilirsiniz.

B. İ. Abayev'e⁵ göre, “Saka” adı “Tura” teriminin karşılığı olarak düşünülmelidir ve bu kabileler birleşik “Tura-Sakalar” adıyla anılmaktadır. Bu, yerleşim tarihinin

¹ Y. Smagulov (2017). *Drevniy Turkestan shtrikhi po istoricheskomu portretu (Tarihî bir portreye göre Eski Türkistan)*. Almatı, s.7.

²Şoktaş I, II-Kazakistanın güneyindeki Paleolitik anıt.

³ Köşkorgan I, II-Kazakistanın güneyindeki Paleolitik anıt.

⁴..... (2018). *Ortagasırlık Türkistan qalasının tarihi* (Ora Çağ Türkistan şehrinin tarihi). s.12.

⁵Etnik olarak Oset bir Sovyet dilbilimci.

derinliğini yansıtan kentin antik adıdır⁶. Yesi çevresinde XII. yüzyılda kadar kurulan Sidak Ata, Şoytöbe, Karaçık, Dörtkültöbe yerleşimleri bulunmaktadır. Tarihsel verilere göre, daha öncede bahsettiğimiz üzere, VIII.yüzyıl ve XII.yüzyılda bölgenin başkenti Şavgar'dı. Şavgar şehrinin konumu hakkında El-Istahri: Ana şehir (ilçe) Farab'dan Keder'e kadar iki (gün) geçer. Keder'den Şavgar'a (günlük) geçiş, Şavgar'dan Savran'a (günlük geçiş) vardır"⁷. Bu görüşün doğruluğu, El-Makdisi'nin verdiği bilgiler ile "Farab'dan Şavgar'a iki gün" ifadesi ile desteklenmektedir. VIII. yüzyıla kadar Şavgar (Yesi) bölgesi Türk ve Batı Türk hakanlıklarına (552-702) aitti. VIII.yüzyıl ve XX. yüzyıl arasında Şavgar (Yesi) Orta Asya'daki tüm siyasî olaylara şahit olmuştur⁸.

İlk olarak Şavgar kelimesinin anlamını inceleyecek olursak Soğd dilinde Şavgar, "kara dağlar" anlamına gelir. Bu ismin alternatifi Karaşık/Karaçık/Karaçuk'tur. Karaşık/Karaçuk/Karaçık şehri, Türkçe bir kelime olarak kaynaklarda Oğuzların kenti olarak geçmektedir. Şavgar adının kökenini IX. yüzyıl ve XII. yüzyıllarda burada yaşayan yerlilere dayanmaktadır. Bu açıklama meseleyi biraz yalın bırakmaktadır. Bu düşüncüyü V. Şuhovtsov⁹ ileri sürmüştür. Kesin olarak söylemek gerekirse, İslâm kaynaklarındaki herhangi herhangi bir oykonimin, şehrin kendisinin mi yoksa merkezi mi olduğu, bölgenin adı mı olduğunu kesin olarak belirleyemiyoruz. Bu durum şehir adlarının Arapça, Farsça ve Türkçede şifahi bir şekilde iletilmesinden kaynaklanmaktadır¹⁰. Orta Asya'nın kurak koşullarında kent merkezlerinin ortaya çıkmasında ve sürdürülebilir kalkınmasında en önemli faktörün su mevcudiyeti olduğu uzun zamandan beri not edilmiştir. Şehirler veya az ya da çok büyük nüfus merkezleri, yalnızca istikrarlı su kaynaklarının yakınında ortaya çıktı. Türkistan vahasının özelliği, su kaynaklarının Karatau/Karadağ sırtının güney yamacından aşağı doğru karışık besin nehirleri olmasıydı. Bu, her şeyden önce, su rejiminin bir miktar istikrarını sağlayan erimiş su ve yeraltı kaynaklı su ile beslenen Karaçık/Karaçuk Nehri'dir. Türkistan vaha kentlerinin gelişimindeki özgünlük, yaşam desteklerinin önemli

⁶A.Şaşayev (1992). *Issledovaniya gorodisha Chuytobe. (Şoytöbe yerleşiminin araştırılması)*. Petropavlovsk: Margulanovskiye chteniya. s.110.

⁷E.Ageeva ve V. Patsevich (1958.) *Güney Kazakistan'ın yerleşik yerleşim yerlerinin ve şehirlerinin tarihinden*. Alma-Ata, s.94.

⁸Şaşayev, 1992, a.g.k., 175.

⁹V. Şuhovtsov-rus iranisti

¹⁰Bibliotetheca Geographorum Arabicorum, v:1. P. 291, 346. V 2. P. 510, 524, V. 3. P. 48, 274. V. 7. P. 342.

bir kaynağının, bu suları yeryüzüne çıkarmak için en karmaşık sistemle kullanılan yeraltı suyu olduğu kabul edilmelidir. Orta Asya’da bu hidrolik sistemlere geleneksel olarak karizler¹¹ denir. Komşu şehir Savran’ın karizleri hakkında da çok araştırılmıştır¹². Yeraltı su kanallarının ortaçağ Türkistan’ın altından geçtiğine inanmak için sebepler var. Dikey bir kuyu - böyle bir sisteme giriş - Kultöbe’nin beş yüz metre güneydoğusundaki Evliya-Kumçik Ata yeraltı mahzeni alanında belgelenmiştir¹³.

Şavgar anlamını incelersek, eski İran dilinde “Syavagari” – “Karadağ” ın Soğdca bir yansımasıdır. Birleşik “sav” ilk bölümünde, soğd dilinde “sav”, Harezmi dilinde “esyav/sav” ile Oset dilinde “sav”, diğer fars dillerinde “syavas”-siyah anlamına gelir. Soğd dili için karakteristik olan “s” nin varlığı - diğerlerinden “ir”, ikinci bölümde – soğd dilinde “gar”, diğer fars dillerinde “gari”, Avesta’da: “gairi” – “dağ” anlamına gelir. Şavgar adının bize inkar edilemez bir şekilde soğdca bir formda gelmesine rağmen, Soğd kolonizasyonundan önce yakın bir sese sahip Saka “Savgar” formunda var olduğu varsayılabilir¹⁴. “Karadağ” yer adı, Sakaların kutsal merkezi olan Kang ile ilişkili yer adları çemberine dâhil edilmiştir. Saka kabilelerinin göçü sırasında, bu isimle kutsal merkez birkaç kez yer değiştirdi ve onunla birlikte mitolojik olarak ilişkili bir dizi toponim grubunu hareket ettirdi. Bu tür toponim grubunun en iyi şekilde Güney Kazakistan’da, Afganistan’ın batısında, Kabardin Balkarlarda, Romanya’da görülmektedir. Tüm bu bölgelerde, “Karadağ”, “Beyaz Nehir”, “Kara Vadi” ve diğerleri isimlerinin eşlik ettiği “Kang” oykonimi kaydedilir. Ne yazık ki, bu isimlerle ilişkilendirilen mitolojik bağlam büyük ölçüde kaybolmuştur ve ancak Firdevsi’nin Şehnâme’si, Kuzey Kafkasya halklarının destanı vb. gibi kaynaklar analiz edildiğinde güçlkle yeniden oluşturulabilecek durumdadır. Bu gruba dâhil edilenler kısmen eski formda korunmuş ve kısmen süperstratik¹⁵ dillere kopyalanmıştır. Böylece, Güney Kazakistan’da yeniden yapılandırılmış Saka formu, “Savgar”, oset dilinde “sav- siyah, diğer -ir. -syava”, yerini

¹¹Kariz-Kehriz veya kariz, kurak bölgelerde, sularını toplamak için oluşturulur ve bazı durumlarda su yatırır ve ekseni yüzeye çıkarır.

¹²Y.Smagulov (2003). *Türkistan vahasının karizleri*. Almatı:Izvestiya. 19

¹³Pişulina, K. A. (1969). *Prisırdar’inskiye goroda i ih znachenıye v istorii kazahskih hanstv v XV — XVIII vekah:voprosı sotsial’no-politicheskoı istorii (XV-XVIII.yüzyıllarda Sir Derya şehirleri ve Kazak hanlıkları tarihindeki önemi:sosyo-politik tarihin sorunları)*. Almatı: Nauka. 10

¹⁴Pişulina, 1969, a.g.k., 15

¹⁵Süperstratik dil-fetih sonucunda yabancı nüfusun dilinin yerlilerin dili üzerindeki etkisi

Sogd formu Savgar ve ardından Türk Karadağı aldı. Aynı zamanda “Savran” terimi, ikinci bölümde - diğer - yukarı “ravana”, - vadi, Rusça-rovn kelimelerinde görünebilir. “Kang” terimi gibi, hem Güney Kazakistan’da hem de Kabardin-Balkar’da değişmeden korunmuştur. Romanya topraklarında, Yası şehri yakınında, şu anda Kangaz şehri “As Kangı” şeklinde geçmektedir. Monte Negro Dağı - “Kara Dağ” ve Alba Nehri – “Beyaz” bulunmaktadır. Güney Kazakistan’da, Arıs nehrinin adı diğer, “Arusa” “beyaz”, şu anda Aksu olarak adlandırılmaktadır. Yer adlarının dilbilimde başka dillerin söz, ifadelerin, dil birimine uygun kelime olarak tercüme ederek ve yer adlarının değişmeden bir biçimde korunması, mitolojik görüşlerin bir ortaklığını varsayar. Etnik gruplardaki yıkıcı değişiklikler sırasında böyle bir ortaklığın ortaya çıkması olası değildir, uzun vadeli karışımlar süreçlerinin var sayılması daha olasıdır¹⁶. Romanya topraklarında Kang ile ilişkilendirilen yer adları bloğunda “Yesi” toponiminin varlığı, Şavgar teriminin o dönem hala bölgenin adı anlamına geldiğini ve şehrin merkezinin Yesi olarak adlandırıldığı hakkında varsayımı mümkün kılınmaktadır. Bu ismin ilk kez daha XII. yüzyılda görünmesine rağmen, geçmişi daha eskiye kadar uzanır. Daha sonra Şavgar şehrinin merkezi, daha sonra Yesi’ye taşınmıştır. “Türkistan” adı ise genellikle tarihsel ve coğrafi bir kavram olarak kullanılır ve Orta Asya’daki Türkçe konuşan halkların yaşadığı bölgeleri tanımlamak için kullanılır. Aslında, “Türkistan” terimi, Urallardan Altay’a, Hazar Denizi’nden Çin’e, Tomsk ve Tobol’dan İran ve Afganistan’a ve Uygur bölgesinden toplam alanı 3 milyon km²’den fazla olan bir alanı kapsamaktadır¹⁷.

Yesi (Türkistan) bölgesinde kaynaklarda adı geçen bazı şehirler de vardır. Şagilcan adlı bir şehir el-Makdisi tarafından İsbicab’taki şehirler listesinde verilmiştir. Şagilcan, İşkan yerleşimine karşılık gelir diye bir görüş vardır. Ama bu bilgiler doğru olmayabilir, eski adı İşkan-Karnak olduğu için bu şehir kaynaklarda çok iyi bilinen bir şehirdir. Şagilcan adı, Karadağ - Çağa’nın güney yamaçlarındaki yerleşim yerlerinden birini korumuştur. Çağa yerleşimi Türkistan’ın 20 km kuzeydoğusunda, köyün eteklerinde yer almaktadır. Buradaki yerleşim X. yüzyıl ve XVII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Karnak, Kaşgarlı Mahmud’un eserinde de yer alır. İşkan yerleşiminin bulunduğu yerde Karnak’ın

¹⁶Pişulina, 1969, a.g.k., 16.

¹⁷B. Baytanov (2017). *Kazakistan’daki Kutsal Mekanlar Coğrafyası*. Almatı:A.H Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Ş. Valihanov Tarih ve Etnoloji Enstitüsü. s.747-749

da yer aldığı hakkında hiçbir şüphe yoktur¹⁸.

XII. yüzyıldan beri varlığının bilindiğini ifade ettiğimiz Yesi adı yazılı kaynaklarda ilk kez XIII. yüzyılın ortalarında geçmektedir. Bu kaynaklarda yer alan bilgiler Ermeni kralı Hetum'un 1255'teki Moğol hanları Batu ve Mönge'nin karargahına yaptığı gezi ile bağlantılıdır. Yesi, Hetum elçiliğinin dönüş yolunda geçtiği diğer büyük şehirler arasında "Ason" olarak anılır. Kaynakta yer alan bilgiler şöyledir: "İlansu denilen nehri geçerek, Toros Dağları'nın mahmuzlarını geçerek Dalas'a (Taraz) ulaştılar. Sonra batıdan kuzeye dönerek Hutuhçin, Pergant, Suhul-han, Ursohan, Kaikant, Huzah (Suzak), Kamots, Hundahayr ve Sıganak'a, yani Karaçuk dağlarına gittiler. Oradan da Batu'nun oğlu Sartah'a gittiler, Sartah ta Mönge Hanla buluşmak niyetinde idi. Oradan da çok büyük şehirler olan Sıganak ve Savran'a, oradan da Harçuh ve Ason'a (Yesi), Savri ve Otrar'a, Zurnuh ve Cizah'a yol aldılar ve otuz gün içinde Semerkant, Saripul, Kerman ve Buhara şehrine ulaştılar"¹⁹. Bu kaydı teyid eden en son nümizmatik buluntular, Moğol öncesi dönemlerde bu isimle bir yerleşimin var olduğunu göstermektedir. Rusyadaki "Ermitaj Devlet Müzesindeki" koleksiyonunda, V.N Nastiç²⁰ tarafından, Yesi'de bulunan Harezmsah Muhammed ibn Tekeş'in iki gümüş sikkesi bulunmaktadır. Bu sikkelerin tarihleri yok, ancak bahsedilen araştırmacı, madeni paraların şimdiki Türkistan etrafında yer alan Farab bölgesinin (Otrar vahası) Muhammed ibn Tekeş tarafından fethinden sonra 1210 yıllar civarında basıldığı sonucuna varmıştır. Araştırmacı Yesi'deki Harezmsah'ın tarih belirtmeden sikke basmasının ve Sir Derya yakınlarındaki diğer şehirlerde para basımının, yalnızca siyasî değil, islam dünyasındaki ünlü bir mutasavvuf olan Hoca Ahmet Yesevi'nin Yesi şehrinde mezarının varlığı ile aynı zamanda bağlantılı olarak dinî ve ideolojik bir anlamı olduğuna inanıyor²¹.

XII. yüzyılda yaşayan büyük mutasavvuf Hoca Ahmet Yesevi'nin sonrasında "Yesili" anlamına gelen Yesevi adıyla anılması buna bir delildir. Bununla birlikte "Yesi"

¹⁸K.Baypakov (2013). *Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana po materialam issledovaniy: Yuzhno-Kazakhstanskoy kompleksnoy arkheologicheskoy ekspeditsi, I. Urbanizatsiya Kazakhstana IX–XIII vv. (Kazakistan'ın eski ve ortaçağ kentleşmesi: Güney Kazakistan arkeolojik keşif araştırma materyallerine dayanarak IX–XIII yy.)*. Almatı:Arkeoloji Enstitüsü, s.34.

¹⁹K.Gandzaketsi (1976). *Ermenistan Tarihi*. Moskva:Nauka. s.224.

²⁰Nastiç Vladimir Niloviç-tarih bilimleri adayı. Cambridge Üniversitesi Orta Asya Nümismatik Enstitüsü Yönetim Kurulu Üyesi; Moğol Nümismatik Derneği'nin üyesi

²¹Y.Smagulov, F.Grigor'yev ve A.İtenov (1999). *Ocherki po istorii i arkheologii srednovekovogoTurkestana (Ortaçağ Türkistan tarihi ve arkeolojisi üzerine yazılar)*. Almatı:Gılım. s.17.

etnotoponimi IX. yüzyıl XI. yüzyılın bir parçası olan orta Sir Derya bölgesinde yaşayan ve Orta Çağ Türk Oğuz kabileleri ile yakından bağlıdır. Bu bakış açısı, V. V. Bartold'un²² ardından bu isimle kentin XII. yüzyılda ortaya çıktığına inanan akademisyen V. A. Gordlevsky²³ tarafından savunulmuştur. Bununla birlikte, 1979-1983 yıllarında Türkistan'ın antik yerleşiminde yapılan arkeolojik araştırmalar, Yesi Türkistan şehrinin bulunduğu yerdeki yerleşim tarihini M.S 1. binyılın ilk yarısına atfederek önemli ölçüde konuyu derinleştirdi. Bu, Yesi toponimi ile M.Ö 1. binyılın sonunda Doğu İran kabilelerinin birleşmesi ile tarihî arenaya girdiği "Ası" etnonimi ile bağlantı kurmak için bir temel oluşturur. Antik yazarlarda, bu etnonim, Yunan-Baktriya'nın çöküşüyle ilişkili olayları tanımlarken ortaya çıkar. Bu kabile, kuzeydoğudan Yunan-Baktriya'yı işgal eden (Yaksart'ın diğer tarafındaki bölgeden taşınan) barbar kabileleri arasında bahsedilir. Eski yazarlar Asları (Asyalılar) geleneksel olarak Çin kaynaklarındaki Usun'lar ile tanımlar ve Orta Sir Derya'da Karadağ dağlarının yakınında Batı Yedisu'da yer aldıklarını kaydetmiştir. M.Ö. II-I. yüzyılın çalkantılı olaylarından etkilenerek bu kabillerin bir kısmı M.S. IV. yüzyılda Kuzey Kafkasya'dan Hindistan'a kadar geniş bir alana dağılmış ve yeni kabilelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.²⁴ Bu kabilelerin tarihsel kaderinin daha fazla değişimi, dağılım alanını Macaristan'a kadar genişletti. Bu halkın tarihi ve çeşitli bölgelerdeki kültürü, uzmanların ilgisini çekmiştir ve şimdiden bu alana dair bol yayın üretilmiştir. Ancak, bu insanların eski birliğinin ana bölgesi orta Sir Derya bölgesi olduğunu ve kendi soyundan gelenlerle ya da kendi kültürüne yakın kabileler ile birleşerek olarak burada yaşamaya devam ettiğini belirtmek bizim için önemlidir. Bu, M.S. VII-VIII. yüzyılın başlangıcı toponiminin sürekliliği dönemdeki derin geleneksel kültür tarafından kanıtlanmıştır. "Yesi" etnik adı, Fergana ve Harezmi'de, yani aynı Sir Derya bölgesinde daha sonraki Özbek aşiretleri arasında korunmuştur. Orta Çağ'ın başında, Yesi'nin yerinde, görünüşe göre, büyük bir yerleşim yeri veya küçük bir kasaba zaten mevcuttu. Savran'ın biraz doğusunda, Ahmed Yesevi'nin türbesi ve makamı olan Yesi bulunmaktaydı. Ahmed

²²Wilhelm Barthold veya Vasilij Vladimiroviç Bartold (d. 15 Kasım 1869, Sankt Petersburg - ö. 19 Ağustos 1930) bir Rus ve Sovyet doğubilimci ve tarihçidir. Petersburg Üniversitesinde öğretim üyesi ve 1918 yılından 1921 yılına kadar Petersburg Antropoloji ve Etnografya Müzesinde yönetmenlik yapmıştır.

²³Vladimir Aleksandroviç Gordlevsky (25 Eylül 1876, Sveaborg - 10 Eylül 1956, Moskova) - Sovyet oryantalist-Türkolog, Türk dili, edebiyatı, folkloru ve Türkiye tarihi uzmanı. Filoloji Doktoru, profesör. SSCB Bilimler Akademisi Akademisyeni.

²⁴Y.Smagulov, F.Grigor'yev ve A.İtenov, 1999, a.g.k., 18,

Yesevi'ye "Hazret-i Türkistan" dendiğinden Yesi'ye bugün Türkistan adı veriliyor. Yesi, tahminlere göre X.yüzyıl yazarlarının Şavgar adını verdiği şehrinin yanında, veli-şairin yaşadığı yıllarda ve ölümünden sonra kuruldu. Burası bölgenin başkentinden daha küçüktü, Şavgar'a bağlıydı ve buranın bir parçasıydı²⁵. Bazı araştırmacılar Yesi'yi eski Şavgar'ın bir banliyösü olarak görüyor, ancak daha büyük olasılıkla burası bir uydu kasabasıydı. XII. yüzyılda iç savaşlar veya Kimeklerin saldırı nedeni ile Şavgar şehrinin siyasî anlamı değişti, böylece Yesi şehri burada, tarım bölgesinin en büyük yerleşim yerinde, iktisadî merkez olarak ortaya çıkmıştı. Bundaki son rol, XII.yüzyılda Yesi şehrinin mezarlıklarından birinde Türk mutasavvufu Hoca Ahmed Yesevi'nin gömülmesi ile Yesi halk arasında kutsal yeri olan bir yerleşim yeri olarak tanınmıştı²⁶.

Daha sonraki döneme ait yazılı kaynaklar, Yesi (Türkistan) şehri hakkında son derece kıt bilgiler içermiştir. Bu veriler o kadar parça parçadır ki, yalnızca tarihinin genel bir taslağını çizmemize izin verir. Bu veriler şehrin hangi dönemde hangi hükümdarların egemenliği altında ve şehrin ne zaman bulunduğu, askeri-politik olaylar hakkında bilgi vermektedir. Belki de bu yüzden bu şehrin genel tarihi iyice araştırılıp yazılmamıştır, çünkü Türkistan'ın kültürel katmanlarında saklanan arkeolojik materyallerin ana kaynağının hala uygun ölçüde sahiplenilmemesine rağmen, bu veriler son derece kıt ve parçalıdır. Gerçekten de, bu durumda, yalnızca "sessiz" malzeme buluntuları şehrin erken tarihine, oluşumunun özelliklerine ışık tutabilir, halk kültürünün tarihinde genel ve özel olanı karakterize edebilir. Şehrin ve tüm Sir Derya bölgesinin bu henüz yazılmamış tarihinde pek çok soru var ve bunlar çözümünü ve bilimsel olarak ele alınmayı bekliyorlar. Ne de olsa Yesi (Türkistan) şehrinin ortaya çıkışının tarihlendirilmesinin gerekçesi bile sadece arkeolojik verilerde mümkün olabiliyor. Türkistan'ın antik yerleşiminin arkeolojik çalışmasının temellerinin bir zamanlar Orta Asya arkeoloğu Mikhail Evgenieviç Masson²⁷ tarafından atıldığı özellikle vurgulanmalıdır. Burada, Orta Çağ Türkistan yerleşiminin arkeolojik çalışmasının tarihçesini ve tarihini ayrıntılı olarak ele almayacağız²⁸. Aynı zamanda, Türkistan şehrinin kültürel stereotipleri ve gelenekleri tüm Kuzey Orta

²⁵E.Esin (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul:Kabalıcı Yayınları, s.20.

²⁶Y.Smagulov, F.Grigoryev ve A.İtenov, 1999, a.g.k., 19

²⁷Mikhail Evgueneviç Masson 21 Kasım (3 Aralık) 1897'de St.Petersburg- 2 Ekim 1986 Taşkent) - Sovyet arkeoloğu ve oryantalisti. 1951'de Türkmenistan SSC Bilimler Akademisi üyeliğine seçildi . Orta Asya Arkeoloji Okulunun kurucusudur . Kızıl Bayrak İşçi Emri almıştı.

²⁸E.Smagulov (2017). *Tarihî bir portreye göre Eski Türkistan*, Almatı, s.8.

Asya'yı, diğer bir deyişle tüm Aral-Sir Derya bölgesini etkileyen kentsel bir vaha merkezi olarak anlaşıldığını not etmeliyiz. Burada konumuz dışında olması nedeniyle Timur'un vasiyetiyle inşa edilen yapıların isimlendirilmesiyle ilgili tarihi onomastik²⁹ ile ilgili ilginç hususları da göz ardı edeceğiz. Kent çalışmasının bu karmaşık yönleri, yakın zamanda V.N. Popova, B.A. Baytanaev ve Y.A. Yolgin tarafından araştırılmaktadır. Araştırmacılara göre, Yesi yer adı "manzara", "doğa" etimolojisinden değil "kabile" etimolojisinden kaynaklandığını savunmaktadırlar. Tarihte, bir şehri kuran yere o kabile adının verilmesi doğal özelliklerinden daha gerçekçidir. Buna rağmen çoğunlukla yer adları daha sık olarak doğal manzaranın olağanüstü, çarpıcı özelliklerini de yansıtıyor. Bu nedenle Yesi, yer adının etimolojisi, Türk-Oğuz dili (jazı - "düz yer, bozkır") açısından düşünmek gerekir³⁰. Ama bu bilgiler bilimsel kaynaklar ile kanıtlanmamıştır sadece bir yorum olarak kabul edilmektedir. Baytanayev ve Yolgin'e göre şehrin yerleşim yerinin adı garip görünüyor. Sonuçta "bozkır" kelimeyi bu alanın parlak bir karakteristik özelliği değildir. Hele "ova", "düz yer", "geniş bozkır" gibi kavramlar oranın yerlileri için sıradan bir manzara olarak halk arasında çok kullanılmıştır.

Yesi (Şavgar) Şehrinde İslam Hâkimiyetinin kurulması

Orta Asya bölgesine İslam dini gelmeden önce ve sonra da o bölge hep türklerin yönetimi altındaydı. Ama İslamın gelmesi ile bölgede bilim ve kültür başka yönde gelişmeye ve yaygınlaşmaya başladı.

Tarihte arapların kimseyi zorla müslüman etmediği söylenir. Çok halklar ile birlikte VIII. yüzyılda türkler de İslam'ı kabul etti. İslamiyet olması gibi Türkler arasında yavaş yavaş ilerlemeye başladı. İslam gelene kadar türkler çeşitli dinleri kabul ettiler. Emel Esin "Türkistan Seyahatnamesi" kitabinde peygamberimizin Türkler hakkında muhtelif hadisini belirtmektedir: "Allahın Şimaldeki ordusu", "Türk hükmü uzun sürecektir", "Konstantaniyye feth olunacaktır". Demek ki tarihte türklerin elde ettiği başarıları peygamberimizin hadisleri ile yakından bağlıdır. Böylece türklerin siyasi genişlemesiyle beraber Islâm dini de dünyaya yayıldı³¹.

²⁹ Onomastik- dilbiliminin özel isimleri inceleyen bir dalıdır.

³⁰ Smagulov, 2017, a.g.k., 9

³¹ E.Esin (1997). *Türkistan Seyahatnamesi*. (2 baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Türkistan Yarımadası ve şehirleri M.Ö. III. yüzyıl ve M.Ö. IV. yüzyılda Kanglı, V. yüzyıl ve VI. yüzyılda Ak Hunlar (eftalit), VI.yüzyıl ve VII.yüzyılda Göktürk, Batı Göktürk, VII.yüzyıl ve VIII. yüzyılda Türgiş, IX.yüzyıl ve XI.yüzyıl, XI. yüzyıl ve XII. yüzyılda ise Karluklar, Samani'ler ve Oğuz'ların egemenliğindeydi³². Türkistan şehrinin tarihi, belirli tarihsel dönemlerde Türkistan vahasının idari ve iktisadî merkezleri olan güney Kazakistan, Şavgar ve Yesi'nin ortaçağ şehirlerinin kaderi ile yakından iç içedir. Önce ana şehir Şavgar, ardından Yesi oldu. Yesi'den (bu, XVI. yüzyıla kadar Türkistan şehrinin adıydı), sonra ise XV. yüzyılda Türkistan şehrinin tarihi başlar. IX-X. yüzyılların yazılı kaynaklarına göre, Orta Çağ'ın başlarında modern Türkistan şehri bölgesinde, aynı adı taşıyan Şavgar ilçesinin bulunduğu bilinmektedir. Şavgar, VI. yüzyıl ve XI. yüzyılda bölgenin ana şehriydi. Diğer küçük kasabalar ve yerleşimler, bölgenin gelecekteki merkezi olan Yesi dâhil olmak üzere ona bağlıydı.

VIII. yüzyıla kadar Şavgar, Türk ve Batı Türk Hakanlıklarına (552-702) tabiydi. VIII. yüzyılın başlarında Şavgar bölgesi, mülkleri Sir Derya nehrinin ortalarına ulaşan Türgiş Hakanlığı'nın (702-756) batı sınırlarına girdi. Bu dönemde Arapların Orta Asya ve Güney Kazakistan'ı fethi başlamıştı³³. Maverâünnehir'de ustalaşan Araplar, Sir Derya ve Talas bölgelerine taşınmaya başladılar. Horasan valisi Kuteybe 714'te Şaş'ı (Taşkent) ele geçirdi ve İsbicab'a sefer düzenledi. Kazakistan'ın güney bölgeleri Arap Halifeliği'ne dâhil edildi, ancak yarı bağımsız bir statüyü korudu. Araplar, Türk kabilelerinin aktif düşmanlıkları ve ayaklanmaları nedeniyle bu bölgeleri resmen mülklerine ekleyemediler. 737-739 yıllarında Semerkant, Şaş ve Farab'da Arap karşıtı ayaklanmaları bastırdılar. VIII.yüzyılın ikinci yarısında Sir Derya bölgesinin doğu kısmı ve Talas vadisi Karluklar tarafından ele geçirilmişti. Karluk yabgusu bu durumda haraç ödemek zorunda kaldı, ancak yükümlülüklerini sık sık ihlal ettiği için Araplar tebaa bölgelerinde cezalandırma işlerini yapmak zorunda kaldılar. Horasan valisi Abdullah Memun³⁴ (809-818 yıllar) döneminde , Arapların sınır bölgesi olan Tarbad bölgesinde (Şavgar ve Farab bölgelerinin toplu adı) bir cezai bölgesi düzenlenmişti. “Ayrıca, Tarbad bölgesinden Farab ve Şavgar'a elçi

³²B.Baytanov (2017). *Kazakistan'daki Kutsal Mekanlar Coğrafyası*. Almatı:A.H Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Ş. Valihanov Tarih ve Etnoloji Enstitüsü. s.749.

³³.....(2017). *Türkistan şehrinin tarihi*. s.8.

³⁴Memun veya Abdullâh Memûn, Tam Adı: Ebû Abbâs el-Memûn Abdullâh bin Hârûn Reşîd (d. 14 Eylül 786, Bağdat - ö. 9 Ağustos 833, Tarsus yakınları), 813-833 arasında 7. Abbasi halifesi.

göndererek bu bölgeyi istediğini söyledi ve Otrar bölgesini ele geçirmeye çalıştı. Sınır bölgesinin başkanını öldürerek, Karluk yabgusu'nun oğullarını, eşlerini yakaladıktan sonra, yabgu kimeklerin yerine kaçmak zorunda kaldı. Samani devletinin Orta Asya'daki siyasî hâkimiyet döneminde (820-899 yıllar), Şavgar kuzeydoğu sınırlarına girdi. IX. yüzyılda Şavgar'ın bitişiğindeki bölgeler Karluklara, X. yüzyılın başlarında ise Oğuzlara tabi olmuştur. Böylece, XII. yüzyılın sonlarına doğru, iktisadî merkezin Şavgar'dan Yesi'ye taşınmasıyla birlikte şehir, yaşamda özel bir rol oynayan kutsal bir yer olarak önem kazanmıştı. Yesi bu dönemde büyüyerek bölgenin merkezi başkenti haline gelmiştir. Yesi adı o zamandan XVI. yüzyıla kadar Türkistan'ın yeniden adlandırılmasına kadar verilerde sıklıkla bahsedildi³⁵. Yesi şehrinin manevi bir merkeze dönüşmesinde önemli rol oynayan Hoca Ahmed Yesevi'nin³⁶ dünya görüşü ve türbesinin önemi ortaya çıkıyordu.

XII. yüzyılda Türk halklarının piri olan Ahmet Yesevi'nin Karaçik/Karaçuk yakınlarındaki Yesi köyüne yerleşmesi bu kasabanın statüsünü yükseltmiş ve giderek bölgenin dinî , iktisadî ve siyasî merkezi haline gelmiştir. Yesi - yer adının kökeni XII. yüzyıllara kadar uzanmaktadır. “Yesi” anlamına gelen “Yesevi” tabiri, dolaylı olarak Hoca Ahmed'in varlığına işaret etmektedir. Fazallah ibn Ruzbîhân İsfahani'nin³⁷ “Buhara Misafirinin Notları” adlı eserinde Türkistan bölgesinin yerleşimleri arasında Yesin'in özgünlüğünü görmekteyiz: “kiutsal hacının mezarının bulunduğu Yesi şehri, Dokuz Yol'un kavşağında, Türkistan bölgesinin başkenti olan geniş ve verimli bir topraktır”. Kazakistan'ın Müslüman Rönesans dönemindeki tarihine bakıldığında, dünya medeniyetindeki yerini etkileyen birçok büyük insanın olduğunu söyleyebiliriz. Kazakistan'ın Orta Çağ merkezlerinden biri – Yesi şehri aşağıdaki ismi geçen ünlü insanlar doğmuştu. Hoca Ahmed Yesevi, Camal ad-Din Said Türkistani³⁸, Şeyh Ahmed Türkistani, Muhammed Baki Karnaki, Haziz Baki Türkistani, Davud Türkistani, Baki Muhammed Türkistani, Molla Şah Hâkim Türkistani ve diğerleri. Ebu Nesir el-Farabi ile başlayan

³⁵, 2017, a.g.k., 16

³⁶ Ahmed Yesevî ya da Ata Yesevî,(Sayram - 1103, Türkistan (Yesi)-1166), Türk mutasavvuf ve şair. Tarihte bilinen ilk büyük Türk mutasavvufu unvanını taşır. Tam adı: Ahmed İbrâhim bin İlyâs Yesevî idi. Yesevilik adı verilen tasavvufî akımının mimârı olan “Hazret-i Türkistan” nâmıyla da meşhur “Hâce Ahmed Yesevî” müridi Hacı Bektaş Veli gibi bir İslâm âlimidir. Ortaya koyduğu öğretiyöntemleriyle Alevî-Bektâşî Tarikâtı ile Sünnî İslam'ı da bir hayli derinden etkilemiş olan bir şahsiyettir.

³⁷ İranlı Şâfiî âlimi ve tarihçi.

³⁸ XIV. yüzyıllarda yaşamış bilim adamı, matematikçi

büyük edebiyat ve kültür göçü ve kervanı sekteye uğramamıştır. Yakın ve Orta Doğu'nun manevi merkezlerinde bile Kazak bozkırlarından aydınlar, bilgi ateşini yakmışlar ve ahlaki ve öğretici eserlerin yazılmasına katılmışlar³⁹.

Hoca Ahmed Yesevi, kökeni itibariyle İsbicab (Sayram) şehrinin yerlisi olan bir Türk'tü. Tasavvuf fikirleriyle dolup taşan Ahmed Yesevi, Orta Asya dervişliği okulunun kurucusu Yusuf Hemedani'nin⁴⁰ en yakın öğrencilerinden biri oldu. Ahmed Yesevi, Buhara'da okuduktan sonra Yesi'ye yerleşerek Türk halkı arasında tasavvufî İslam'ı tebliğ etmeye başlamış ve bu alanda büyük başarılar elde etmiştir. Ahmed Yesevi, zühd ve tevazu vaaz eden "Divan-ı Hikmet" ("Hikmet Kitabı") şiirlerinin yaygın olarak kullanıldığı Türk kabilelerinin manevi danışmanı olan bir şeyh oldu. Ahmed Yesevi'nin faaliyetleri, tasavvuf tarihinde ilimli tasavvufun İslam dünya görüşüne sıkıca girdiği üçüncü dönemin başlangıcına denk gelir. Tasavvuf bu dönemde özellikle şehirlerde daha da yaygınlaştı. Şu veya bu şeyhin sufileri, yalnızca halkın alt sınıfları değil, aynı zamanda feodal beyler, büyük tüccarlar vb. Ahmed Yesevi, dindarlığı ve tasavvuftaki marifetleri ile meşhurdu, ona "Ata-Yesevi" denildi. Mutasavvuf hayatı boyunca ondan zühd ve tefekkür hayatını öğrenen ve ölümden sonra da onun yanında olan tasavvuf hayranları ona akın etti. Ayrım yapmaksızın tüm sufilerin ortak ve ana merkezi, tarikatlarının kurucusunun küllerinin ve anıtının bulunduğu yerdi. Tasavvufun etkisi altında evliyaların, kutsal nesnelere, mezarların onurlandırılması yayıldı. Bu ata-babalar, liderler vb. kültlerine geleneksel inançları ile göçebelerin ideolojisine yakındı⁴¹.

Hoca Ahmed Yesevi ve izdaşlarının faaliyetleri, göçebe Türk boyları arasında İslam'ın yayılmasında büyük rol oynamıştır. Tasavvuf temsilcileri, yerleşik nüfustan çok göçebeler arasında daha fazla müritlere sahipti.

Hoca Ahmed Yesevi Hicri 562'de ölmüştü (1166-1167) ve Yesi'de toprağa verilmişti. XII. yüzyılda ise onun mezarı üzerinde türbesi yapılmıştır. Bu, yalnızca daha sonraki kaynakların metinlerinin (Şeref-ad-din-Ali Yazdi'nin "Zafar-name") analiziyle

³⁹, 2017, a.g.k., 28.

⁴⁰ Yusuf Hemedanî-önde gelen din bilginlerindedir. Hoca Ahmed Yesevî ile Abdülhâlik Gucdüvânî'nin hocasıdır.

⁴¹, 2017, a.g.k., 20.

değil, aynı zamanda Ahmed Yesevi türbesinin⁴² arkeolojik araştırma materyalleriyle de doğrulanır. Türbenin yakınında, kendilerini Hoca Ahmed'in torunları olarak adlandıran bir tasavvuf yerleşimi kuruldu. Yer kutsal kabul edilmeye başlandı ve yerel halk arasında ünlü olmaya başladı. Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesinin çevresinde çeşitli dinî yapılardan oluşan bir topluluk şekillenmeye başladı. En eskilerden biri, kutsal tasavvuf ilm insanı Ahmed Yesevi'ye müritlerinin dua ettiği gerçek küçük bir dinî kasaba olan-hilvet vardı. Böylece, XII. yüzyılın sonunda sadece bölgenin iktisadî merkezinin Şavgar'dan Yesi'ye kayması değil, aynı zamanda ikincisinin daha sonra şehrin tarihinde ve gelişiminde önemli bir rol oynayan kutsal yerlerin sayısına yükseltilmesi, onun daha da ilerisini belirledi⁴³.

Yesi şehri büyümeye, güçlenmeye ve yavaş yavaş ilçenin başkenti haline gelmeye başladı ve adını buraya aktardı. O zamandan beri, Yesi adı genellikle yazılı kaynaklarda bulunur, XVI.yüzyılda ise şehrin adı Türkistan şehri olarak değiştirildi⁴⁴.

Yesi şehri sadece Orta Çağ döneminde İslami hayatı açısından önemli olmadı. Şimdi bile Kazakistan'a gelen her bir insan mutlaka Türkistan şehrini ziyaret eder. Bunun sebebi de şehirde mutasavvuf bilim adamı Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesinin bulunmasıdır. Türkistan şehrinin manevi başkent denilmesi de bu yüzdendir. Halk arasında türbeye yapılan ziyaret "ikinci hac", "küçük hac" olarak kabul edilir. Mukaddes Mekke ve Medine'ye en az bir kere hac yapmak, sağlık ve maliye ile yapılan her Müslümanın görevi olarak kabul edilir⁴⁵. Hac ile ilgili Çar ve Sovyet döneminde yazılan kazak dilinde olan materyaller çoktur. Hac seferi hakkında bilim adamları ve gezgin Ç. Velihanov⁴⁶, I. G. Georgi⁴⁷ ve diğerleri tarafından not edildi.

Ç. Velihanov bunun hakkında şunları yazdı:"Halk arasında "Evliya Hoca Ahmed Yesevi'nin Türkistan kentindeki türbesine üç kez ziyaret etmek, Mekke'ye bir hacca eşittir. Bunlar arasında N. Nurtazina'nın varsayımına göre tasavvuf ilmi'nin yaygın olması,

⁴²Hoca Ahmed Yesevî Türbesi, güney Kazakistan'da Türkistan şehrinde bulunur. Büyük Timur İmparatorluğu döneminde yapı 1389 yılında Timur tarafından yaptırılmıştır.

⁴³....., 2017, a.g.k., 21.

⁴⁴Y.Smagulov, F.Grigoryev ve A.İtenov, 1999, a.g.k., 3.

⁴⁵A.Hazbulatov ve C.Şaygozova (2019). *Değişim karşısında yaşayan bir gelenek, Türkistan vahasının kutsal nesnelere hac kurumu: Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesi örneğinde*. Almatı: Kultöbe'nin araştırma materyalleri:sonuçlar ve beklentiler, s.115.

⁴⁶Çokan Çengizuly Velihanov gerçek adıyla Muhammed Hanefiye (Kasım 1835 - 10 Nisan 1865), Kazak düşünür ve tarihçi.

⁴⁷Johann Gottlieb-(1729 - 1802 St. Petersburg) - Alman doktor, kimyager, doğa bilimci, etnograf, gezgin, mineraloji profesörü ve İmparatorluk Bilim ve Sanat Akademisi akademisyeni.

Mekke'nin uzaklığı buna bir neden olabilir. Bununla birlikte Orta Asya'daki diğer Müslüman evliya mezarlarının da özelliği olması dikkat çekicidir. Efsaneye göre, onlar atalarını Muhammed Peygamber'e veya şehit olarak ölenlere kadar ziyaret ederler. Kırgızistan'da, Karahanlı döneminin Özkent'teki türbe kompleksi, Safed-Bulon mezarı, Tahti-Süleyman Dağı ve diğerleri ve Özbekistan'da anıt kompleksi özellikle popülerdir. Orta Asya Müslümanları arasında “sadece Türkistan'da evliya Hazret'in önünde eğilerek, Semerkant'ı ziyaret ederek ve Süleyman Dağına yükselerek, müminlerin Mekke'deki Kabe'ye ibadet ederek başarılarını tamamlayabilecekleri” görüşünü defalarca vurguladılar. Bu nesnelerin her biri, yalnızca belirli bir yerin kutsallığını açıklamakla kalmayıp, aynı zamanda tüm ibadet ritüelini de düzenleyen bir folklor anlatısı olarak anlaşılır. Hac ibadeti ve toplu dualar hakkında ilginç bilgiler P. İ. Paşino'da⁴⁸ bulunur: “Hoca Ahmed Yesevi'nin kendisi yeni bir ilim yolunun kurucusuydu. Kendi kendine tefekkür, dua ve fiziksel yorgunluk eşliğinde ve bu güne kadar inananlar perşembe'den cuma'ya Hoca Ahmed Yesevi'nin mezarında toplanır ve saatlerce dualar okur⁴⁹. Ancak yine de Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesi Kazakistan'daki en popüler hac yerlerinden biridir. Hazret Sultan Müzesi personeline göre, türbeyi her yıl yaklaşık 1 milyon kişi ziyaret ediyor. Ancak, türbenin küçük salonlarından birinde her zaman ziyaretçilerin isteği üzerine Kuran'dan sûreler okuyan bir molla bulunur”. 2019 yılında yapılan alan araştırması sürecinde, türbeyi Özbekistan, Türkiye ve diğer Türk ülkelerinden gelen turistler tarafından ziyaret edildiği fark edildi. Türbenin popüleritesinin sebeplerinden birinin de S. B. Camalladinî'nin bahsettiğine göre mutasavvufun kendisine atfedilen şu sözlerde olması muhtemeldir: “Bizi ziyaret eden herkes aslandan tilkiye, tilkiden de aslana dönüşür. Doğrusu şu demektir ki, mübarek kabrimizi pek önemsemeden, kibirle bizi ziyarete gelirse ve kibirli bir şekilde cesaret gösterirse, bizim ruhaniyetimiz onu fetheder ve tilki gibi onu aciz çukuruna gizler, tevazu gösterir ise bize bir tilki gibi gelir ve biz onu bir aslana çeviririz ve onu lütuf ve merhamet denizine daldırırız ”. Genel olarak, ziyaret edilen nesne sayısı ne olursa olsun, ziyaret hem rehberler hem de dinî dernek temsilcileri tarafından “küçük bir hac” olarak

⁴⁸Pyotr İvanoviç Paşino (1836-1891) Rus oryantalist, gezgin, çevirmen, yayıncı, yayıncı, diplomat, etnograf ve öğretmen.

⁴⁹A.Hazbulatov ve C.Şaygozova, 2019, a.g.k., 117.

yorumlanır⁵⁰. Ahmed Yesevi'nin görevi ise Büyük Bozkır'ın özgür yerlileri olan göçebe Türkleri İslamlaştırmaktı. Bu görev için, aynı zamanda göçebe ve yerleşik medeniyetin sınırında ve aynı zamanda Orta Asya İslam merkezlerinden çok uzak olmayan Yesi'den daha uygun bir nokta bulmak zordu.

Orta Çağda IX-XII. Yüzyıllarda Yesi Şehri

Sir Derya havzası, Orta Asya'nın sadece büyük nehirlerinden biri olan Sir Derya nehrinin bulunduğu yer değil, aynı zamanda insanoğlunun yaşadığı en eski mekânlardan ve medeniyetlerin ortaya çıktığı merkezlerden birisidir. Orta Çağ müelliflerinin eserlerinde “Maveraünnehir” şeklinde ifade edilen bölge Amu Derya (Ceyhun) ile Sir Derya (Seyhun) arasındaki bölgedir⁵¹. Bu iki nehir sahilinde insanlığın en görkemli sanat eserleri ile donatılan ve adlarından tarihî - coğrafi eserlerde bahsedilen o meşhur şehirler ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda bu bölgede Türk tarihinin önemli olayları vuku bulmuş, Türk devletleri ve Hanlıkları kurulmuş, cihan hükümdarları dünyaya gelmiş, düşünürler ölümsüz eserlerini buralarda yazmışlardır. Amu Derya boyunda Bûhâra ve Semerkant gibi Orta Çağın şaheserleri ortaya çıkarken, Sir Derya boyunda da Otrar, Sıganak, İsbicab, Yesi, Savran, Barçınlîkent, Yenikent, Sütkenet gibi bir çok şehirler kurulmuştu. Kent Türklerinin eski mekânlarından olan Sir Derya ve ötesinin eskiden beri bir Türk yurdu olduğu ve buralarda ortaya çıkan ve gelişen şehirlerin de onların eserleri olduğu bir gerçektir⁵². El-İstahrî⁵³ ve El-Mukaddesi⁵⁴, Sir Derya Havzasında bulunan bir çok şehrin ismini vermiştir. Bazı kaynaklara göre Talas Alatav'ının eteklerinde Cumişlagu ve Mankent şehirleri, Arıs nehrinin orta mecrasında merkezi Usbaniketten ibaret Kenjide bölgesinde teşkil edilmiştir. V.Barthold'a göre Samani'ler devrinde Arıs kültür sahası, Maveraünnehir bölgesine girmekle beraber Maveraünnehir'in sınırı İsbicab bölgesi, doğuda Talas vadisine, kuzey-batıda Savran'a kadar olan yerleri içine almaktadır.

⁵⁰A.Hazbulatov ve C.Şaygozova, 2019, a.g.k., 120.

⁵¹O.Özgüdenli (2003). *Mavreünnehir*. DİA. c. XXVIII, Ankara: TDV, s.177.

⁵²D.Moldabayeva (2005). *Sir Derya Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi*. Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı.

⁵³İstahrî (Abū Eshāq Ebrāhīm b. Moḥammad Fāresī Karḳī), X. yüzyıl'da yaşamış olan İslam coğrafyacısı, gezgin ve bir tür masālek (lit. “güzergâhlar”) edebiyatının kurucusudur.

⁵⁴Muhammed bin Ahmed Şemsüddin el-Mukaddesi (Arapça:المقدسي الدين شمس أحمد بن محمد), aynı zamanda el-Makdisi ve el-Mukaddesi olarak da bilinmektedir, (945/46 - 1000) önemli bir Orta Çağ Arap coğrafyacısıydı.

E.Bretschneider⁵⁵, Müslüman yazarlarının, Cengiz'in işgal ettiği şehirleri arasında İsbicab şehri hakkında bilgi vermediklerini fakat Çin kaynaklarının bahsettiğini belirtir. Otrar civarında Keder, Vesic, Borik; Şavgar bölgesinde ise Yesi, Şagılcan, Karnak, Karaşık/Karaçuk, İkan, Savran ve Sir Derya'nın aşağı mecrasında Sığnak, Cend, Asanas, Barşakent ve sol kıyısında Balac ve Beruket gibi küçük şehirler ve mekanlar, IX.yüzyıl ve XII.yüzyılda bu şehirler büyük merkezler haline gelmiştir⁵⁶. Sir Derya şehirleri içinde Yesi (Türkistan), daha VII. yüzyılda Türkistan olarak adlandırılan ve bu adla tanınan devasa bir bölgenin başkentiydi. Sasani'ler egemenliği altındayken, Türklerin ülkesi Amu Derya (Ceyhun) kuzeyinde başladı. Burası Türkler ile Farslar arasındaki sınır olarak tanımlanmıştır⁵⁷. XIII. yüzyılın sonundan itibaren. A. Kekilbayev'e⁵⁸ göre XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar "Son 1500 yıldır Türkistan, olumsuz siyasî ve ideolojik başkalaşımın çeperinde değil, Avrasya'da merkezi haline geldi". Bunun nedeni bölgede Türk ırkının oluşması ve göçebe toplulukların ve bozkırların yayılmasında İslam'ın önde gelen etkisidir. Türkistan'ın bu şekilde kazanılması, esas olarak Oğuz devletinin güçlenmesinden kaynaklandı. Mehmed Neşri'ye⁵⁹ göre, Oğuz Han, yandaşlarıyla birlikte Türkistan'a geldi ve Yesi adlı bir yere yerleşti. Türkistan'ın fethinden sonra, elde etmeye başladı. Nihai bir zafer Türk ülkesinin adını dünyaya yayan kadim Karaçıklar, modern Türkistan'a yayan Oğuzlardı. Oğuzlar iki tarihî süreç başlattılar. Avrasya'nın büyük bir kısmının Türkleşmesini ve İslamlaşmasını olumsuz yönde hızlandırdılar. Bu süreçlerin doruk noktası, Oğuzların manevi başkenti Yesi şehri günümüzdeki Türkistan şehri idi. Kuran'ı hikmetiyle Türk dilinde okuyan atamız Ahmet Yesevi, hem göçebelerin hem de yerleşimcilerin sorularına cevap bulabildi. Yerel geleneksel dinî inanç ve geleneklerin köklerine saldırmak yerine, onları destekçisi olarak aldı ve İslam'ın yeni yönlerini ortaya çıkardı. Öğrencileri hayatı boyunca tüm Türk halkına manevi öğretmen olan atamızın yolunu Kazakistan topraklarının dört bir yanına yaydılar.

⁵⁵Emily Vasilieviç Bretschneider (22 Haziran (4 Temmuz) 1833 - 29 Nisan (12 Mayıs) 1901) - Rus sinolog, botanikçi ve coğrafyacı.

⁵⁶A.Muhammedcanov (2009). *Siriderya. DİA. c. XXXVII. İstanbul:TDV, s.272.*

⁵⁷V.Bartold (1963). *Türkistan: Moğol istilasî döneminde Türkistan. (1 baskı), Moskva: Izdatelstvo Vostochnoy Literatury, s.518.*

⁵⁸Abiş Kekilbayev (6 Aralık 1939 - 11 Aralık 2015) bir Kazak ve Sovyet siyasetçisi, Emek Kahramanı, Kazakistan'ın ulusal yazarı, Devlet Ödülü sahibi, filolog, Sosyal Bilimler Akademisi akademisyeni.

⁵⁹Mehmed Neşri (Osmanlı Türkçesi: *نشرى محمد*; ö. 1520), Osmanlı tarihçisi. *Kitab-ı Cihannüma* adlı tarih kitabının yazarıdır.

XIII. yüzyılda Moğol devleti aşiretlere bölündüğünde ise Türkistan yarımadası şehirleriyle birlikte Çağatay ulusuna geçti⁶⁰. Savran'ın güney doğusunda, Farab veya Otrar ile aralarında, X. yüzyılın coğrafyacıları tarafından Şavgar şehriden bahsedilir. Mesafeye bakılırsa, konumu yaklaşık olarak şu anki Türkistan şehrine tekabül ediyor. Şavgar ismi fars kökenlidir. Ama X. yüzyılda bu şehirde İranlıların veya Türklerin yaşadığı bilinmiyor. İbn Havkal'in⁶¹ verdiği bilgilere göre Samani Nasr İbn Ahmed (914-943) 300.000 kişilik bir orduyla (rakam elbette çok söylenebilir) Şavgar şehrine yürümüştür. Eğer öyleyse, o zaman Şavgar'ın güçlü bir sahibi olmuş. Şavgar'a ek olarak, Sir Derya nehrinde başka bir Şavgar vardı. Bu şehir Evliya-Ata'nın güneybatısında yer almıştı. Bu şehir hakkında Yakut (XII.yüzyıl ve XIII.yüzyılın yazarı İmrani'yi atıfta bulundurarak) "Türk şehirlerinden biri" diye belirtiyor⁶². IX.yüzyılda Şavgar'ın bitişiğindeki bölgeler Karluklara, X.yüzyılın başlarında ise Oğuzlara tabi olmuştur. Oğuz devleti, IX. yüzyılın sonlarında ve X. yüzyılın başlarında Sir Derya nehrinin aşağı ve orta kesimlerinin havzasında kuruldu ve XI.yüzyılın ortasına kadar yaşamını sürdürdü⁶³.

X. yüzyılın ilk yarısının Arap coğrafyacı El-Istahri'nin verdiği bilgilere göre: "Oğuz ülkesinin sınırları, Hazarlar ve Kimaklar arasındaki, Karluklar ve Bulgarlar, Müslüman ülkeler ve sınırları Curcan'dan Farab ve İsbicab'a kadar" olan yerleri aldı. İbn Havkal Oğuzları Farab, Sayram, Sutkent yerleşimcilerinden sayar. X.yüzyılın sonunda Güneydeki Oğuz mülkleri Şaş'a ulaştı, batıda Kuvan-Derya ve Yeni-Derya nehirlerinin havzalarını, kuzey-batıda Emba Nehri'ne - Uralların eteklerine kadar uzandı. İsbicab bölgesi güneydoğuda Oğuzlar ile Karluklar arasındaki sınırdı. Yazılı kaynaklarda X. yüzyılda Oğuzların Sir Derya nehrinde, Karadağ'ın eteklerinde, Farab ve Kencida (Arıs Nehri vadisi) bölgelerinde egemenliğinden söz edilmektedir. Samaniler, Karluklar ve Oğuzlar arasındaki siyasî ilişkiler, Araplar, Turgişler ve Karluklar arasındaki senaryonun aynısına göre inşa edildi. IX.yüzyılda ve X. yüzyılın ilk yarısında Samaniler, mallarını Türk kabilelerinin baskınlarına karşı savunmak ve onları boyun eğdirmek için Türk topraklarının derinliklerine askeri seferler yapmak zorunda kaldılar. El-Istahri, Samani hükümdarı Nasr

⁶⁰B.Baytanov (2017). *Kazakistan'daki Kutsal Mekanlar Coğrafyası*, Almatı:A.H Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Ş. Valihanov Tarih ve Etnoloji Enstitüsü, s.750.

⁶¹İbn Havkal, veya (esas ismi Ebü'l-Kâsım Muhammed bin Alî en-Nasîbî) Nusaybin'de doğmuş. 943 - 969 yılları arası seyahat etmiş X. yüzyılın ünlü İslam yazarı, coğrafyacı ve tarihçidir.

⁶²V.Bartol'd (1993). *Dvenadtsat' lektsey po istorii turetskih narodov Sredney Azii*. Almatı:Calın, s.192.

⁶³Y.Smagulov, F.Grigoryev ve A.İtenov, 1999, a.g.k., 8

ibn Ahmed'in⁶⁴ (864-882) büyük bir orduyla Şavgar'a karşı seferini anlatıyor. Sefer IX. yüzyılın sonunda gerçekleşti. Nasr, Savran'daki Şavgar'a ulaştı. Şavgar bölgesinde birkaç bin türk halkı öldürüldü⁶⁵. El-Istahri ise şunları kaydetti: "Maveraünnehir'in tüm sınırları, Harezm'den İsbicab'ın eteklerine Oğuz Türkleriyle, İsbicab'dan Fergana'nın uzak yerlerine - Karluk Türkleriyle olan düşmanlıkların yeridir". Samaniler döneminde Şavgar, İsbicab bölgesinin bir parçasıydı. Bölge, yerel Türk hanedanı tarafından yönetildi ve haraç ödemekten muafiyet de dâhil olmak üzere bir dizi önemli ayrıcalığa sahipti. İsbicab'ın sahibi, Samani mahkemesine sembolik bir ödeme - 1/6 dirheme eşit küçük bir madeni para gönderdi. Samaniler için İsbicab, kuzeydoğu sınırlarında Yedisu karluklarının geride tutan önemli bir ileri karakoldu ve el-Makdisi'ye⁶⁶ göre, görkemli bir sınır kalesi ve inanç için bir savaş yeri idi. IX.yüzyıl ve X. yüzyıl, Şavgar şehrinin en yüksek refahının zamanıydı. Hızlı büyümesine ve büyük bir zanaat ve ticaret merkezine dönüşmesine katkıda bulunan tarım ve göçebe kültürler arasındaki temas bölgesinde bulunuyordu. El-Makdisi, X. yüzyılın sonunda Şavgar'ı şöyle tanımladı: "Şavgar, geniş bir rustikliğe/kırsala sahip büyük bir şehir, çevresinde bir duvar var. Pazarın kenarında cami yer alır, ana yoldan uzaktadır". Şavgar, Sir Derya şehirlerini Orta Asya ve Harezm'in tarım vahalarına bağlayan ticaret yolu üzerindedir. İpek Yolu'nun (yüksek yol) bir kolu olarak İsbicab'da başladı ve kuzeybatıya Arubaniket'e (Cuvantöbe'nin Arıs Nehri üzerindeki yerleşimi), oradan Keder'e (Otrar vahası), ardından Şavgar, Savran ve Sıganak'a gitti. Sıganak bölgesinde Sir Derya'nın sol yakasına bir geçiş vardı ve daha sonra yol Cend, Yangikent (Sir Derya'nın alt kısımları) şehirlerine ve Kuvan Derya kanalı boyunca Harezm'e gitti⁶⁷. Samaniler devletinin yıkılmasından sonra, toprakları Ceyhun nehri boyunca bir sınırla Karahanlılar ve Gazneliler arasında paylaştırıldı. Karahanlı devleti (942-1212), Sir Derya havzasında Şavgar, Otrar, İsbicab, Yedisu, Doğu Türkistan bölgelerini içeriyordu. IX. yüzyılın sonunda ve X. yüzyılın başında Şavgar Karahanlıların devletinin bir parçasıydı. XI. yüzyılın ikinci yarısında Karahanlılar ile Selçuklular arasında savaşlar başladı (Selçuklu devletinin merkezi İran'dı). Bu mücadele, 1141 yılına kadar Güney Kazakistan, Maveraünnehir'deki

⁶⁴Nasr İbn Ahmed, Samani hanedanından 864-892'de Semerkant'ın hükümdarıydı.

⁶⁵Y.Smagulov, F.Grigor'yev ve A.İtenov, 1999, a.g.k., 10

⁶⁶El Makdisi, X. yüzyıl Arap coğrafyacısı ve gezgini;

⁶⁷Y.Smagulov, F.Grigoryev ve A.İtenov, 1999, a.g.k., 11

Karahanlı yatırımlarının Selçukluların vasal toprakları olması ve Karahanlı devletinin iktidara gelmesiyle sona erdi. Selçuklu Devleti XI. yüzyılın başı ve XII. yüzyılda- Güney ve Güneydoğu Kazakistan'da istikrarsızlık, güç savaşları, feodal mülklerin (kaderler) daha fazla parçalanması ile karakterize edildi. XII. yüzyılın ikinci çeyreğinin başında Güney Kazakistan ve Orta Asya, Karahitaylar (Kitanlar) tarafından işgal edildi. Karahanlıların (1137) ve Selçukluların (1141) birliklerinin yenilmesinden sonra Karahitaylar, Karahanlı devletinin topraklarını ele geçirdiler. Karahanlılar kendilerini Karahitaylara büyük bir bağımlılık içinde buldular.

XII. yüzyılın sonunda ve XIII. yüzyılın başında, Harezmsahlar devleti Karahitaylar'a karşı bir mücadele yürüttü. İlk olarak Gurluları yendikten sonra Harezmsah Muhammed, Karahitaylar ile bir savaşa hazırlanmaya başladı. Ancak ilk savaşta, Horasan ve Semerkant hükümdarlarına rüşvet veren Karahitaylar, Harezmsah ordusunu yendi, ardından Muhammed bir süre savaş alanından kayboldu. Muhammed Harezmsah sadece 1208 baharında Harezm'e döndü. Devletini güçlendirerek, kendisini kurtarıcı olarak gören Karahitay devletinin Müslümanlarının desteğine güvenerek Karahitaylara karşı kararlı bir mücadeleye başladı. Eylül 1210 yılında, Sir Derya'nın arkasındaki İlam ovasındaki savaş sırasında Karahitay birlikleri Muhammed Harezmsah'a yenildi.

Harezmsah Muhammed ibn Tekeş, Otrar'ı ele geçirerek Sir Derya'ya birkaç sefer yaptı. 1210 yılında Taraz yakınlarında Karahitay ordusunu yendi. Harezmsahlar devleti, Taraz dâhil olmak üzere Sir Derya'nın sağ kıyısında Güney Kazakistan topraklarını içeriyordu. Muhammed'in stratejik olarak önemli Sir Derya bölgesinin Harezmsahlar devletine girişini ilan eden siyasî eylemi, Yesi ve Otrar şehirlerinde madeni para meselesiydi. Ancak şehrin Harezmsah Devletine boyun eğmesi kısa sürdü⁶⁸.

1206'da Güçlük liderliğindeki Naymanlar Yedisu'yu işgal etti. Bu dönemde Güçlük'e karşı Karahitaylar ve Muhammed Tekeş arasında anlaşma yapmak amaçlanmıştı. İki devlet arasında anlaşma istenilen neticeler elde edilemedi, bununla birlikte Gürhan'ın ölümünden durumlar tamamen değişmişti. Muhammed Tekeş'in I iki taraflı yönetimi neticesinde Güçlük Han Sultan'a karşılık göstermeye başladı⁶⁹.

⁶⁸Y.Smagulov, F.Grigoryev ve A.İtenov, a.g.k., 12

⁶⁹İ.Kafesoğlu (1992). *Harezmsahlar Devleti Tarihi* (485-618/1092-1221), Ankara:Türk Tarihi Kurumu Basımevi, s.223.

İbrahim Kafesoğlu'nun "Harezmsaşlar Devleti Tarihi" eserinde Harezmsaş Muhammed ile Güçlük arasında savaşı anlatırken iki önemli müellifi belirtir. Bunlar İbnü'l-Esir⁷⁰ ve Yakut⁷¹. Onların verdiği bilgilere göre: "Harezmsaş Muhammed, Maverünnehir sınırındaki şehirleri koruyamadığından ve onları Naymanlara bırakmak istemediği için, Şaş, Fergana, İbicab, Kasan ve çevresindeki diğer şehirlerin yerleşimcilerine yerlerinden uzaklaşmalarını diğer islam memleketlerine gitmelerini emretmiş, sonra da Güçlük'ün eline geçeceği düşüncesiyle oraları kamilen tahrip ettirmiştir"⁷².

Harezmsaşlar, Sir Derya'nın orta yolunu ele geçirmelerine rağmen, bu olayları anlatan kaynaklarda Şavgar hakkında bilgi yoktur. Ayrıca, XII.yüzyıldan beri Şavgar adı, Orta Çağ tarihî ve coğrafi literatürünün sayfalarından kaybolur. Muhtemelen, bu süre zarfında, kısa sürede burası tamamen boş olan küçük bir köye dönüştü. Şavgar'ın yok olma nedeni iç savaşlardır, bu bağlamda Kimek saldırıları olabilir. Son olarak XII. yüzyıldan sonra yerleşim yeri terk edilmiştir. Bölgenin siyasî ve iktisadî merkezi Yesi (gelecekteki Türkistan) şehrine taşınmıştır. Arap Orta Çağ yazılı kaynaklarına göre Otrar ile Savran arasında yer alan ilçenin başkenti Şavgar şehri idi. Yerelleştirirken, genellikle X. yüzyılın coğrafyacısının bilgilerine güvenirler. Şavgar'ı yerelleştirirken, Arap kaynaklarından (el-İstahri) aşağıdaki veriler kullanıldı: Keder'den (Farab bölgesinin ana şehri) Şavgar'a bir günlük yolculuk. Şavgar'dan Savran'a- kolay bir günlük yoldur. Keder, IX.yüzyıl ve X.yüzyılda Farab bölgesinin başkentiydi. Otrar kenti yakınlarındaki yerleşim yerlerinden biri (muhtemelen Kuyruktöbe) ile özdeşleştirilmiştir. Şavgar şehrinin Otrar ve Savran arasında ortada bir yerde olduğu ortaya çıktı. Bu bilgilere dayanarak, Orta Asya Orta Çağ çalışmalarının kurucusu Akademisyen V.V. Bartold, Şavgar şehrinin yaklaşık olarak modern Türkistan şehrinin bulunduğu yere yerleştirdi. Aynı zamanda, ne yazık ki bu yerleşimden hiçbir kalıntı bulunamadı. Türkistan bölgesinin topografyasına aşina olmayan V.V. Bartold, yerleştirme konusunda çok dikkatliydi. Başka bir yerde, Şavgar'ın konum açısından yaklaşık olarak şu anki Türkistan şehrine tekabül ettiğini yazdı. Bu nedenle, sorunun çözümünde - Moğol öncesi dönemde tanınmış Şavgar, Yesi ve Türkistan

⁷⁰ İbnül'Esir-(ö. 630/1233) *el-Kâmil* ve *Üsdü'l-gâbe* adlı eserleriyle tanınan tarihçi, edip ve muhaddis.

⁷¹ Yakut el-Hamevi- *Mu'cemü'l-büldân* ve *Mu'cemü'l-üdebâ* adlı eserleriyle tanınan coğrafyacı, tarihçi, edip ve seyyah.

⁷² Kafesoğlu, 1992, a.g.k., 224.

şehirlerine hangi topografik gerçeklere karşılık geliyor, diyen soruya mevcut yazılı kaynaklar yardımcı olamaz ve tek başına bunlara dayanan sonuçlar ikna edici değildir. V.V. Bartold, Şavgar'ın yaklaşık olarak mevcut Türkistan'a tekabül ettiğini varsayarsa, daha sonraki araştırmacılar onu - oldukça büyük bir Orta Çağ kentinin kalıntıları olan Türkistan'ın doğusunda 4 km uzaklıktaki Şoytöbe adlı bir anıtla tanımladılar⁷³.

1928'de Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesinin çevresini inceleyen M.E. Masson, V.V. Bartold'un varsayımından şüphe ederek Türkistan'ın XII. yüzyıldan daha erken yerleşmesi üzerinde durdu. Masson da Arkeolojik materyallerin bulunmadığını dikkate aldı ama Moğol fethi döneminden kalma tarihi, literatürde adı geçen bu bölgede Timur öncesi zamanlarda önemli bir yerleşimin zaten bulunduğu dair açık kanıtların varlığını kabul ederek, Yesi şimdiki Türkistan şehri etrafında olduğunu söyledi. Doğal olarak, tarihî Şavgar için başka bir yerleştirme yeri aramak gerekiyordu. Bu hususta durum, IX-XI. yüzyıllar için tarihî Keder, Farab, Otrar kentlerinin komşu ilçesindeki lokalizasyon sorununa benzemektedir. Ancak burada, Orta Çağ coğrafyacılarının iki Şavgar'ı tanınması gerçeğiyle daha da karmaşıklaşıyor. Biri Keder ile Savran arasında, diğeri ise Taraz'ın güneybatısında yer almıştı. Ayrıca Nasr ibn Ahmed adında iki Samanî hükümdarı tanyorlardı: biri 864-892'de, diğeri 914-943'te hüküm sürdü. Bu nedenle, V. V. Bartold bile, bu Samani hükümdarlardan hangisinin ve Şavgar'ın El-İstahri'nin bahsettiği Türklere karşı bir sefer düzenlediği bölgede kesin olarak söyleyemedi⁷⁴. V. V. Bartold, bu seferin IX. yüzyılda, 840'ta İsbicab'ın fethini takiben, Samanilerin İslam dünyasının sınırlarını Sir Derya'nın sağ kıyısı boyunca genişletme girişiminde bulunduğu görüşündeydi. Ancak bu amaca ulaşıp ulaşılmadığı orijinal metinden bilinmiyor. Yazılı kaynaklarla kıyasladığımızda "Güney Kazakistan'ın Arkeolojik keşif seyahati" tarafından yürütülen Türkistan bölgesinin ilk arkeolojik araştırmaları, Şavgar'ını daha spesifik olarak nerede yerleştiğini öğrenmemizi mümkün kıldı. Buna delil olarak Türkistan yerleşiminin dört kilometre güneydoğusunda Şoytöbe yerleşimi keşfedildi. Bir dizi topografik özellikler ve XIII. yüzyıla tarihlenen buluntu alanının yüzeyindeki yokluk, Şoytöbe yerleşimini Şavgar şehrinin kalıntılarıyla özdeşleştirmek için temel oluşturdu. Bununla beraber XII. yüzyıldan itibaren Şavgar'ın yazılı kaynaklarda bahsedilmesi azalmıştı. Bu vesileyle, A. N. Bernştam

⁷³....., 2017, a.g.k., 13.

⁷⁴Baypakov, 1999, a.g.k., 71.

şunları yazdı: Şoytöbe, hem kaldırma malzemesinin doğası hem de türbenin bulunduğu plan açısından Şavgar-Yesi ile akrabalık iddiasında bulunma hakkına sahiptir. İkincisi Moğol ve Timur dönemi Yesi şehri ile bağlantılı olarak düşünülmelidir. Aynı zamanda, yazarın Yesi ve Şavgar şehirlerini tanımlayarak başka bir hata yaptığı bize görünüyor. Daha önce, A. İ. Dobrosmyslov⁷⁵, Moğol öncesi zamanlarda bugünkü Türkistan'ın yerinde Yesi'nin önemsiz bir yerleşiminin olduğunu kesinlikle yazmıştı. Daha sonra M. E. Masson ayrıca Türkistan sahasında Şavgar şehri olabileceğini kaydetti. Bundan önce, İ.İ. Umnyakov'a⁷⁶ göre M.E. Masson, Türkistan bölgesinde Yesi şehrinin kalıntılarını aramanın gerekli olduğuna inanıyordu. Ancak geç Orta Çağ döneminin türbesi veya kalesi alanında değil, biraz güneyde bulunabileceğini düşünüyordu. Yapılan daha fazla araştırma bu varsayımı doğruladı ve Yesi yerleşiminin erken kültürel katmanlarının yerini doğru bir şekilde burada belirlendi. Şehrin kalıntılarının Hoca Ahmed Yesevi tekkesinin 400 metre güneyindeki Kultöbe tepesinin altında saklandıkları ortaya çıktı. Burada 1980'lerin başında gerçekleştirilen stratigrafik çalışmalar, M.S 1. binyılın ortasına tarihlenen bir kültürel katmanını ortaya çıkardı. XIV. yüzyılın başlarına kadar, sonunda Yesi-Türkistan şehrinin bağımsız bir tarihî kaderi olduğu ve Türkistan yerleşiminin arkeolojik kompleksinin buna karşılık geldiği tespit edildi⁷⁷. Doğal olarak, bölgede, buranın başkentinin rolüne uyan başka bir arkeolojik alan bulunmadığından, Yesi şehrinin Şoytöbe sahasındaki lokalizasyonu hakkında hiçbir şüphe yoktur. Eldeki arkeolojik malzeme ve gözlemler bu sonuçla çelişmemektedir. Şoytöbe yerleşimi arkeolojik keşifler tarafından defalarca araştırıldı: 1947'de Güney-Kazakistan arkeolojik keşif gezisi; 1986'da Kazak SSC Bilimler Akademisi Anıtlar Yasası'nın seferi ile 1990 yılında, L.B. Erzakoviç⁷⁸ başkanlığındaki Kazak Yeni Bina Arkeolojik Seferi, yerleşimin kalesinde arkeolojik kazılara (yaklaşık 700 m²) başladı. Kazı üst bina ufkunun (oluşma derinliği 0.15-0.30 m) ve alt ufkun (derinlik 0.5-1.2 m) seviyesine göre kalenin, bir sokak ağı ile ayrılmış sıradan konut binalarıyla yoğun bir şekilde inşa edildiğini gösterdi (dar bir sokak parçası). 1990-1992 çalışmalarının

⁷⁵Alexander Ivanoviç Dobrosmyslov (1854-1915), Rus tarihçi ve etnograf. Rus Coğrafya Derneği'nin Orenburg şubesi ve Bilimsel Arşiv Komisyonu üyesi.

⁷⁶İvan İvanoviç Umnyakov (4 Ağustos 1890, Petrozavodsk (eski Olonets eyaleti) - 22 Şubat 1976, Semerkant, Özbek SSC) - Sovyet oryantalist, Arabist, İslam alimi, tarihçi.

⁷⁷Baypakov, 1999, a.g.k., 72.

⁷⁸Erzakoviç Lev Borisoviç (8 Aralık 1936 - 18 Eylül 1993)-Kazakistan'ın güneyindeki Orta Çağ arkeolojisinde önde gelen uzman.

bir sonucu olarak, kale şantiyesini ikinci bina ufku seviyesinde temizlemeyi başardı (yaklaşık 20 oda ortaya çıkarıldı). Bu araştırmalarda VII-VIII. yüzyıllara ait konutların içi hakkında veri elde edildi, üst tarafı kötü korunmuş ufuk, IX.-X. yüzyıl kazılarının yazarları tarafından tarihlendirilmektedir. Böylece, 90'lı yılların başında Yeni İnşaat Seferi çalışmalarının sonuçları yerleşim yaşamının üst sınırının daha önceki tarihlemesiyle çelişiyor gibi görünüyor. Şoytöbe yerleşim yerindeki kentin varlığının üst sınırının, kaldırma malzemesi temelinde yapılan önceki tarihleri, XI-XII yüzyılların tarihini göstermektedir. Ancak, ele geçen malzemeye dayalı tarihleme ile arkeolojik kazı sonuçlarına dayanan tarihleme arasındaki bu çelişki oldukça anlaşılabilir. Gerçek şu ki, uygulamanın gösterdiği gibi, 800-1000 yıl önce terk edilen yerleşimlerde, varlıkları sırasında harabeler şeklinde ve daha sonra sadece tepeler şeklinde, yüzeyden, özellikle de yükseltilmiş kısımlarından, doğal olarak erozyon, yıpranmış ve yaklaşık 1.0-1.5 m kalınlığındaki tabakayı aşındırmıştır, yani yerleşimin üst (aslında en son) yapı ufku olan kültürel tabakanın kalınlığı ortadan kalkmıştır. İlk yüzey temizliği sırasında bulunurlarsa, genellikle ondan sadece nadir rastlantısal buluntular, bazen duvar ve zemin izleri ve badraların çöp çukurlarının doldurulması kalır (bu tür çukurlar Şoytöbe'da kaydedilmiştir, ancak henüz temizlenmemiştir)⁷⁹. Bu nedenle, bu tür nesnelere üzerinde yapılan kazı çalışmaları sırasında, daha eski olan ikinci bir yapı ufku genellikle hemen açılır ve tarihlendirmesi, elbette, kurtarılan malzemenin tarihlenmesiyle çakışmayacaktır. Bu durumda, tarihlemedeki fark yaklaşık bir yüzyıl olabilir. Otrar vahesindeki Altıntöbe ve Kuyruktöbe yerleşimlerinin kalelerinde yapılan kazılarda böyle bir stratigrafik desen gözlemlendi. Yukarıdakilere dayanarak, Şoytöbe kalesinde, XI.-XII. yüzyıllara tarihlenebilecek, günümüze ulaşmamış bir ufuk⁸⁰ olduğunu varsayabiliriz. Altında IX.-X. yüzyılların ufku vardı. Bu L. B. Erzakoviç'e göre üst ufuktur. Burada duvar ve zemin parçaları korunmuştur. Yeni İnşaat Seferi'nin ayrılmasıyla açılan ana ufuk, VII.-VIII. yüzyıl yazarları tarafından tarihlendirilmiştir. Masif seramik malzeme tarihleme için temel teşkil etmiştir. Türkistan bölgesinin Moğol öncesi seramikleri için az çok kesin kronolojik referans noktalarına dayanan yeterince doğrulanmış seramik stratigrafisi olmadığı için, bu tür bir tarihleme elbette bir başlangıçtır. Şehrin ortaya çıkış zamanı, gelişiminin ana

⁷⁹Baypakov, 1999, a.g.k., 73.

⁸⁰Ufuk-genel anlamı sınırlı zaman diliminden büyük bir coğrafi alan boyunca bulunan tortu

aşamaları hakkında güvenilir bilimsel verilerin olmaması, daha da can sıkıcıdır çünkü ilk keşif zamanından beri bu antik yerleşim, IX.-XII. yüzyıllarda Türkistan ilçesinin merkezi olan tarihî Şavgar şehri ile özdeşleştirilmiştir. Yerleşmeden ele geçen malzemenin analizi, kentin burada VII.-VIII. yüzyıllarda kurulduğunu gösterdi ve burada medeniyet XI.-XII. yüzyıllara kadar yaşadı. Ancak başlangıçta yerleşim yerindeki iskân yeni bir dönemin başlangıcında ortaya çıktı. Şu anda, Şoytöbe yerleşimi, batıdan doğuya bir hat boyunca uzun bir eksen boyunca uzanan, 400 x 275 m ölçülerinde, düzensiz oval şekilli iki katmanlı bir tepedir. Tüm çevre boyunca, düzenli aralıklarla tepeliklere sahip kale duvarlarının kalıntıları, savunma kulelerinin kalıntıları görülebilir. Dışarıdan, yerleşim bir savunma hendeği ile çevriliydi. İzleri sitenin topografyasında iyi sabitlenmiştir. Şehristan yaylasının güney tarafının yaklaşık olarak ortasında, yerleşimin kalesinin güçlü bir tepesi yükselir. Ayrıca batıdan doğuya eksen boyunca biraz uzar ve tabanda 12 m yüksekliğe kadar 180 x 90 m'lik bir alana sahiptir. Üst platform düzdür, yaklaşık 60 m çapındadır. Kaleye doğu, kuzey ve batıdan bitişik olan alan, çevre boyunca kale duvarının kötü ele geçirilmiş kalıntıları ve dışarıdan - kale hendeği ile sınırlıdır. Şehristan'ın doğu kısmı en yoğun olarak inşa edilmiştir (alan 170 x 150 m), burada kültürel birikimler daha kalındır. Kalenin etrafında kuzeyden ve batıdan - alçak bir alan, şimdi kaynak sularıyla dolu (Ek.2)⁸¹. Bu bölgede bulunan seramiklerin dekoratif tasarımının özellikleri, bu kompleksin XIII-XIV. yüzyıllara atfedilebileceğini göstermektedir. Orta Sir Derya'da benzer morfolojik ve dekoratif özelliklere sahip seramikler bu döneme tarihlenmektedir⁸². Görünüşe göre tahkim edilmemiş yerleşim, Şavgar şehrinin halefini yeni bir yerde temsil ediyor. Yerleşmede bulunanlara benzer seramikler Şoytöbe şehristanında bulunmuştur (Ek.3). Şehri Harezmsahlılar'ın yıkmasından sonra yaşam yalnızca şehristan'da yeniden başlamıştır. Şehri terketmek zorunda kalan yerli insanlar ise yok olan şehrin eskisinin kalıntıları etrafında, XIII-XIV yüzyıllarda yeni bir şehir kurarak hayatlarını devam ettirmiş olabilirler. Daha sonra yerleşimciler, o sırada hızla büyüyen (XIV-XV yüzyıllar) Yesi şehrine (Türkistan) taşınmışlardır. Moğol döneminde, Orta Asya şehirlerinin bu yerleşimde gördüğümüz surları yoktu. Bildiğiniz gibi Moğol hükümdarları, fethedilen ülkelerdeki şehirlerin kale duvarlarını yıktı. Şoytöbe yerleşiminin yüzey araştırmaları ve kazıları

⁸¹Baypakov, 1999, a.g.k., 74.

⁸²Baypakov, 1999, a.g.k., 77.

sonucunda elde edilen arkeolojik veriler, kentin kendi yerindeki varlığının nihayet XI.-XII. yüzyıllarda sona erdiğini doğrulamaktadır⁸³.

Şoytöbe'nin topoğrafyasında şehristan ve kale iyi göze çarpıyor. Şehristan, planında oval bir höyük şeklinde, yan taraflarda ana noktalara yönlendirilmiş ve batıdan doğuya doğru 400 x 275 m'lik kuleler uzanmaktadır. Köşe kuleleri güçlüydü. Kale, şehristan'ın güney kısmının neredeyse ortasında, güneybatı köşesine daha yakın bir yerde bulunuyordu. 12 m yüksekliğinde, 200 x 120 m boyutlarında, oval, iki katlı bir höyüktür. Üst kısmında şehristan'ın batı tarafında 50 x 60 m.lik dikdörtgen bir platform vardır – bu da antik bir hendek kalıntısıdır. Şavgar'ın Şoytöbe sahasındaki lokalizasyonu şüphesizdir ve Kazakistan arkeolojisinde genel olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, Şavgar'ın IX.yüzyıl ve XII. yüzyılda Türkistan şehrinin adı olduğuna ve daha sonra, XII. yüzyılın sonundan itibaren Yesi olarak bilindiğine dair bir bakış açısı var. Şavgar'ı Şoytöbe ile tanımlayan A. N. Bernştam, başka bir nokta bulma olasılığını da dışlamadı. Bu nokta da Şavgar'ın kendisi olacaktı. XI.yüzyılda. Şavgar'ın düşüş dönemi idi ve XII.yüzyılda sonunda şehir tamamem yok oldu. Bu dönemde ise Yesi ilçenin merkezi oldu. Şavgar- toponiminin yanı sıra bölgenin diğer yer adlarının etimolojisi, yerel kültürel geleneklerin tarihsel derinliğine, antik ve Orta Çağda etno-kültürel durumun karmaşıklığına ve erken dönemlere tanıklık ettiğinden, oldukça ilgi çekicidir⁸⁴. XII.yüzyılda Yesi denilen bu isim var olmasına rağmen, Yakut bu şehrin şimdiki Kazakistan'ın güneyindeki Türkistan şehrinin yerinde olduğu hakkında net bir bilgi vermiyor. Ama XII.yüzyılda Yesi şehrinde yaşayan ve ölen Ahmed Yesevi hakkında bilgiler hakikata yakındır. Türklerden “Yesevi Baba” lakabını alan Ahmed Yesevi Türklerin arasında İslam ve Müslümanlığın yayılmasında büyük bir etkisi vardı. Türk dilinde yazılmış olan şiirleri mistik bir ruhla Türk dili edebiyatında geniş bir popülarite kazanmış ve Orta Asya halk şairleri tarafından taklit edilmektedir⁸⁵. Ne yazık ki, bu hikmetler, tam olarak bize orijinal halinde ulaşmadı. Ahmed Yesevi'nin biyografisi de bizim tarafımızdan neredeyse sadece daha sonraki efsanevi hikayelerden bilinmektedir. Bu efsanelere göre Ahmed Yesevi'nin bir Türk asıllı Arslan-baba veya Bab-Arslan denilen hocası vardı (Türkistan'da bab kelimesinin Arapça “kapı” anlamına geldiği ve İslam'ın

⁸³ Baypakov, 1999, a.g.k., 78.

⁸⁴, 2017, a.g.k., 14.

⁸⁵ V.Bartold (1993). *Dvenadtsat' lektiy po istorii turetskih narodov Sredney Azii*. Almatı:Calın, s.107.

dağıtıcılarını/tebliğcilerini belirtmek için kullanıldığı bilinmektedir). Ahmed Yesevi'nin kendisi ise, Hemedan'dan Türkistan'a gelen, İranlı mutasavvuf Yusuf Hemedani'nin üçüncü halifesi olduğu hakkında bilgiler var. XIV. yüzyılın sonunda Timur tarafından mezarının üzerine inşa edilen muhteşem binanın gösterdiği gibi, mükemmel bir Türk insanı olarak Ahmed Yesevi kültü, Sir Derya'ya sıkı sıkıya bağlıydı. Ahmed'in öğrencileri arasında Türkçe yazan ve faaliyetleri Harezmi ile ilişkilendirilen Hâkim-Ata veya Süleyman Bakırgani de dâhil olmak üzere Türkçe ata "baba" lakabını taşıyan mutasavvuf vardı⁸⁶.

Yesi şehri'nin IX-XII. yüzyıllar arasındaki tarihine kısa özet yaparsak şehir Yesi olarak tanınana kadar X. yüzyılın yazılı kaynaklarında, modern Türkistan şehri bölgesinde Şavgar şehri hakkında bahsedilmektedir. VIII. yüzyıla kadar Şavgar bölgesi Türk ve Batı Türk Hakanlıklarının egemenliği altındaydı, daha sonra Turgış Hakanlığı'nın (702-756) bir parçası oldu. 820-899 yıllarında ise Şavgar, Samani devletinin kuzeydoğu sınırlarının bir parçasıydı. Şehir yerel bir Türk hanedanı tarafından yönetildi, özellikle haraç ödemekten muafiyet olmak üzere bir takım ayrıcalıklara sahipti. Şehir, Sir Derya yakınlarındaki şehirleri Orta Asya ve Harezmi'nin tarım merkezlerine bağlayan ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Samani devletinin yıkılmasından sonra toprakları Amu Derya Nehri boyunca Karahanlılar ve Gazneliler arasında bölündü, XIII. yüzyılın başlarına kadar şehir Karahanlılara aitti. XII. yüzyıldan sonra, Şavgar adı ortaçağ tarihî ve coğrafi literatürde geçmemeye başladı. Arkeolojik araştırmalardan da anlaşılacağı gibi, merkez Yesi şehri olduktan sonra belki de siyasî rolünü kaybetmişti. XII-XIV. yüzyıllarda ise Yesi şehri bölgenin iktisadî ve siyasî merkezi haline geldi.

Moğolların Sir Derya Şehirlerini İstila Etmesi Ve Yesi Şehrinin Moğol Hâkimiyetine Geçışı

XII.yüzyılın ikinci yarısında Moğolistan'da yaşayan kabileler hala birikmemiş halde idiler. Naymanlar, Merkitler, Kereitler ve Tatarlar bu kabilerler arasında güce sahip olanlardandı. 1206 yılında gerçek ismi Timuçin olup, kurultayda "Cengiz Han" unvanına sahip olarak, Moğolistan'da kabilelerin birleşmesini tamamlayıp, bu kabilelerin ve onların en büyük hükümdarı ilan edildi. Göçebe seçkinleri zenginleştirmek için Cengiz Han, 1207

⁸⁶Bartold, 1993, a.g.k.,108.

yılında komşu ülkeleri fethetmeye başladı. Cengiz Han ölene kadar (1227), Güney Sibirya, Orta Asya, Horasan, Deşt-i-Kıpçak Moğolların eline geçti⁸⁷.

Merkezi Aral'ın güneyi olan Harezm sahasına ve Batı Türkistan'ın birçok yerlerine Harezmsahlar hâkim idiler. Memleketin başına o dönemler Alaeddin Muhammed geçmişti. Görülüyor ki, Cengiz Han'ın devlet kuracağı sahada yüzlerce feodal devletler bulunmaktaydı. Bu devletlerin başlarında kiminde iyi, kiminde pek güçlü olmayan hükümdarlar bulunuyordu⁸⁸.

Moğol Devleti'nin sınırları Cengiz Han döneminde hızla genişlemeye başladı. Moğolların Orta Asya fethi hakkında önemli kaynaklardan biri de İbnü'l-Esîr'in bıraktığı bilgilerdir:“İnsanlığın gördüğü en büyük felaket”, ne ilginçtir ki Sir Derya havzasındaki küçük bir şehirdeki olay üzerine başlamıştır. Orta Çağ Kazakistan'ın Orta Asya tarihinde önemli bir rol oynayan şehir Otrar'dır. Şehir, dünya tarihine "Otrar felaketi" adı altında geçen ve Cengiz Han'ın Batı'ya yürüyüşü için bir bahane olarak hizmet eden olaylarla ilişkilidir.⁸⁹. Böylece 1218 yılında batıya yürüme konusunda yapılan kurultayda Harezmsahlarla savaş kararı alındı. V.V. Barthold, Harezmsahlar ile Moğol devletlerinin çatışmasının eninde sonunda kaçınılmaz olduğunu yazar ve “Otrar Faciası” bu süreci hızlandırmış olduğunu belirtir. Moğollar tarafından Otrar şehrinin seçilmesi tesadüf değildi. Şehir coğrafi olarak hem Mâverâünnehir'e hem de Harezmsahların başkenti Gürgenc'e yakındı. Bunlar şehrin stratejik bir bölge olduğunu belirtmişti. Moğollar şehirleri elde etmek için şehirlerin arasına girip, öyle hareket etti. Böylece şehirlerin bir-birine yardım etmesini önledi. Böylece XIII. yüzyılda bütün Sir Derya şehirleri Moğolların eline geçmiş oldu.

Zeki Velidi Togan'ın belirttiği Cami üt- Tevarih eserinin Uygur dili tercümesinde Cengiz Han bu sefere çıkmadan önce ibadet ederek söyleyen sözleri nakledilmiştir: “Ey yüce Tanrı, Sart da yani İranlı, Türk de senin bendelerindir? Fakat size karşı hürmette Sartlılar yollarını şaşırılmışlar. Bana yardım et!” Bu parçayı Almanlar “Şarki Türkistan” kazılarında bulmuşlardır ve sonradan bu satırlar neşredilmiştir⁹⁰. Moğollar'a savaşız

⁸⁷Z.Togan (1981). *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*. İstanbul:Aksiseda Matbaası, s.62.

⁸⁸Togan, 1969, a.g.k., 5.

⁸⁹D.Burkhanadin (2019). *Fethinden Moğol İstilasına Kadar Orta Sir Derya Havzası ve İslam Tarihindeki yeri yüksek lisans tezi*. Bursa:Bursa Uludağ Üniversitesi, s.139.

⁹⁰Togan, 1969, a.g.k., 65.

teslim olan şehirler arasında ise İsbicab ve Şâş şehirlerinin adı geçmektedir. Bu şehirler ahalisi daha önce Harezmsah tarafından Mâverâünnehir'e göç ettirilmiş ve ayrıca düşmanın eline geçeceği korkusuyla yıktırılmış. Demek ki, Moğollar İsbicab ve Şâş'a geldiklerinde orada az da olsa hâlâ halkın var olduğu görülmektedir. Cüzcânî Moğolistan'dan Otrar'a kadar 3 aylık yol olduğunu ve Cengiz'in ordusunun bu mesafeyi hızla kat edip şehre ulaştığını kaydeder. Barthold, klasik kaynakları analize ederek Moğolların Otrar'a 1219 yılının Eylül ayında (616 Cemazeyilahir/Recep) ulaştığını yazar. Kafesoğlu'na göre ise bu tarih 1220 yılının başlarıdır. Barthold'un dediği gibi 1219'un Eylül'ünde ulaşmasa da aynı yılın Ekim veya en geç Kasım ayında şehre ulaştığı kanaatine varılabilir⁹¹.

Tarihte Sir Derya şehirleri Moğolları karşı inatçı bir şekilde direniş gösteren şehirler olarak tarihte kaldı. Bunların içinde 6 ay karşılık gösteren Otrar şehri idi. Otrar Faciası adı tarihte bu şehrin valisi olan Gayır Hanla yakından bağlıdır. Gayır Hanın düşmana teslim olması hakkında Cüveynî'nin aktardığına göre "Moğolların muazzam askerini gören Gayır Han isi fark etmeden ellerini ısırmıştır". Fetih sırasında Cengiz Han ordusu dörd tarafta savaş yürütüyordu. Cuci'nin komutanındaki birlikleri Sir Derya'nın aşağı yatağındaki Cend ve Barçılıg Kent tarafına, 5000 kişilik küçük bir orduyu Binkes ve Hocend tarafına gönderdi. Cengiz Han ve oğlu Tuluy ana kuvvetin başında Buhara üzerine yürüdü. Çağatay ve Ögedey ise Otrar'a doğru yürüdü. Otrar şehri'nin teslim olma sebeplerinden biri de Moğollar tarafından su yollarının kesilmesiyle çıkan kıtlıktı⁹². Otrar Faciası'nın faili ve dolayısıyla Moğolların Orta Sir Derya havzasına yürümesinin en büyük suçlusu olan Gayır Han Cengiz'in emri üzerine gözleri ve kulaklarına eritilmiş gümüş döktürüldüğü hakkında söylenir. Cüzcânî, Otrar halkının tümünün Moğollar tarafından katledildiğini yazar. Sir Derya şehirleri arasında adı geçen şehirlerden biri de Sıganak şehridir. Sıganak şehri ancak yedi günlük bir saldırıdan sonra Moğollara geçiyor. Moğol İstilasası sırasında Sir Derya boyunca şehirler yok edilmişti. Bu hakkında Plano Karpini, 25 yıl sonra Sir Derya'nın alt kısımlarını geçerken günlüğüne şunları yazdı: "Burada sayısız yıkılmış şehir, yıkılmış kale ve çok sayıda ıssız yerleşim bulduk". Burada bir darphane var, inşaat işleri tüm hızıyla devam ediyordu. Vadideki tüm sulama kanalları Seyhun Nehri'nden çekiliyor".⁹³

⁹¹Burkhanadin, 2019, a.g.k., 144.

⁹²Burkhanadin, 2019, a.g.k., 145.

⁹³B.Corabekova (2020). *Orta Çağ Oğuz Şehirleri*. Almatı:Uluslararası bilimsel-metodik konferans makaleleri

XIV.yüzyıl Reşidüddin'in Câmi' et-Tevarih (Tarihler Koleksiyonu) ve Cuveyni'nin Tarih-i Cihangüşa (Dünya Fatihinin Tarihi), Yangikent'in Cuci liderliğindeki Moğollar tarafından fethedildiğini ve hükümdarı olarak atandığını belirtir. Kazakistan'daki Moğolların fetihleri ile bağlantılı olarak, yazılı kaynaklar fırtınayla ele geçirdikleri iki şehirden daha bahsediyorlar. Bunlar - Barçınlıkend (Barçkend) ve Aşnas (Aşanas). Bu şehirler XII.yüzyıldan beri Kıpçaklar'ın Cend mülkiyetinin bir parçası olan şehirler olarak biliniyorlardı. Cengiz Han'ın fetihlerini anlatan kaynaklarda Yesi ismi geçmemektedir. Şehrin Moğollara direnmeden teslim olduğu varsayılmaktadır. Moğol devletinin parçalanmasından sonra, Yesi, Güney ve Güneydoğu Kazakistan toprakları ile birlikte Çağatay ulusuna girmiştir. Çağatay'ın ölümünden sonra Çağatay ve Ögedey hanların evlatları büyük Han Möngke (1251-1259) döneminde bastırıldı ve sürgün edildi. XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Moğol İmparatorluğu'nun toprakları Tuluy ve Cuci'nin torunları arasında bölündü. Bu sırada Güney Kazakistan, Cucidlerin etkisi altına girdi. Moğol İstilasası Sir Derya havzasında başta siyasî olmak üzere kültürel ve iktisadî derin krizlere yol açmıştır. Zira Cengiz Han'ın gazabına ilk maruz kalan bölge olma sıfatıyla, Mâverâünnehir'in diğer kısımlarına göre daha büyük yıkıntıyla karşı karşıya kalmıştır. Nitekim Moğolların ulaşmasından önce parlak dönemlerini yaşamakta olan Orta Sir Derya havzasındaki onlarca şehir, bu hamleler sonucunda karanlık dönemine girmiştir. Bazıları ise hiç var olmamış gibi yeryüzünden silinip gitmiştir. Bir asırdan sonra XIV. yüzyılda Mâverâünnehir'e ulaşan İbn Battûta⁹⁴ da camiler ve medreselerin çoğunun hâlâ yıkıntı halinde olduğunu ve ilim erbabının kalmadığını kaydetmektedir. İstilanın Orta Sir Derya havzasının nüfusunu da hayli etkilediği muhakkaktır. Mesela ilk saldırıya maruz kalan Otrar şehrinde yapılan arkeolojik araştırmalar, şehrin merkez kalesinin sadece bir odasında 20-30 adamın kafatasının bulunduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu ise Otrar'ın katliama⁹⁵ maruz kaldığını göstermektedir. Nitekim tahmini sayılara göre sadece Otrar şehrinin merkezinde 35.000 kişi öldürülmüştür ve bu sayı tek bir şehre aittir. Bilindiği gibi aynı katliamlar bölgenin diğer yerleşim yerlerinde de yapılmıştır. Cengiz Han'ın inisiyatifi ile

⁹⁴İbn-i Battuta (d. 24 Şubat 1304 - ö. 1369), Orta Çağ'da yaşamış olan Berberî Mağrip bilgini, kaşifi ve seyyahıdır. Rihlet-ü İbn Battûta diye bilinen seyahatnâmenin yazarıdır.

⁹⁵Otrar faciası, Moğol imparatoru Cengiz Han ve Harzemşah hükümdarı Sultan Alâeddin Muhammet arasında olmuştur. Bu facia Harzemşahların yıkılmasına neden olmuştur.

Sir Derya havzasından başlayan Moğolların batıya askeri seferleri, Orta Asya'nın zaptedilmesiyle sona ermemiştir. Cengiz Han'ın ölümünden sonra da, onun oğulları ve torunları batıya askeri hareketlerini aynı şekilde sürdürmüştür. XIII. yüzyılın sonlarına kadar dinmeyen bu savaşıardan en çok zarar gören de İslam Âlem'i ve Müslümanlar olmuştur. Azerbaycan, Horasan, İran gibi İslamiyetin büyük merkezleri duşmanın güçlü ordusuna karşı direnemedi Moğol hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştır. Moğolların akınları Sir Derya havzasının ekonomisine de büyük bir darbe olmuştur. Zira iyi bir tarım alanı olan bölgede istila sonrasında ekincilik ve sulama işleri de geriye gitmiştir⁹⁶. Buna Moğolistan'dan hayvancılıkla uğraşan 200.000 civarındaki göçmenin bölgeye yerleştirilmesi neden olmuştur. Bunların hayvanlarının otlaması için tarım ve ekinlik alanları otlaklara çevrilmiştir. Moğol unsurlarının bölgeye yerleştirilmesi sadece tarım alanlarını daraltmakla kalmamış, çoğu tarihçinin belirttiği gibi Sir Derya havzasının etnik yapısını da etkileyerek Mongoloid⁹⁷ tipinin yaygınlaşmasına yol açmıştır. Diğer bir taraftan Moğolların Asya'dan Avrupa'ya kadar geniş topraklarda hâkimiyet kurlmaları ve buralarda kervan yollarının emniyete alınması, bölgede ticaretin gelişmesine neden olmuştur. Bu sayede tüccarlar eskiden gitmeleri mümkün olmayan noktalara ulaşmaya imkân bulmuşlar ve bu suretle uluslararası ticaret gelişmiştir. Cengiz Han'ın batıya yürümesinin dinî ve siyasî sonuçlarına gelecek olursak, bu hareket Sir Derya havzası için daha kalıcı izler bırakmıştır. Ayrıca Moğolların hâkimiyeti altındaki tebaasının dinî inançlarına son derece saygılı olmalarına rağmen, bu dönemde Şamanizm'in ve yerli halkın eski inançlarının tekrar canlanma olaylarına rastlanmıştır. Hukuki açıdan şeriat üstünlüğünü kaybederek yerini Cengiz Han'ın "yasa" kanunlarına bırakmıştır. Bu yasalar hayatiyetini uzun süre korumuştur. Muhtemelen Moğol istilasının en büyük siyasî sonucu bölgedeki hâkimiyetin kuşaktan kuşağa mutlak olarak Cengiz Han'ın kurduğu hanedanın tekeline geçmesi olmuştur. Ne var ki, bundan sonra sadece Cengiz Han'ın soyundan gelenler "Han" unvanını almaya hak kazanmıştır. Böylece XV. yüzyıldan sonra bölgeye hâkim olan Kazak Hanlarının hepsi de Cengiz Han'ın soyundan gelen "Töre" diye adlandırılan aristokrasi kesiminden seçilmiştir. Kısacası toprak paylaşımı sırasında Cengiz'in ikinci oğlu

⁹⁶Burkhanadin, 2019, a.g.k., 153.

⁹⁷Kuzey, Doğu, Güneydoğu Asya ve kısmen Orta Asya'da yaygın olan büyük insanlık ırklarından biri, Amerika'da da yerli halk arasında yaygındır. "Moğol" kelimesi, "Moğol" kelimesi ile "benzer" anlamına gelen "-oid" ekinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur.

Çağatay'ın ulusuna giren Orta Sir Derya havzası, neredeyse XIX. yüzyılda Rus İmparatorluğu'nun istilasına kadar Timuçin'in soyundan gelenler tarafından yönetilmeye devam etmiştir. Moğolların bölgede siyasî ve askerî üstünlüğü ellerine geçirmelerine rağmen sağlam kültürel ve dinî değerlere sahip olmaması, kısa sürede millet olarak hâkim oldukları topraklarda silinmeleri sonucunu doğurmuştur. Nitekim daha bir asır geçmeden hâkim unsur olan Cengiz'in torunları İslam'ı ve İslam kültürünü benimsemiş, Müslüman isimleri almış, daha önemlisi asimile olarak Türkleşmeye başlamışlardır⁹⁸.

Moğol devletinin parçalanmasından sonra, Yesi şehri Güney ve Güneydoğu Kazakistan toprakları ile birlikte Çağatay ulusuna girdi. Çağatay ölümünden sonra Büyük Han Möngke (1251-1259) döneminde Çağatay ve Ögedey soyundan gelen hanedan yöneticileri XIII.yüzyılın ortalarından itibaren Moğol Devleti topraklarından kovulmuştu. Böylece Moğol Devleti yerleri Tuluy ve Cuci'nin torunları arasında bölündü. Bu sırada, Güney Kazakistan geçici olarak Cucidlerin etkisi altına girdi⁹⁹. Çağatay Devletinin oluşumunun ilan edildiği Talas kıyılarında bir kurultay gerçekleşti. Cend, Uzgend ve Yedisu vahaları da dâhil olmak üzere Sir Derya boyunca güney Kazak topraklarını içeriyordu. XIV.yüzyılın başında. Haidu'nun ölümünden sonra, devletteki güç Çağataylara - Çağatay'ın büyük torunu Tuva'ya (Duva) geri döndü. Ancak Cucidler ve Çağataylılar arasında Sir Derya şehirlerine sahip olma hakkı mücadelesi devam etti¹⁰⁰. Memleketini dört Ulus şeklinde oğullarından dördü arasında taksim eden Cengiz Han Doğu Avrupa'daki "Kıpçak bozkırları" ndan doğuda İrtiş nehrine ve güneyde İran ve Afganistan içlerine kadar uzanan geniş ülkeyi Cuci Hana, Maverünnehri, şimdiki Afganistan'ı orta Tiyaşan mntakasını ve Doğu Türkistan'ı ikinci oğlu Çağatay Hana, Cungarya'yı üçüncü oğlu Ögedey Hana, Moğolistan ve Kuzey Çin taraflarını küçük oğlu Tuluy'a vermişti.

⁹⁸Burkhanadin, 2019, a.g.k., 154.

⁹⁹Y.Smagulov, F.Grigor'yev ve A.İtenov, 1999, a.g.k., 22.

¹⁰⁰Y.Smagulov, F.Grigor'yev ve A.İtenov, 1999, a.g.k., 23.

I.BÖLÜM

1.YESİ ŞEHRİNİN YAPISI (FİZİKİ YAPI)

1.1. Orta Çağda Şehir Yapısı: İbn Haldun İle Şhiri Düşünmek

İbn Haldun insan hayatında toplumsal yaşam kaçınılmaz olduğunu söyler. İnsan doğadaki bu yalnızlıkla baş edebilmek için başka insanlara gereklilik duymaktadır. Çünkü insan doğası gereği diğer varlıklardan farklıdır. İnsanın doğasından kaynaklanan gereksinimleri, onu bir topluluk olarak yaşamaya zorlamaktadır. Bunun yanında tabiatın acımasızlığı da insanın insana bağlanmasını mecbur kılmaktadır. İbn Haldun'a göre insanlar ancak göçebelik ve onun icapları (bedevi) devresini geçirdikten sonra yerleşik (mukim) bir hayat yaşamaya ve ancak bundan sonra şehir ve kasabalar kurmaya başlarlar.

Bedevi yaşam insan hayatı'nın ilk aşamasıdır. Bu aşama belli bir gelişim sürecini takip ettikten sonra şehirleşmektedir. İbn Haldun bedevilikten şehirliliğe geçişi şu şekilde açıklamıştır: *“Devlet olmayı sağlayan güç ve üstünlük, ancak asabiyet ve asabiyete eşlik eden yiğitlik ve kahramanlık ile olur. Bu özellikler ise genellikle bedevi yaşamda bulunur. Onun için devletin (devleti kuranların) başlangıcı bedeviliktir. Ancak devletin kuruluşunu refah, bolluk ve medenileşme (şehirleşme) takip eder. Şehirleşme ise yeme, içme, giyim, kuşam, binalar inşa etme, evlerin içlerini döşeme ve bunun gibi diğer hususları en güzel ve lüks şekilde karşılama; bunların karşılanmasını sağlayacak sanatların ve yolların bulunup icra edilmesidir. Çünkü bunların her birine özgü sanatlar vardır. İmkânların ve lüksün artması ile nefislerin meylettiği arzular ve zevkler değişir, çoğalır ve buna bağlı olarak; bunları karşılayacak sanatlar, meslekler ve yollar da değişip çoğalır. Böylece yeni yeni icatlar birbirini takip eder. Dolayısıyla devlette, bedevilik döneminden sonra kentleşme döneminin gelmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur¹⁰¹.*

İbn Haldun'a göre mülke sahip olan kabileler ise iki nedenle şehirleri istila ederler. *Birincisi: Mülk rahata, sükuna, ağırlıkları indirmeye, badiyede eksik olan umranlar ilgili hususları ikmala davet eder. İkincisi: Rakiplerde ve hasımlarında mülke gelmesi mühtemel olan hücumlara karşı onu savunmaktır. Çünkü kabile için bu şehir düşmana karşı onları korumak için bir barınak olabilir.*

¹⁰¹İ.Haldun (2004). *Mukaddime* (Çev: H. Kendir). (1 cilt) Ankara: Yeni Şafak Yayınları, s.161.

Şehirleşme konusu ise İbn Haldun için belli bir sürede belirli bir ülkede şehirlerdeki nüfusun yoğunlaşmasıdır. Şehirlerdeki nüfusun miktarında ve yoğunluğunda görülen değişiklik toplumsal ve iktisadî değişmeyi de beraberinde getirir¹⁰². İbn Haldun'a göre şehrin oluşumunda zaruriyetler ve şehirleşmenin topluma etkisi önemlidir. Toplum ve şehirlerin oluşma tarihleri her zaman bir-biriyle yakından bağlıdır. Bu bağlılık içinde şehirde bina inşa etmek ve şehir kurmak yerleşik hayatın temellerindendir.

İbn Haldun, insanların toplumsal birer varlık olduklarını belirterek, yaşamlarını sürdürebilmeleri için birbirleriyle yardımlaşmak, tehlikelere karşı birbirlerini korumak, kısaca sosyo-iktisadî sorunları çözebilmek için bir araya gelmelerinin bir zorunluluk olduğunu ileri sürmüştür.

Bununla birlikte şehirleşme ve şehirde hayatın nasıl olduğunu (şehir sahasının kullanılması, şehir sosyolojisi, aile yapısı) dikkatle incelemektedir¹⁰³. İbn Haldun'a göre “şehirler istenilen ölçüde refaha ve bolluğa ulaşmış ve artık rahat ve huzurlu bir hayatı tercih eden toplumların edinmiş oldukları bir istikrar ve yerleşim yeridir”. Bu anlamda, İbn Haldun'da şehir kavramı, göçebe hayattan yerleşik hayata geçen toplumun refah seviyesine ulaştıktan sonra, yine de lüks hayata geçme isteğidir¹⁰⁴.

Barınma amacıyla birlikte savaş döneminde zararı yok etme suretiyle orasını korumak ta şehir kurmanın temel amillerindendir. İbn Haldun en öncelikle şehirlerin oluşumu inceleyerek: öncelikle şehirlere zarardan koruma konusunu ele almıştır. Bütün orta çağ şehirlerinde görülen savunma yani dışarıdan gelecek saldırılara karşı korunmanın ön planda olma özelliği, düşünürü göre de ilk sırada gelmektedir. İbn Haldun'a göre şehri zararlardan sakınmak için: “bütün ev ve barınakların etrafını, şehirdeki bütün ev ve meskenlerin etrafını surlarla kuşatmak lazımdır. Sonra şehrin ulaşılması zor bir yerde kurulması şarttır, böyle bir yer ya daha başındaki yüksek ve sarp bir tepe olacak yada ağaç ya da taş bir köprüden geçmedikçe ulaşılamayacak bir yerde ya da deniz nehir tarafından kuşatılan bir yerde olması lazım. Böylelikle bir şehri bir düşmanın zapt etmesi zor olur burada koruma ve savunma kudreti kat kat artar”.

Şehri hava ve iklim şartlarından gelen tabii zararlardan da korumak önemlidir.

¹⁰²S.Uludağ (2020). *Mukaddime*. (Tek cilt), İstanbul:Dergah Yayınları. s.631.

¹⁰³Uludağ, 2020, a.g.k., 629.

¹⁰⁴K.Serin (2019). *İbn Haldun Mukaddimesi'nde şehir sosyolojisi*. Kars:Kavkaz Üniversitesi, s.57.

Şehri kurarken önemle üzerinde durulması gereken konulardan biri de mekânın insan sağlığı üzerine zararının olmamasıdır. Şehrin havasının insan sağlığına iyi gelmesi öneme alınması gerekir. Şehir havasının hoş olmaması insanlar arasında bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasına neden olur¹⁰⁵. Bir şehire fayda ve ihtiyaç duyulan şeylere temin etme meselesine şehrin suyun yakın olduğu yerde kurulması hem toplum için hem ekonomi için faydalı amillerden biridir¹⁰⁶. Şehirlerde göz önünde tutulması gereken faydalardan yine biri hayvanların beslenebilmesi için meraların bulunmasıdır. Çünkü şehirde yaşarken şehirlere yerleşen kimse için dölünden, sütünden ve taşıma gücünden faydalanmak için hayvana ihtiyacı vardır. Şehir kurarken dikkate alınması gereken hususlardan biri de tarım vahaların şehire yakın olmasıdır. Şehire yerleşirken oduna olan ihtiyaç zaruri olduğu için şehrin ağaçların çok olduğu bölgede kurulması da önemlidir. Şehrin refah düzeyi daha yüksek seviyede olması şartıyla şehrin denize yakın olması da dikkate alınır. Böylece şehir ahali muhtaç oldukları uzak ülkelerdeki ihtiyaç maddelerini deniz yoluyla daha kolay elde ederler.¹⁰⁷

İbn Haldun şehirlerin harap olmaya başlaması hakkında: *Malum olsun ki şehirler ilk defa kuruldukları vakit oradaki meskenler az olur taş ve harç gibi duvarları yükseltmeye yarayan inşaat malzemeleri veya kiremit, mermer, mozaik, çini, cam ve sadef gibi duvarları tezin eden maddeler az bulunur. Bundan dolayı o vakit yapılan binalar bedevi ve iptidai tarzda onları yapmak için kullanılan malzeme de bozuk olur*¹⁰⁸.

İbn Haldun “Mukaddime” eserinde şehirleşme sürecini şehrin kuruluş nedeni ve zaruriyetlerinden başlayarak şehirlerin harap, yok olmasına kadar birer-birer anlatır. Bununlar birlikte hadariliğe geçen bedevilerin yaşam tarzını kıyaslar ve değişim süreçlerini inceler. İbn Haldun kendi eserinde şehirleri kurarken dikkat edilmesi gereken hususlara da dikkat çekmiştir, bunun sayesinde şimdiye kadar şehir konusunda çalışan araştırmacılar İbn Haldun’un eserinden çok yararlanacaklardır. İbn Haldun şehir kurulurken gelecek zararlardan korunmayı, fayda sağlamayı ve korunmayı kolaylaştıran hususlar doğrultusunda şehirlerin planlamasının yapılması gerektiğini belirtir. Bu bağlamda

¹⁰⁵Uludağ, 2020, a.g.k., 635.

¹⁰⁶Uludağ, 2020, a.g.k., 636.

¹⁰⁷Uludağ, 2020, a.g.k., 637.

¹⁰⁸Uludağ, 2020, a.g.k., 651.

yerleşilecek olan coğrafyanın fiziksel özellikleri hem korumayı hem korunmayı kolaylaştıracak hem de şehirde yaşayan tüm canlıların ihtiyaçlarını karşılayabilecek şekilde olmalıdır. Yer seçiminde sadece düşmanlardan korunma değil hastalıklardan korunmayı da düşünerek havası temiz olan bir yerin seçilmesi gerektiğini ifade eder.

1.2. Yesi Şehrinin Kale Yapısı

Sözlükte “kökünden koparmak, kazımak” anlamındaki “kal” kökünden türeyen kalaa “tırmanılması zor, çıkılamayan bir dağdan kopan büyük kaya parçası veya dağ gibi büyük bulut” mânasına gelmekte, dağ başlarına inşa edilen muhkem yapı anlamındaki kal’a (kale) kelimesinin de bundan geldiği kaydedilmektedir. Kale aslında askerî mimari çerçevesinde ele alınır. Ancak Türkçe’de bugün tahkim edilmiş her türlü yapıya kale denilmekte ve bu durum birtakım karışıklıklara yol açmaktadır. Kaleyı benzeri olan hisar, sur ve onlara nazaran çok yeni bir terim olan tabyadan ayırt etmek gerekir. Bunlardan hisar, bir mesken olması düşünülerek tahkim edilmiş tek bir kitle halindeki yapı olup Batı dillerinden dilimize geçen şato kelimesiyle ifade edilir. Bir şehir veya bir kasabayı, hatta bazan bütün bir eyaleti korumak üzere bu yerin etrafını çeviren kuleli tahkimat duvarlarına sur denir. Genellikle kaleler yol kavşağı, ana yol, geçit yeri, dağlar arasında boğaz, denize uzanan burun, kıyıda az uzaktaki adacıklar, köprü başları gibi stratejik yerlerde inşa edilmiş ve bu sırada arazinin tabii özelliklerinden de yararlanılmıştır. Yer seçilirken ayrıca kolay ve az sayıda bir kuvvetle savunulabilmesi, gerektiğinde içeridekilerin dışarı çıkabilmesi, uzun süreli kuşatmalarda su ihtiyacını sağlayacak imkânlarla sahip olması, kuşatmalarda uzun süre dayanabilmesi, imkân nisbetinde bir veya birkaç tarafında tabii engeller bulunması gibi şartlar göz önünde tutulmuştur. Kaleler topçuluğun gelişmesinden önceki dönemde sarp, güç erişilir yerlerde kurulmuş ve bunlara yalnız bir taraftan ulaşılabilmesine dikkat edilmiştir¹⁰⁹. Şehiri planlarken dikkat edilmesi gereken konularda İbn Haldun şehire gelecek zararları önlemek için lazım olan konuları ele alıyor. İbn Haldun’a göre şehirleri türlü zararlardan korumak çok önemlidir. İlk olarak şehirdeki bütün ev ve meskenlerin etrafını surlarla kuşatmayı gözönünde bulundurması lazım. Yukarıda belirttiğimiz gibi şehrin ulaşılması zor bir yerde kurulma

¹⁰⁹S.Eyice (2001). *Kale. DİA*. c. XXIV. İstanbul:TDV, s.234.

şartına riayet edilir. Böyle bir yerde ya dağ başındaki yüksek ve sarp bir tepe olur veya ağaç ya da taş bir köprüden geçilmedikçe ulaşılmayacak bir tarzda çevresi bir deniz veya bir nehir tarafından kuşatılan bir yer olur. Bu durumda böyle bir şehri ele geçirmek zor olur, buranın koruma ve savunma kudreti kat kat artacaktır¹¹⁰.

Oğuzların vatani aşağı ve orta Sir Derya Kengeres devrinden beri yerleşik bir bölge idi. Göktürk devrinden beri çok sayıda Kengeres kaleleri yeniden imar olundu ve çok sayıda yeni surlu şehirler ve kaleler inşa edildi. Sir Derya boyunca uzanan çayırlarda göçebe çobanlar sürülerini otlatmakla beraber, Göktürk ve Oğuz devrinde, Oğuzların vatani artık yerleşik bir çevre olmuştu. Selçuklu kültürünün köklerinden biri de Sir Derya medeniyetiydi¹¹¹.

Sir Derya kıyılarından takiben güneye doğru ilerlersek, surlu şehir ve kale kalıntlarına rastlanır. Bu şehirler ve kalelerin bazılarını kimliği, X.yüzyıl İslami kaynaklarının yardımıyla belirlenebilmiştir¹¹². Orta Sir Derya kıyılarındaki şehir ve kalelerin çoğu Göktürk devrinde kurulmuştu. Bu harabeleri, İstahri ve Makdisi gibi X.yüzyıl yazarlarının tarifleriyle karşılaştıran arkeologlar şu şehirleri tespit edebilmişlerdir. XIII. yüzyılda Kıpçak hanlarının başkenti olacan Sıganak, Turarzaran (bugünkü Mirtepe) Oğuz yabgusunun hükmettiği illerin güney sınırındaki Savran. Savran, X.yüzyılda Oğuz illerinin son şehri veya gayri Müslim Oğuzlara karşı, Müslümanlar tarafından kurulmuş bir Müslüman sınır şehri idi. Makdisi Savran'ın cami-mescidi olduğunu kaydeder. Savran'ın çokköşeli şekli şehrin Oğuz devrinden kalmış olması ihtimalini destekler. Şehrin içinde birbirini dik kesen sokaklar ve mahalleler bulunuyordu. Savran'ın biraz doğusunda, Ahmed Yesevi'nin türbesi ve makamı olan Yesi bulunmaktadır¹¹³. Orta Çağ kenti Yesi yerleşim olarak modern Türkistan şehrinin doğu eteklerinde yer almaktadır ve Güney Kazakistan'ın kentsel kültürünün önemli bir anıtıdır. Bu şehrin Kazak halkının geç Orta Çağ tarihinde oynadığı olağanüstü rolü iyi bilinmektedir. Çeşitli devletlerin siyasî ve iktisadî çıkarları için bir çekim yeri, bozkır genişliklerinin ve eski tarım kültürlerinin kavşağında bir ticaret ve kültür merkezi, Sufi Hoca Ahmed Yesevi'nin irşad faaliyetinin yeri, dünyanın siyasî merkezi, Kazak Hanlığı ve

¹¹⁰Uludağ, 2020, a.g.k., 635.

¹¹¹Esin, 2006, a.g.k., 22.

¹¹²Esin, 2006, a.g.k., 18.

¹¹³Esin, 2006, a.g.k., 19.

İslam Dünyasında Doğu'nun "ikinci Mekke'si" - tüm bunlar, kökenleri farklı olan kültürel geleneklerin iç içe geçmesini kişileştiren, senkretik bir kültürün genel ve spesifik özelliklerini kendi içinde somutlaştıran Orta Çağ Yesi (Türkistan) şehridir.

Türkistan şehrinin bölge ve Kazak halkı tarihindeki olağanüstü rolü, tarihi ve kültürü hakkında kapsamlı bir çalışma yapmanın gerekliliğini ortaya koyar. Yazılı kaynaklar, bilgilerinin parçalı olması nedeniyle, kentin tarihinin ayrıntılı ve bilimsel olarak ortaya konmasına izin vermez. Bilimsel literatürde mevcut olan bu tür yazılı kaynakları toplama girişimleri, genel bir biçimde olsa bile, şehir tarihi hakkında bilgileri yeterince kanıtlanmamıştır ve yalnızca hipotez olarak kabul edilebilir. Orta Çağ yazılı kaynaklarının özgünlüğü, aynı zamanda, tarihsel ve kültürel açıdan önemli olan olgular hakkında hiçbir şey ya da neredeyse hiçbir şey bildirmemeleri gerçeğinde yatmaktadır. Bütün bunlar, Yesi tarihi ile ilgili başka bir dizi kaynağın bilimsel dolaşıma tam olarak girmesi gerektiğini göstermektedir. Arkeologlar yaklaşık yetmiş yıldır periyodik olarak Türkistan yerleşimini inceliyorlar. Arkeolojik kazılar - modern bir şehrin topraklarında bulunan, sürekli, yoğun bir tahribata maruz kalan ve kısmen çöplüğe dönüşen bir yer hakkındaki tarihî bilgileri korumanın çoğu zaman tek yoludur. Bütün bunlar şehrin mikro rölyefini ve topografyasını bozar¹¹⁴. İşte bizim tezimiz de bu çalışmalar ışığında yesi şehrinin tarihinin aydınlatılmasına matuftur. Yesi'nin yerleşiminin erken dönemleri neredeyse hiç çalışılmamıştır. Geçmiş yılların arkeolojik çalışmaları, esas olarak kentin kült işlevini karakterize eden ve yalnızca küçük bir ölçüde kentsel kültürün diğer yönlerini aydınlatan anıt ve dinî yapıların incelenmesiyle ilişkilendirildi. 1970-1980 yıllarında A. H. Margulan'ın¹¹⁵ adını taşıyan Arkeoloji Enstitüsü'nün arkeolojik ekipleri Kazakistan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı'na bağlı Ulusal Akademi ve Maddi Kültür Anıtları Araştırma ve Tasarım Enstitüsü'nden Türkistan antik yerleşiminin arkeolojik araştırmalarının sonuçlarını özetlemektedir. Tüm bu yıllar boyunca, yerleşimin ve mimari nesnelere ilişkin gerçekten bilimsel bir çalışmanın, yenilenmesinin ve restorasyonunun ilham

¹¹⁴Smagulov, 2000, a.g.k., 4.

¹¹⁵Alkey Hakanooğlu Margulan (11 Mayıs 1904, Pavlodar bölgesinin Bayanaul bölgesi - 12 Ocak 1985, Almatı) - edebiyat eleştirmeni, sanat eleştirmeni, oryantalist, Ulusal Arkeoloji Okulu'nun kurucusu. Tüm Birlik Coğrafya Derneği'nin tam üyesi (1933), Filoloji Doktoru (1945), Kazakistan Bilimler Akademisi Akademisyeni (1958), Kazak SSC'nin Onurlu Bilim Adamı (1961).

kaynağı ve meraklısı, mimar B. T. Tüyakbaeva¹¹⁶ olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Bu çalışmaların amacı araştırmada boşlukları bir ölçüde doldurmayı amaçlamaktadır.¹¹⁷

Yesi (Türkistan) yerleşiminin yeni bir arkeolojik araştırma aşamasına neden olan, Kazakistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu tarafından Türkistan şehrinin 1500. yıldönümü kutlamalarının hazırlanmasına ilişkindir. Devlet Müze-Rezerv “Hazret Sultan” liderliği daha sonra bilimsel arkeolojik araştırmalar yapmak ve iddia edilen “yıldönümü” etkinlikleri için arkeolojik objeler hazırlamak için zamanında bir karar verdi. “Hazret Sultan” Devlet Müze-Koruluk Yönetimi ile Kazakistan Cumhuriyeti Arkeoloji Enstitüsü arasında Mayıs 1996’da imzalanan “İşbirliği Anlaşması” temelinde, Türkistan Arkeolojik Seferi (TAS) kuruldu. TAS’nin başlangıçta kabul edilen çalışma programı, arkeolojik araştırmaların üç ana alanda yürütülmesini sağladı:

1. Tarihî topografya, maddi kültür, Türkistan yerleşiminin kültürel katmanlarının yapısı ve devamıcısı olan- Kultöbe yerleşimi;
2. Tarihî topografya, maddi kültür, Şoytöbe, Savran vb. gibi Türkistan vahasının destekleyici anıtlarının kültürel katmanlarının yapısı ve bir bütün olarak vaha çalışması;
3. T.C’nin “Vakif İnşaat” adlı şirketi tarafından gerçekleştirilen Hoca Ahmed Yesevi türbesinin güvenli bölgesindeki restorasyon çalışmasının arkeolojik denetimi.

Hedeflenen sistematik araştırmaların bir sonucu olarak, Eski Türkistan yerleşiminin ana dönemlerini ve gelişim aşamalarını tanımlamayı ve tarihî topoğrafyasının önceki yorumunu revize etmeyi mümkün kılan yeni bir topoğrafik ve stratigrafik malzemeler elde edildi.(Ek.4) Kultöbe (Yesi) ve Eski Türkistan’da, daha önce geliştirilmiş kültürel katmanlar kronolojisini doğrulamak için, ek veriler elde etmek için kronolojik olarak sıralı bina ufuklarının açılması başlandı¹¹⁸. Açılış ve konservasyon için öncelikle XIII.yüzyılın başlangıç bölümlerini incelemek için belirlemiştir. 1996-1997’de. XI. yüzyıl ve XII.yüzyılın kentsel gelişiminin 400 m² alan olan bir arsası müzeleştirme için hazırlandı. Proje ne yazık ki o dönemde gerçekleştirilemedi. Bununla birlikte, TAS çalışmasının ilk aşamadaki ana görevi, kentsel kültürün gelişimi için güvenilir bir site stratigrafisine dayanan bölgesel bir

¹¹⁶Bayan Tumataykyzy Tüyakbayeva- Kazak SSC’nin Onurlu Mimarı, Uluslararası Doğu Mimarlık Akademisi Sorumlu Üyesi, Mimarlık Adayı.

¹¹⁷Smagulov, 2000, a.g.k., 4.

¹¹⁸Y.Smagulov (1994). *Türkistan şehri. Kazakistan tarihi ve kültür anıtları*. Almatı:Kazak Ansiklopedisi, s.268-271.

kronolojik sütünun geliştirilmesiydi. Bu amaçla, Türkistan, Savran, Sidak ve Şoytöbe, yerleşimlerinde ve diğer birçok yerde stratigrafik çalışmalar yapılmıştır. Aynı zamanda, bölgenin anıtları üzerinde sistematik stratigrafik çalışmalar yürütme olasılığı ile birlikte, dijital teknolojilerin tanıtımı, arazinin hava ve uzay araştırmalarının mevcudiyeti ile ortaya çıkan yeni fırsatlara dayanılmıştır.¹¹⁹ 1928’de Eski Türkistan’ın yerleşimi üzerinde fiilen çalışan ilk arkeolog, modern “araştırmacıların” görüşünün aksine, Türkistan’ın XII. yüzyıldan önce yerleşimine ilişkin arkeolojik materyallerin bulunmadığını özellikle vurgulamıştır. Bu arkeolog ta Orta Asya arkeolojisinin en önemlilerinden ve Taşkent arkeoloji okulunun kurucusu olan M. E Massondu. “Timur öncesi dönemde” bu bölgede zaten önemli bir yerleşim olduğuna dair açık kanıtların varlığını kabul etti. M.E. Masson burada, Moğol fethi döneminden kalma tarihî literatürde bahsedilen Yesi şehrini yerleştirdi. Ancak M.E. Masson onu türbenin ve “Hokand kemerinin” biraz güneyine yerleştirmiştir ve bu yer şimdi Kultöbe olarak bilinmektedir¹²⁰. Bu nedenle, yerleşimin tarihî topografyası hakkında uzun süredir güncel olmayan verileri eleştirmeden algılayan ve mekanik olarak tekrarlayan modern popülerleştiriciler, Türkistan şehrinin gelişim tarihi ne mantıksız yorumlar getiriyor. Benzer şekilde, Türkistan vahasının bir başka önemli şehri ile ilgili olarak, erken merkezi - Şavgar şehri idi. Türkistan vahasının eski başkentinin yerleştirilmesi ise, A.N. Bernştam’ın, Şavgar’ı Hoca Ahmed Yesevi türbesinin 5-6 km doğusunda bulunan Şoytöbe bölgesine yerleştirmesine ve oldukça makul ve spesifik olarak tanımlayana kadar uzun süre şüphe uyandırdı. Bu yerleştirme, Ageeva E.I.,¹²¹ Patseviç G.I.¹²², L.B. Erzakoviç ve başlangıçta K.M. Baypakov¹²³ tarafından destek görmüştü. Anıtın yüzeyinde bir takım topografik özellikler ve XIII. yüzyıla tarihlenen buluntuların bulunmaması ve daha sonra (XII. yüzyıldan itibaren Şavgar adının yazılı kaynakların sayfalarından kaybolduğu), Şoytöbe’nin Şavgar şehri ile yerleşimini tanımlamak için temel

¹¹⁹Y.Smagulov (2017). *Drevniy Turkestan shtrikhi po istoricheskomu portretu*, Almatı. s.4.

¹²⁰Smagulov, 2017, a.g.k., 17.

¹²¹Ageeva Evgenia. (1916 - 1965). Arkeolog, tarih bilimleri adayı. Güney Kazakistan arkeolojik keşif gezisine öncülük etti.

¹²²Patseviç Geronim Iosifoviç-Arkeolog, araştırmacı. 1934-1938 yıllarda - Kazakistan Merkez Müzesi Bilimsel Sekreteri.

¹²³Karl Moldakhmetoviç Baypakov (17 Kasım 1940, Talgar - 23 Kasım 2018) - Sovyet ve Kazak arkeologu, Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör, Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Sorumlu Üyesi (1994), Ulusal Akademisyen Kazakistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Kazakistan Cumhuriyeti Onurlu Bilim Adamı (1998).

oluşturdu (Ek.5). Bu vesileyle, A.N.Bernştam şunları yazdı: “Şoytöbe, Şavgar ile hem kaldırma malzemesinin doğası hem de plan açısından aynı iddiasında türbenin bulunduğu yerleşim yerine göre daha fazla hakka sahiptir¹²⁴. Yesi şehrinde arkeolojik çalışmalar yaklaşık yirmi yıldır A.H.Margulan adlı Arkeoloji Enstitüsü tarafından yürütülmeke idi. Yıllar boyunca, geniş “Türkistan Arkeolojik Kompleksi”nin çeşitli nesnelere araştırıldı. Bu kompleksin organik bileşenleri, Orta Çağ Türkistan’ın kendisinin yerleşimine ek olarak, bize göre, Tunç Çağı’nın Şerbai mezarlığı ile birlikte VI.yüzyıl ve XII.yüzyıl aralığında vahanın başkenti Şoytöbe’nin yerleşimidir. Artık, Türkistan şehrinin öncüsünün, kalıntılarının - Kultöbe tepesinin kültürel tarihinin en eski katmanlarını koruduğu küçük Yesi kasabası olduğu güvenilir bir şekilde tespit edilmiştir¹²⁵. Orta çağda bir şehir hangi gerekçeyle ve nasıl kurulurdu? Bu sorunun cevabını bulabileceğimiz en önemli kaynaklardan biri şüphesiz İbn Haldun’dur. Onun fikirleri yesi şehrine dair incelememize de nazari bir arka plan sağlayacak niteliktedir: Şehirleri inşa etmekten maksat, orada karar kılma ve barınma olunca, onlara yönelecek baskınların meydana getireceği zararı defetmek suretiyle orasını korumak, menfaat celbetmek ve onlar için faydalı olan her şeyin teminini kolaylaştırmak hususuna orada riayet etmek zaruri olmuştur. Önce şehirleri zarardan korumayı ele alalım: Bunun için şehirdeki bütün ev ve meskenlerin etrafını surlarla kuşatmak, gözönünde bulundurulur. Sonra şehrin ulaşılması zor bir yerde kurulması şartına riayet edilir. Böyle bir yerde ya dağ başındaki yüksek ve sarp bir tepe olur veya ağaç ya da taş bir köprüden geçilmedikçe ulaşamayacak bir tarzda çevresi bir deniz veya bir nehir tarafından kuşatılan bir yer olur. Bu suretle böyle bir yeri düşmanın zapt etmesi zorlaşır, buranın koruma ve savunma kudreti kat kat artar¹²⁶. Bir beldeye ve şehre faydalar ve ihtiyaç duyulan istifadeli şeyler temin etme meselesine gelince, bu hususa şunlara riayet olunur. Bunlardan biri şudur: Şehir, bir nehrin üzerinde veya hizasında bol ve tatlı su kaynakları bulunan bir yerde kurulursa, bu husus temin edilmiş olur. Zira, suyun şehire yakın bir yerde bulunması, orada oturanların, zaruri bir ihtiyaç olan suyu temin etmelerini kolaylaştırır. Suyun mevcut olması, oradaki halka büyük ve umumi faydalar sağlar¹²⁷.

Orta Asya’nın kurak koşullarında kent merkezlerinin ortaya çıkmasında en önemli

¹²⁴Smagulov, 2017, a.g.k., 18.

¹²⁵Smagulov, 2017, a.g.k., 18.

¹²⁶Uludağ, 2020, a.g.k., 635.

¹²⁷Uludağ, 2020, a.g.k., 636.

faktörün su teminidir. Orta çağda gelişmiş şehirlerin çoğu su kaynaklarının yakınında ortaya çıktı. Türkistan vahasının özelliği de, su kaynaklarının Karatau/Karadağ sırtının güney yamacından aşağı akan nehrin olmasıdır. Türkistan vaha kentlerinin gelişiminde yaşam desteklerinin önemli bir kaynağının, bu suları yeryüzüne çıkarmak için en karmaşık sistemle kullanılan yeraltı suyu olduğu kabul edilmelidir. Bu hidrolik sistemlere geleneksel olarak karizler denir. Yeraltı su kanallarının Orta Çağ Türkistan'ın altından geçtiği arkeolojik kaynaklarla kanıtlanmaktadır. Dikey bir kuyuolan böyle bir sisteme Kultöbe'nin beş yüz metre güneydoğusundaki, Evliya-Kumçik Ata yeraltı mahzeni alanında bulunmuştur (Ek.6)¹²⁸.

Yesi şehri arkeolojik araştırmalarının sonuçları şu anda ulaşılması zor çeşitli yayınlar arasında dağılmış durumda. Kazı sonuçları "Güney Kazakistan Bölgesinin Tarihi ve Kültürel Mirası Anıtları Yayınları" dergilerinde yeniden incelenirse de sadece genel bir biçimdedir. Yetmiş yıl boyunca yerleşim üzerinde yürütülen arkeolojik çalışmaların tek bir "Yesi (Türkistan) şehrinin geçmişini ve kültür tarihini incelemeye yönelik bir programa" tabi olmadığı, yani sabit olmadığı belirtilmelidir. Büyük ölçüde, tekke binasını restore etme ve çevredeki alanı yenileme görevleriyle ilişkilendirildiler¹²⁹. Yesi şehrinin kültür tarihinin yeniden inşasına temel oluşturan tek güvenilir kaynak arkeolojik verilerdir ve bunlar arasında en önemlisi yerleşimin kendisinin ve bireysel bölümlerinin stratigrafisidir. Sadece bu verilere ve gözlemlere dayanarak, bugün şehrin ilk dönem tarihini ve gelişim aşamalarını, bireysel topografik unsurların ortaya çıkış zamanını ve bir bütün olarak şehrin tarihi ve topografik gelişimini değerlendirebiliriz.

Yesi yerleşiminin yakın zamana kadar topografyası şu şekildeydi. Geç Orta Çağ yerleşiminin toprakları, kuzey-doğu - güney-batı eksenini boyunca uzanan ve yaklaşık 900 x 400 m'lik bir alana sahip bir dikdörtgendir. Bu bölge, çevre boyunca kale duvarları ile çevrilidir. Ana kapılar dört tarafta düzenlenmiştir. Bu bölgeye şartlı olarak "Şehristan" denir. (Ek.7) İçerideki bölge, çevredeki bölgenin seviyesine göre birikmiş kültürel katman nedeniyle 5-6 m yükselmiştir (marka max 218.6; çevredeki işaret - 212-213). Yerleşim alanının kuzeydoğu köşesi, şehrin geri kalanından ayrı bir sur halkası ile ayrılmıştır. İçinde, güneybatı köşesinde, Hoca Ahmed Yesevi tekkesinin binası var. Yerleşimin bu topografik

¹²⁸Smagulov, 2017, a.g.k., 10.

¹²⁹Y.Smagulov, F.Grigor'yev ve A.İtenov, 1999, a.g.k., 6.

bölümü daha sonraki çalışmalarda “İç kale”, “Han’ın karargahı”, “nekropol/mezarlık” olarak adlandırılmıştır. Kabul edilmelidir ki, tüm bu terimler yerleşimin bu topografik bileşenine oldukça uygulanabilir. Ancak ayrı ayrı ele alındığında, bu topografik ögenin işlevsel yönlerinden birini yansıtır. Ayrıca şehrin bu bölümünün işlevi tarihsel olarak değişime uğramıştır. Düzensiz bir beşgen şeklindeki alanı yaklaşık 2.6 hektardır. Doğu ve kuzey taraflarında, şehir çapındaki Orta Çağ surları ile sınırlıdır (doğuda bir kapı vardır). Tekke binasının bitişiğindeki arazinin iyileştirilmesi sırasında 50’li yıllarda iz bırakmadan yıkılan kalan üç duvar çok daha sonra inşa edilmiştir. Tıpkı “güney rabad”ı çevreleyen duvar gibi, burası da Orta Çağ kentinin güney tarafına bitişik, yaklaşık 300 x 150 m boyutlarında oldukça yoğun bir yapılaşma alanıdır. Doğu kesiminde, arkeolojik araştırmaların gösterdiği gibi, Orta Çağ Türkistan’ın öncüsü olan Yesi’nin erken yerleşiminin kalıntılarından biri de Kultöbe tepesidir. Yesi yerleşiminin topografyasının genel hatları budur¹³⁰. Yerleşmeye ilişkin stratigrafik veriler, alandaki ilk bilimsel arkeolojik çalışmaların yapıldığı andan itibaren birikmeye başlamıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi Orta Asya arkeoloji okulunun kurucusu Mikhail Evgenieviç Masson’un adıyla ilişkilendirildiler. Türkistan türbesinin temelleri üzerine kısa süreli arkeolojik araştırmalar yürüten M.E. Masson, görünüşe göre yerleşimin kendisi hakkında kapsamlı bir stratigrafik çalışma yürütme niyetinde değildi. Türkistan türbesi Türkistan’ın yerleşimi konusundaki çalışmalarını ise “arkeolojik ve topografik ön araştırmalar” olarak tanımladı. Ancak tekke binasının doğu köşesindeki bir kuyunun kazılmasında bulundu. Daha sonra bu yerde (doğu köşesinden doğuya 12 m) XV. yüzyılın başlarında gün yüzeyinin seviyesini kaplayan kültür tabakasının kalınlığının 2,7 m olduğunu ve 2,3 - 2,5 derinlikte olduğunu kaydetti. XV. yüzyıl seviyesinden kemik kalıntılarının, fayans ve seramik parçalarının çıkarıldığı eski bir mezarlık tabakası, defin torbalarından deri parçaları, tabutlardan demir destekler vb. bunlar, daha sonra şehir evriminin tarihî topografik inşasının temelini oluşturan Yesi şehrinin yerleşimindeki ilk profesyonel stratigrafik gözlemler oldu. Daha sonra, 50’li yıllarda mimari kompleks üzerindeki büyük ölçekli restorasyon çalışmaları ile bağlantılı olarak stratigrafik veriler birikmeye başladı. O dönemde kabul edilen ve uygulanan “Restorasyon İşleri Genel Planı”nın, tekkeyi çevreleyen seviyeyi XIV. yüzyılın

¹³⁰Smagulov, 2000, a.g.k., 4.

sonlarına indireceği varsayılmıştır. Timur tekkesinin yapımından bu yana geçen yedi yüzyıl boyunca, çevredeki gün yüzeyinin seviyesi, çöken kültür tabakası nedeniyle ortalama 1,5-2,5 m yükselmiştir. Binanın etrafında neredeyse XX. yüzyılın ortalarına kadar çöken bir kale duvarı ortaya çıkmıştır. Dalgaları, dibinde bir mimari kompleksin bulunduğu bir çukurun kenarlarını oluşturuyordu. Doğal olarak, yağmur suyu tekke duvarlarına doğru aktı ve su birikintilerine katkıda bulundu. Böyle bir durumda surların ve çevresindeki kültür tabakasının yıkılması ve çevredeki gün yüzeyinin XIV. yüzyıl sonu - XV. yüzyıl başı düzeyine indirilmesine karar verildi. Arkeolojik denetim için uzmanlar katıldı. Arkeologlar V. A. Levina ve K. S. Şahurin'in materyalleri değerli stratigrafik gözlemler ve veriler içerir. Böylece, 1955'te V. A. Levina, tekkenin batı cephesine yakın bir stratigrafik çukuru geçti. Burada, geç duvarın yıkılması sırasında, kuyunun ağzı pişmiş tuğlalarla kaplı olduğu ortaya çıkarılmıştır. Çukur, XII. kademesinin derinliğine ulaştı, yani. 1952 koşullu karşılaştırma ölçütünden 6 m. Bu seviyede kültürel-sulama tabakasına ait işaretler bulunmuş ve buna dayanarak XII. yüzyıl ve XIII.yüzyılda türbenin etrafındaki alan tarlalar ve bahçeler için kullanıldı, yani o zamanlar bina ufukları şeklinde bir kültür katmanı yoktu, yani binalar yoktu¹³¹. Yukarıda, X. yüzyıl ve XI. yüzyıl katlarda, XIII. yüzyıl ve XIV. yüzyıla özgü seramikli bir tabaka vardı. 8-9 katmanları seviyesinde, XIV. yüzyıldan ve hatta daha yüksek XV. yüzyıl ve XVI. yüzyıl, XVII. yüzyıl ve XVIII. yüzyıllardan kalma malzemeler içeren bir katman vardı. Katmanların tarihlenmesi, modern Orta Asya arkeolojisinde geleneksel ve oldukça etkin bir şekilde kullanılan karşılaştırmalı analiz ve göreceli kronoloji yöntemleriyle gerçekleştirilmiştir¹³².

Şehrin kalesinin bulunduğu yerde, Hoca Ahmed tekkesinin yakınında ve şehrin batı kesiminde, ondan uzakta, "Togan" rezervuar alanında kültürel tortuların stratigrafisi hakkında veriler, Yesi'nin tarihî kentinin yerleşim yeri olan Kultöbe tepesinin stratigrafisi ile desteklenmektedir. Topografyası daha sonraki toprak işleri tarafından kuvvetle bozulmuştur, ancak burada "platformlu tepe" tipinin tabanında tipik bir erken Orta Çağ yerleşiminin kalıntılarını görebilirsiniz. Yerleşmenin güney ucunda 1980-1983 yıllarında stratigrafik kazı yapılmıştır. Alan 140 m², kültür katmanlarının derinliği 6 m'dir. Yapı ufukları takımı, "Togan" kazısında ve "kale"de sunulandan kronolojik olarak önceki bir

¹³¹Smagulov, 2000, a.g.k., 5.

¹³²Smagulov, 2000, a.g.k., 6.

zaman dilimini kapsar. Burada yüzyıllara tarihlenen ardışık 7 yapı evresi tespit edilmiştir.

Elde edilen malzemelere ve stratigrafik gözlemlere dayalı olarak yapı ufuklarının tarihlendirilmesi aşağıdaki gibidir (aşağıdan yukarıya):

I yapı evresi –IV. yüzyıl ve V.yüzyıl

II yapı evresi. –V. yüzyıl ve VI. yüzyıl arası

III yapı evresi. – VII. yüzyıl

IV, V yapı evresi. – VIII. yüzyıl ve XI. yüzyıllar arası

VI yapı evresi. – XII. yüzyılın ilk yarısı ve XIV. yüzyıl arası

VII yapı evresi –XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyıl arası

Kültöbe'deki kültürel birikimlerin tarihlendirilmesi için kronolojik kriterler şunlardı: XIII. yüzyılın ikinci yarısına - XIV. yüzyılın ilk çeyreğine ait olan 7 yapı evresindeki bakır ve gümüş sikkelerden oluşan bir hazinenin keşfi; III. ise bir at mezarının keşfi VII. yüzyılın karakteristik özelliklerine sahiptir. Bunlar, genel olarak, Türkistan yerleşiminin çeşitli yerlerindeki kültür katmanlarının stratigrafisine ilişkin mevcut tüm temel verilerdir. Bu verileri özetlemek, aşağıdaki sonuçlara varmamızı sağlar. Kronolojik olarak, en eski kültür katmanları, yerel halk arasında “Kültöbe höyüğü” olarak bilinen bir yerde depolanmıştır. Burada, M.S 1. binyılın ortalarından itibaren dönemi kapsayan bir dizi ardışık yapı ufku ortaya çıkarılmıştır. XIV. yüzyılın ilk yarısına kadar ve XIX. yüzyıl arasında tepe terk edildi ve binalar burada sadece XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyıllarda ortaya çıktı. Yerleşim alanı yaklaşık 140 x 120 m, yükseklik - 9 m'ye kadardır¹³³. Bu yerleşim türü, Güney Kazakistan'ın kentsel ve yerleşik kültürünün gelişiminin erken Orta Çağ dönemi için tipiktir. Yerleşimdeki yaşam XIV. yüzyıla kadar kesintisiz devam etmiş, ardından terk edilmiştir. Görünüşe göre, güney rabad'ın Kultöbe tepesini de kaplayan yüksek bir koruyucu duvarla çevrili olduğu bir zamanda yeniden inşa edilmeye başlandı. XIV.yüzyılda Yesi (Kültöbe) yerleşiminin yerleşimcileri ve yakındaki Şavgar şehrinin

¹³³ Smagulov, 2000, a.g.k., 14.

(Şoytöbe yerleşimi) nüfusu yeni bir yere taşınmışlar. Böylece Hoca Ahmed Yesevi tekkesinin güney-batısında ve batısında yeni bir şehir-Türkistan ortaya çıkıyor. Alanı yaklaşık 900 x 400 m'dir. Bu, Hoca Ahmed'in mezarı ile antik nekropol bölgesini ve üzerindeki tekkeyi içerir. Birbirini takip eden kültürel birikimler takımı, burada XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. 5 yapı ufkuna bölünmüş olan kültür tabakasının kalınlığı yaklaşık 6 m'dir. Aşağıda, steril bir anakara ("Togan" kazı alanına) veya içine gömülmüş mezarların (kaledeki kazılar) olduğu bir anakara var. XV. yüzyıla ait gün yüzeyi seviyesinin altında yatan mezarların incelenmesi Hoca Ahmed'in tekkesinin mimari kompleksinin Kazanlık salonunun içinde sınırlı bir alanda, VI.yüzyıl ve XIV. yüzyıllara tarihlenebileceklerini gösterdi. Şehir, çevresinde bir hendek bulunan güçlü bir pahs-ham kale duvarı ile çevrilidir. Planda kuzeydoğu-güneybatı ekseninde uzayan dikdörtgene benzer bir şekle sahiptir. Doğu kesiminde, duvarların dış hatları "kırık" ana hatlara sahiptir. Surlarda dört taraftan şehir içi sokak ağının oluşturulduğu kapılar bulunmaktadır. Şehrin doğu kısmının merkezinde yer alan Hoca Ahmed'in tekkesinin görkemli binası, kentsel gelişimin mimari ve planlama baskını haline geliyor. XVI. yüzyıl ve XVIII. yüzyıllarda etrafında bir anıt ve dinî yapı kompleksi oluşturur. Sonradan bildiğimiz gibi şehir, Kazak devletinin ideolojik, manevi bir merkezine dönüşür. XIX.yüzyılın 50'lerinde Güney Kazakistan topraklarına geçici olarak boyun eğdiren Hokand Hanlığı'ndaki iç siyasî olaylar, Türkistan'ın kale kemerinin inşasına yol açar. Bu, şehrin kuzeydoğu köşesine bitişik şehir alanının bir kısmını tahsis ederek ve çevreleyerek yapılır. Tekkenin inşası da Hokand kalesi alanına dâhil edilmiştir¹³⁴. Kaleyi batı, kuzeybatı, güney ve güneydoğudan sınırlayan yeni surlar, XV.yüzyıl ve XIX. yüzyıl kültür katmanına yerleştirilmiştir. Aşağıda, o zamana kadar çökmüş, ancak temelleri kültürel katmanın (çilehana, türbe, vb.) 1950'lerin malzemelerinde bu "Hokand" duvarının parametreleri hakkında herhangi bir veri bulunmamıştır. Sadece ham tuğladan yapıldığından bahsedilmektedir. Ancak günümüze ulaşan fotoğraf malzemeleri, 1954 yılı araştırması ve bu surların şehre dönük olması, yerleşim yeri gelişimi, ölçeği bakımından kuzeydoğu erken dış sur duvarından ölçülemeyecek kadar küçük olduğunu göstermektedir. Büyük olasılıkla, tabanda 1.5-2 m genişliğe ve 3-4 m yüksekliğe kadar güçlü bir ham duval gibi görünüyordu

¹³⁴ Smagulov, 2000, a.g.k., 15.

ve güney rabad'ı çevreleyen duvara benziyordu. Bu rabad'ın güneybatı kesiminde, görünüşe göre kalenin "Hokand" duvarı ile aynı anda inşa edilmiş olan bu geç duvarın küçük bir bölümü (7 m uzunluğunda) günümüze ulaşmıştır. Günümüze ulaşan parçanın yüksekliği 2,5 m'dir, dışarıda küçük bir hendek inşa edilmiştir. XII.yüzyıl ve XIV. yüzyılda çok saygı duyulan şeyhin mezarına, Yesevi izinden gidenler tasavvuf tarikatının tekkesini oluşturan bir binalar topluluğu yerleştirdi. XIV. yüzyılın sonunda, bu binaların yerine Timur'un vasiyetiyle, Orta Asya mimarisinin incilerinden biri haline gelen görkemli bir bina inşa edildi. Gerek o dönemde gerekse sonrasında XX. yüzyılın ilk yarısına kadar kent bu bölümünün bölgesel bir nekropol işlevi görmeye devam ettiğini vurgulamak gerekir. Burada, Hoca Ahmed'in mezarında resmi cenaze törenleri devam etti. Türbeler, Orta Çağda yaşamış olan mutasavvıfların veya saygıdeğer insanların mezarlarının üzerine inşa edildi¹³⁵.

1.3. Yesi Şehrinin XIII. Yüzyılda Ev Yapısı

Yesi şehrinde tezimizde incelediğimiz döneme kadar bir yerleşimin olduğu görülmektedir. Burada kurulan şehirlerde yapılan kazılar, Güney Kazakistan'da IX. yüzyılın ikinci yarısında – X. yüzyılda evlerin kendisinden önceki zamanın geleneğini sürdürdüğünü göstermiştir. Girişi bir antre şeklinde olan bir ve iki katlı evler, konutun duvarları boyunca, kulübe olarak planlanmış, çerçevesiz ve şömineli açık ocaklarla ısıtılan "I" (G) ve "II" (P) kaldırımları vardır. Çatı düz, tek sütunlu ve dört sütunludur. Açıklanan konut modelleriyle birlikte, başka bir tip daha var - yan koridorlu iki odalı bir ev. Koridordan evin ön kısmında bulunan depoya ve daireye kapılar bulunmaktadır. Yaşam katının büyük bir kısmı, zeminde dikdörtgen bir ocak bulunan bir arduvaz tarafından işgal edilmiştir. Evin orta kısmı üç ahşap sütunla örtülüdür. Bu döneme ait evlerin, geleneksel planlamayı sürdürürken, iç mekanda yeni yapıların varlığı ile karakterize edildiğine dikkat çekilmiştir. Bunlar duvarlardaki boşluklar, küp üzerindeki tandırlar, antropomorfik odaklardır. Tandırların Güney Kazakistan'da bir firincılık merkezi olarak ortaya çıkışı, onuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır. Boncuk şeklindeki etiketlere sahip antropomorfik odaklar, daha önceki çerçevelere sahip dikdörtgen odakların gelişmiş bir

¹³⁵Smagulov, 2000, a.g.k., 16.

versiyonudur. Orta Asya'nın kuzey bölgelerinde de kabartmalı ve çıkartmalı ocaklar bulundu. Muhtemelen yagnobilerin¹³⁶ tandırlarındaki iki bur-çığa (göğüs) antropomorfik odağın ekleridir¹³⁷. Yeni konut türleri ile birlikte, XII. yüzyılda geleneksel düz hatlı konut geliştirilmeye devam etmiştir. Sonradan ise girişin bir antre gibi olduğu ve üç veya dört duvarın olduğu eski geleneksel evlerde yeni ocaklar ortaya çıkmıştır. Burada yere monte edilmiş yuvarlak veya dikdörtgen demir sobalar yer almıştır. Demir sobalar, bitkisel, geometrik ve mimari süslemelerle güzel bir şekilde dekore edilmiştir. Demir fırınları ve kazılmış yuvarlak çukurlar, etnografik malzemeler için iyi bilinen sandaletler. Semerkant'ın da benzer şekilde dekore edilmiş demir sobaları ve ocakları olduğuna şüphe yoktur. İkincisi, ateşe tapınma ile ilişkilidir. Ancak küçük ocaklar da bir çeşit sandalet olarak kullanılabilir. Kalıcı ocakların yanı sıra, içleri kalıplanmış, yapıştırılmış ve kabartma desenlerle süslenmiş dipsiz silindir şeklinde portatif ocak parçaları vardı. Ayrıca ocak şeklinde ocak parçaları da bulunmaktadır. XII. yüzyılda ise taşnau¹³⁸ ortaya çıkmıştır. Başlangıçta, kenarları ve uçları yere gönderilen bir boru veya kaba bağlı olan kilden yapılmış dikdörtgen bir platform şeklinde kurulmuş. XII. yüzyılın sonlarında ve XIII. yüzyılın başlarında, taşnau'nun yerini genellikle, biri ters çevrilmiş büyük bir kabın oyulmuş tabanını kaplayan yanmış tuğlalarla döşenmiş bir kare aldı. Burada su, tuğla veya tezgahdaki bir delikten aşağı akardı¹³⁹.

1.4. Yesi Şhrinde Tekke Özellikleri

Tekke-Arapça metinlerinde tekke şeklindedir. Günümüzde tekke olarak kullanılan kelimenin kökeni hakkında kesin bilgi yoktur. Yapısı “oturmak, yaslanmak” anlamında ve kee kökünden geldiğini düşündürmekte, ayrıca Arapça'da “asâ, dayanak” mânasında tükee kelimesi bulunmaktaysa da klasik Arapça sözlüklerde tekke kelimesine yer verilmemesi Arapça olduğuna dair görüşü zayıflatmaktadır. Çağdaş Arap

¹³⁶Yagnobiler-Tacikistan'da yaşayan bir etnik azınlıktır. Halk Tacikistan'ın Soğd ilinde yer alan, Yagnob, Qul ve Varzob nehirlerinin vadilerinde yaşamaktadır. Yagnobiler, eski çağlarda Amu Derya'nın ilerisindeki Orta Asya'nın büyük bir kısmında (Soğdiana) yaşamış Soğdca konuşmuş halkların ardılları olarak kabul edilirler.

¹³⁷K.Akişev, K.Baypakov, O.Smagulov ve B.Komekov (1996). *Kazakistan Tarihi : eski zamanlardan günümüze*. (1 cilt) Almatı: Atamura, s.468.

¹³⁸Taşnau-elleri ve bulaşıkları yıkadıktan sonra kirli suyu boşaltmak için tasarlanmış bir sıhhi temizlik cihazıdır

¹³⁹K.Akişev, K.Baypakov, O.Smagulov ve B.Komekov. 1996, a.g.k., 464.

sözlükçülerinden Muhammed Adnânî bu kelimenin Arapça'dan alınıp tekke biçiminde Türkçeleştirildiğini belirtir. *el-Mu'cemü'l-vasîf*'te de herhangi bir açıklama yapılmadan tekke Türkçe diye kaydedilmiştir. Kelimenin aslının Farsça “post” anlamındaki tekke olduğu da ileri sürülmektedir. Ancak Farsça metinlerde tekke kelimesine rastlanmamakta, bunun yerine dergâh ve hankâh kullanılmaktadır¹⁴⁰.

Tekke aslında tarikattan olanların barındıkları, ibadet ve tören yaptıkları yer, dergâh gibi yapılardır. Ana amaca ek olarak, tekkelerin başka amaçları da vardı. Tekke dervişlerin yanı sıra hacılar ve gezginlere geçici konutlar olarak hizmet etti. Tekkelerde din üzerine dersler de verildi. Tarikatın kurucusu ve mutasavvuf veya tanınmış bir saygıdeğer kişi tekkeye gömüldüyse, mezarı üzerine camiler kuruldu ve bu yerler bir ibadet yerlerine dönüştü. Tüm tekkeler, az çok merkezi bir düzenlemeye sahip, bazen eşit cephelere sahip, daha sık olarak daha büyük bir peştak portali ile vurgulanan ana cepheye sahip büyük binalardır. Tekkelerin ana kısmı, dervişlerin topluca ibadet yaptığı yerdî.¹⁴¹

Yesi şehrinde yer alan ve 1397 yılında Timur tarafından yeniden yaptırılan Ahmed Yesevî Külliyesi, Türk-İslâm dünyasının en görkemli tarikat yapısıdır.(Ek 7) Bu külliye, Orta Asya'nın İslâm öncesi mimarisinde dört ana yönü ve evreni temsil eden merkezî kubbeli-dört eyvanlı tasarımın Türk-İslâm mimarisindeki en önemli uygulamalarından biridir. Türbeyi yapmada Türkistan mimarisinde Kübreviyye pîri Necmeddîn-i Kübrâ'nın Ürgenç'teki tekke-türbesi Buyan Kulu Han'ın Buhara'daki türbesi, Kadızâde-i Rûmî, Abdi Darun ve Al Hoca Ata mezar külliyelerindeki gelenek sürdürülmüştür. Horasan'da Herat yakınlarında Ziyaretgâh mevkiinde IX. (XV.) yüzyılda inşa edilen Mescid-i Çihilsütun ile Mescid-i Kûmbed, Timurlu mimarisine bağlanan cami-tekke niteliğinde yapılardır. Söz konusu tesislerde harimin altında çilehânelerin varlığı da dikkat çekicidir¹⁴².

Hoca Ahmed Yesevî'nin mimari kompleksinin yapımından önce bir mezarlık ve bazı eski binaların (tekke, medrese) olduğu varsayımı, XX. yüzyılın 30-50 yıllarında

¹⁴⁰M.Kara (2011). *Tekke*. DİA.c. XL. İstanbul:TDV, s.370.

¹⁴¹S.Hmelnitskiy (1996). *Samaniler ve Moğollar. IX. - XIII. yüzyılın başlarında Orta Asya mimarisi*. Berlin-Riga: Gamajun. s.73.

¹⁴²Kara, 2011, a.g.k., 372.

Türkistan türbesi araştırmacıları tarafından formüle edildi¹⁴³.

Türkistan şehirinin mezarlık tarihi üç dönemden ibarettir:

Birinci dönem - V-X. yüzyıllar

İkinci dönem - XI-XII. yüzyıllar

Üçüncü dönem - XIII-XIV. yüzyıllar

Yesi şehir Sir Derya üzerindeki başka şehirler gibi Moğol istilasını ile sıkıntılı bir dönemi güvenli bir şekilde baştan geçirmişti, ancak XIII-XIV. yüzyıldaki ortaya çıkan yine başka savaşlar yerlileri zor durumda bırakmıştı. Bununla beraber Moğol İstilasını döneminde çok şehirler moğollar tarafından ateşe verilmişti. Arkeoloji kazılar sürecinde ortaya çıkan büyük bir yangının izleri bunun kanıtıdır. SG5 Kultöbe’de bulunan avlunun tuğla döşemesi altında, XIV. yüzyılın ilk on yılında daha geç tarihli bir gümüş ve bakır sikke yığını bulunmuştur. Etrafta yıkım ve güçlü bir ateş belirtileri vardı. Stratigrafik veriler, bundan sonra kalede (Kultöbe) yaşamın devam etmediğini ve yerleşimin XIV. yüzyılın ilk yarısında 0,5 km batıya, Hoca Ahmed Yesevi tekkesi etrafına yerleştiklerini kaydetmişti¹⁴⁴. XI-XII. yüzyılları kapsayan ikinci dönemde, sadece Ahmed Yesevi’nin mezarı, onun üzerine 1166 yıldan sonra, XII. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen türbe kalıntıları kalmıştır. XII. yüzyılda ilk tekkenin inşası sırasında bir kuyu inşa edilmiş ve bu kuyu Hoca Ahmet Yesevi’nin türbesinde katlanmaya başlayan tekke avlusunun ortasına düzenlenmiştir. Orta Çağda cami, tekke ve medreselerin avlularının ortasına kuyular düzenlemek yaygın bir Müslüman âdeti olmuştur. Bununla birlikte Güney Kazakistan bölgesinde yer alan Türkistan şehirinin Cuma camisinin kompleksi avlusunda, Otrar, Savran katedral camisinin avlusunda, Baba Arslan türbesi ve camisinde ve Gevher-ana avlusunda da kuyular bilinmektedir. Ve ayrıca çeşitli evliyaların diğer sayısız türbelerinde ve camilerinde de kuyu yer almıştır¹⁴⁵. Yukarıda belirtildiği gibi, Timur’un emriyle dikilen türbenin yerinde daha eskiden yapılmış bir tekkenin yerinin var olduğu söylenmektedir. Buna “Ahmed Yesevi’nin ilk türbesi” de denilir. Birçok araştırmacı tarafından bu ilk türbe

¹⁴³Smagulov, 2017, a.g.k., 250.

¹⁴⁴Smagulov, 1999, a.g.k., 57-60.

¹⁴⁵Smagulov, 2017, a.g.k., 258.

hakkında bilgi verilmiştir. “Ahmet Yesevi’nin ilk türbesi” olarak adlandırılan tekkenin yapısı hakkında, ilk olarak M.E. Masson araştırma yapmıştı. Demek ki arkeolojik materyaller, Ahmed Yesevi’nin vefatından sonra da mezarı üzerine yeni binaların inşa edildiği ve çok daha aktif bir şekilde kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Bu, Ahmet Yesevi türbesi etrafında yapılan arekoloji kazıların II ve III katmanlarının alt kısmında açılan mezar odaları ve lahd (lahid)¹⁴⁶ tarafından kanıtlanmıştır. Bulunan arkeoloji kaynakların tarihi XII-XIV. yüzyıllara kadar uzanır. XIV. yüzyılda ise Timur’un mimarları yeni bir türbe inşa etmeye başladığında, yeni tekke binasının zeminlerinin altında birçok mezar kaldığı söyleniyor. Yerlilerin verdiği şifahi kaynaklara göre bazıları kaçınılmaz olarak temel hendekleri tarafından tahrip edildi, ancak kemik kalıntıları toplandı ve Timur’un emriyle hepsi özel bir yeraltı mezarlığına yeniden gömüldü. Özetle, eski zamanlarda ve Orta Çağ’ın başlarında Ahmed Yesevi’nin türbesinin bulunduğu yerde, Kultöbe tepesinde yer alan Yesi kasabasının bir mezarlığının zaten olduğu söylenmektedir. Ve bu mezarlık yakın zamana kadar işlevini sürdürmüştür, yani. XX. yüzyılın başlarına kadar, Türkistan toprakları, büyük mutasavvuf Hoca Ahmed Yesevi’nin öğretileri aracılığıyla Yesi’nin yerli ahali ve İslam’a giren herkes için kutsal olmaya devam etti. Bu bölge uzun zamandır şehrin bir parçası olmasına rağmen, burada mümkün olan her toprak parçasında mezarlar yapmaya devam ettiler¹⁴⁷. Türkistan şehri, uzun zamandır tarihte mutasavvuf Hoca Ahmed Yesevi’nin mezarı yer alan kutsal bir şehir olarak bilinmektedir. Kutsal mezar, benzersiz bir mimari kompleksin anlamsal merkez üssünde yer almaktadır. Eksik ana portalında gizemli ve münzevi, cephelerde çok renkli süslemelerin grafik bağları, merkezi salonda görkemli bir bronz kazan üzerindeki karmaşık dekor, ana girişin kapılarındaki zarif oymalar ve değerli kakmalar - tüm bunlar hala türbe tarihinde silinmez bir hale getiriyor (Ek. 8).¹⁴⁸ Hoca Ahmed Yesevi’nin defnedilmesinden sonra Yesi yerleşiminde mezarlığın statüsü önemli ölçüde arttı ve bu da şehrin çekiciliğini artırdı. XIV. yüzyılın sonunda, Timur’un vasiyetiyle burada, “cennetin kubbesi gibi” bir kubbenin altına, Hoca Ahmed Yesevi’nin tekkesinin eşsiz bir binası dikildi. Bu binanın mimari ve dekoratif özellikleri, yapım tarihi, biyografisi ve ünlü mutasavvufun manevi mirasının rolü,

¹⁴⁶Lahd/Lahid- Kabir kazıldıktan sonra, kabrin taban sathından kible cihetine kabir boyunca, içine ölü sığacak kadar genişlik ve derinlikte kazılan yer.

¹⁴⁷Smagulov, 2017, a.g.k., 260.

¹⁴⁸Smagulov, 2017, a.g.k., 262.

mimarların, tarihçilerin ve kültür bilimcilerin eserlerinde birçok sayfaya ayrılmıştır (Ek.9). Aynı zamanda, çok az insan bundan önce, Yesevi'nin türbesinden erken veya "İlk Türbe" yani tekkenin olduğunu biliyor. Bu tekke hakkındaki bilgiler nesnel bir nedenden dolayı çok sınırlı olduğundan, anıt arkeolojik bir nesne olarak bile korunmamıştır. Birçoğu, XIV. yüzyılın sonunda Timur'un inşaa ettiği binasının inşası sırasında yıkıldığına inanıyor. Diğerleri, bazılarının var olduğunu, ancak yeni binaya dâhil edildiğine ve çalışma için uygun olmadığına inanıyor. Bunun kanıtı, restorasyon çalışmaları sırasında, XIV. yüzyılın kaplamalarının altında XII. yüzyıla ait tipik bir erken kaplamanın parçalarının keşfedilmesiyle bulundu (Ek. 10)¹⁴⁹.

Birinci Türkistan türbesini çalışmaya çok yılını adayan S.G. Hmelnsky ilk türbe hakkında "bu kuşkusuz ilk türbenin kaplamasıdır, "eğer ilk türbenin kalıntıları kaldıysa, o zaman binanın kendisi en azından kısmen korunmuş olması gerekirdi" diyor. Orta Çağ Orta Asya mimari anıtlarının gözden geçirilmesi ile bu türbenin kesin yapım yılı bilinmemektedir, ilk türbe belki Yesevi'nin ölüm yılında yani 1166 yılında tekke olarak hemen inşa edildiği varsayılabilir. Hoca Ahmed'in vefatı ile Timur'un inşaatı (1166-1396) arasındaki dönemde, tekkenin yanında, merkezinde bir kuyu bulunan geniş bir avlu ile birleştirilen bir anıt ve kült binaları kompleksi kurulmuştu. Bu, Hoca Ahmed'in müritleri olan Yeseviye tarikatının temsilcileri için bir ibadet yeri olan erken bir tekke idi. XIV.yüzyılın sonunda yeni türbenin inşası döneminde tekkenin bir kısmı kaçınılmaz olarak tabanlarının altında kalmıştır. Demek ki bu görkemli mimari girişimden önce, çok daha mütevazı olan ilk türbe (tekke), Hoca Ahmed Yesevi'nin mezarının üzerinde duruyordu. Bu erken yapının dekoratif görünümü ile araştırmacılar, restorasyon sırasında farklı yıllarda bulunan birkaç küçük oyma pişmiş toprak levha parçasını ilişkilendirir ve binanın kendisinin XIV. yüzyılın sonunda Timur'un emriyle görkemli bir tekke kompleksinin bu yerinde inşaat sırasında tamamen tahrip olduğu düşünülür¹⁵⁰.

Yukarıda sözü edilen sanduka/gurhane (türbede kişinin gömüldüğü yer) bölümünden XIV. yüzyıla ait duvarların araştırılması sırasında keşfedilen erken duvarların ayrı bölümleri, "yay" ekleri olan eşleştirilmiş tuğlalarla ve oyma pişmiş toprak kiremit parçalarıyla kaplanmıştı. Bu kadar parça parça verilere dayanarak, ilk türbenin (tekkenin)

¹⁴⁹Smagulov, 2017, a.g.k., 264.

¹⁵⁰Smagulov, 2017, a.g.k., 267.

Yesevi'nin gömülmesinden hemen sonra (1166) inşa edildiği ve doğal olarak mezarın dekorasyonunun zamanının tarzına ve “küçük tekke modeline” tekabül ettiği varsayılabilir. Süslemeler tekkenin boyutunun küçük olduğunu gösteriyordu”¹⁵¹. Eski tekke yapısının kalıntıları artık araştırılmaz olması, bir yandan varsayımsal rekonstrüksiyonlar için geniş bir alan sağlarken, diğer yandan orijinal görünümü hakkında herhangi bir dolaylı bilginin değerini arttırmaktadır. Orta Çağ Orta Asya mimarisinin tanınmış tarihçisi S.G. Hmelnsky, Hoca Ahmed Yesevi'nin mezarı üzerindeki ilk türbenin (tekkenin), kenarları 7,5 m uzunluğunda ve her tarafında girişlerle kesilen sığ aksel nişleri olan kare bir oda olduğunu öne sürdü. Kubbeli yapısı ise örneğin Buhara'daki Samanilerin türbesine veya Taraz yakınlarındaki Aşa-bibi'nin türbesine benzemektedir.

Böylece, Türkistan'daki Hoca Ahmed'in tekkesi dekoratif süslemesinin parçalar kompleksinde Yesi şehrinin tarihî bağlamda analizi bizi aşağıdaki sonuçlara götürür. Hoca Ahmed Yesevi'nin vefatından sonra hayatının büyük bir bölümünü yaşadığı ve misyonerlik görevini yerine getirdiği küçük taşra kasabası Yesi şehrinde mezarlığa gömüldü. O sırada XII.yüzyıl ve XIV yüzyıl arasında uzun zaman var. XIV. yüzyılda kadar Hoca Ahmet Yesevi'nin müritleri tarafından yerel ahali için bir tekkenin yapılması sözsüzdür. Sadece XIV.yüzyılda yapılmış türbe ile kıyasladığında “ilk türbe” (tekke) o döneme ait mütevazı, döneminin dekoratif özellikleri açısından sade yapımda olduğunu kaydetmeliyiz¹⁵².

1.5. Yesi Şehrinde Camiler ve Türbeler

İslam'ın gelmesiyle birlikte, yerleşim yerlerinin gelişiminde manevi ve maddi kültürde değişiklikler meydana geldi. XIII-XV. yüzyıllarda şehirlerde baskın yapılar bildiğimiz gibi camilerdi. Bununla birlikte bayram camileri, medreseler, tekkeler, türbeler Orta Çağda insanların en çok toplandığı yerlerdendi. Camiler şehrin her yerde ve önemli bir parçası haline gelmiştir. Kurban Bayramı veya Ramazan Bayramında içlerinde ilahi hizmetler yapılmıştır. Orta Çağda evliyaların ve saygıdeğer insanlar gömüldüğü yerlere de camiler kurulmuştur¹⁵³. Orta Çağda türbeler ibadet yeri olarak kabul edilir ve içlerine gömülenlerin çoğu İslamda evliyalar olarak kabul edilir. XIII-XV. yüzyılın ilk yarısında

¹⁵¹L.Man'kovskaya (1963). *Türkistan şehrinde Hoca Ahmed Yesevi'nin Mimari kompleksin incelenmesi - türbe ve restorasyonu ile ilgili sorular*. Taşkent:AKD, s.18.

¹⁵²Smagulov, 2017, a.g.k., 273.

¹⁵³Man'kovskaya, 1963, a.g.k., 69.

türbeler şehir kültüründe önemli bir yer tutar. Türbe Kazakistan'da Tasavvufun popüleritesi ve bilge ve erdemli olarak tanınan insanların cenazelerine karşı saygılı, duacı bir tutum geleneği ile açıklanmaktadır. Orta Çağda Güney Kazakistan'da türbelerin çoğu kubbeli, çoğunlukla kare, çok yönlü veya haç planlıdır. Orta Çağ türbeleri için: giriş sayısı, yeri ve düzeni, sınıflandırmanın baskın özelliği olarak alınabilir. Bu durumda, sınıflandırma şöyle görünür: dört eksenel girişi, eşdeğer cepheleri ve alanı olan çortak¹⁵⁴ tipi merkezli binalar. Türbelerin cephesi, ana giriş cephesi şeklinde tasarlanmış ve diğer cephelere göre daha zengin dekore edilmiştir. Genellikle çok gelişmiş bir ana kapıya sahip çok yönlü bir plana sahip türbeler özel bir grup olarak ayırt edilebilir. Bazı türbeler listelenen kategorilerden hiçbirini karşılamaz, çoğunlukla çok odalı binalardır, bu şekilde tasarlanmıştır veya eklemeler ve rekonstrüksiyonlar, sanduka/gurhane ve ziyarethane ile ve diğer binalarla bağlantısı sonucunda bir görünüm kazanmıştır. Bu tür binaları yapmanın ilk deneyimleri XI-XII. yüzyıllara kadar uzanır¹⁵⁵.

Yesi şehrinin tarihini anlatırken de Orta Çağ mimarisi örneklerini de göz ardı edemeyiz. Her şeyden önce Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesi ve tarihinde özel bir yeri olan Arslan Baba'nın türbesidir. Yedi asırlık Hoca Ahmed Yesevi Tarihi Anıt Külliyesi, maddi ve manevi değerlerin merkezidir. Türkistan'daki bir diğer kaynak da büyük insanların mezarlıklarıdır.

Eski Türkistan tarihinde tanınmış bir uzman, Margulan Arkeoloji Enstitüsü liderliğinde, Türkistan vahasının bir dizi tarihi arkeolog, M. Tuyakbayev'in elde ettiği bilgilerle dört dönem olarak ele alınmaktadır:¹⁵⁶

Dönem 1 - İslam'dan önce V-IX. yüzyıllar.

Dönem 2 - Erken İslam dönemi IX-XII. yüzyıllar.

Dönem 3 - Türbenin başlangıcı XII-XII. yüzyıllar.

Dönem 4 - Orta Çağ'ın sonu XV-XIX. yüzyıllar.

¹⁵⁴Sasani dönemi İran'ında Zerdüştlük kültürüne uygun olarak inşa edilmiş, dört kemerli kubbeli bir köşk şeklindeki kutsal tapınak binası.

¹⁵⁵Man'kovskaya,1963, a.g.k., 151-153.

¹⁵⁶..... (2018). *Orta Çağ Türkistan şehrinin tarihi*. s.34.

Şimdi her birinin kısa bir tanımını verelim. İlk aşamaya ilişkin verilere gelince, aşağıdaki gibidir. Şimdiye kadar, ilk dönem - V-VIII yüzyıllardan kalma dönem - sadece tesadüfen bulunan malzemeler ve farklı yıllarda kazılar sırasında kazılan cesetlerin incelenmesi ile belirlenir.

İkinci dönem “Kütüphane” ve “Cami” arasındaki koridorda bulunan Baba Samit Yolbaris’in (Saad Evliya) mezarı, IX. ile XII. “Aksaray” ve “Mezarhane”, “Cami” ile “Mezarhana” arasındaki koridorda Aziz Bağdizan (Azizan) Aktoprak’ın türbesi ile İlyas Han’ın türbesi, doğu tarafında büyük bir oyuk içinde yer almaktadır.

Üçüncü dönem XII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar olan dönem, Timur’un emriyle inşa edilen Ahmet Yesevi’nin şu anki türbesinin inşası sırasında binanın duvarlarının altında kalmasını diye kazılan, “Çilehana”nın yer altı inşaatına kadar uzanabilir.

Dördüncü dönem, Altın Orda’nın zayıfladığı, Timur devletinin geliştiği ve Şeybani hanedanının temsilcisi Ebü’l-Hayr Han tarafından yönetilen “Özbek-Kazak ulusu” devletinin tarih sahnesine girdiği XII-XVI. yüzyıllarına aittir. Savaşların geçmişi, çalkantılı olaylar, büyük tarihî şahsiyetlerin tarih sahnesine çıkma döneminde mimarinin büyük anıtları da ortaya çıktı.¹⁵⁷

Türbe tarihini incelemede türbeler ve mezarlıklar üzerindeki epigrafik yazıtların incelenmesi birçok bilgi sunar. Türkistan şehri ve tarihî eserlerinin araştırılması geçen yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Pek çok Rus oryantalistinden yalnızca mezarlık konusunu ele alan çalışmaları inceleme fırsatı oldu. Dolayısıyla, türbe ve mezarlıklardaki mezar taşlarının bilgisine dayanarak, Türkistan’ın birçok tarihî şahsiyet ve devlet adamının cesetlerinin bulunduğu kutsal bir manevi merkeze dönüşmesinin tesadüf değil, doğal bir olgu olduğunu söyleyebiliriz¹⁵⁸. Türkistan şehrinin özgünlüğü, diğer şeylerin yanı sıra, mezarlığın gelişiminde önemli bir rol oynamasından kaynaklanmaktadır. Şehir bir anlamda tarihini türbeye borçludur. Amacımız, Türkistan şehrinin mezarlığının gelişimindeki ana aşamaları kısaca özetlemektir. Arkeolojik ve yazılı kaynaklara göre, eski Yesi nekropolü uzun tarihi süre içinde yavaş yavaş gelişti. Şehrin gelişim tarihinde, birkaç aşama zaten özetlenebilir. Her birinde, gömülü olanın sosyal statüsündeki, binanın doğasındaki ve

¹⁵⁷ , 2018, a.g.k., 35.

¹⁵⁸ , 2018, a.g.k., 36.

mimari görünümünü belirleyen kült-anıt anıtlarının türlerindeki bir değişiklik nedeniyle nekropolün önemi değişti. Türkistan şehrinin nekropolünü inceleme görevi tarih biliminde henüz belirlenmemiştir, ancak son yıllarda Türkistan şehrini tarihi görünümüne döndürmek için devam eden büyük ölçekli çalışmalarla bağlantılı olarak alakalı hale gelmiştir.

Türkistan şehrinin mezarlık tarihinin ön dönemlendirmesinde, üç erken aşamanın (V-X. yüzyıllar, XI-XII.yüzyıllar, XIII-XIV.yüzyıllar) arkeolojik bilgiler ihmal edilmiştir. Gerçekten de, kronolojik olarak, ilk aşama, M.E Masson'un temellerin oyulması ve doğu minaresinin yakınında bir kuyu kazılması sırasında buluntular hakkında çok belirsiz bilgilerle karakterize edilir. Öyle görünüyor ki, Müslüman kanunlarına göre yapılmamış gibidir ve Kultöbe yerleşiminin ilk katmanları tarafından temsil edilen yakındaki bir yerleşim yerinde yerleşimcilerin bir nekropolü olabileceği sadece bir varsayımdır. İkinci aşamadan, sadece erken türbesinin kalıntıları olan Hoca Ahmed'in mezarı kalmış¹⁵⁹. Bildiğimiz gibi, İslam dinî kendinî Orta Asya ve Güney Kazakistan'ın kentsel nüfusu arasında IX.-X. yüzyıllarda göstermeye başladı. Samani hükümdarlarının Sir Derya Nehri'nin sağ kıyısındaki vahalara yaptığı seferler İslam'ın yayılmasıyla bağlantılıydı. Ancak Türkistan mezarlığında, IX-XII. yüzyıllarda tarihinin ikinci aşamasına - ilk İslami döneme - güvenle atfedilebilecek mezarlar henüz yok. Nekropolün işleyişinin üçüncü aşamasının kronolojik çerçevesi için, XIV. yüzyılın sonunda Hoca Ahmed Yesevi'nin mezarı, tekkenin görkemli inşaat olarak yapıldığını söyleyebiliriz. Bilindiği gibi Hoca Ahmed Yesevi, 1166/67 yılında Yesi'de vefat etmiştir ve buraya defn edilmiştir. Mezarının üzerine Uzgen veya Manas tipinde küçük bir türbe yapılmıştır. Ahmed Yesevi'nin erken dönem türbesinin duvarının kalıntıları, tekke'nin kuzey portalının batı cephesinde bulunmuştur. Ayrıca anıtın çeşitli bölümlerinin, özellikle de çatısının onarım veya restorasyonları sırasında, XII.yüzyıldaki b-cephe tuğlalarına defalarca rastlanmıştır. Hoca Ahmed Yesevi'nin defnedilmesinden sonra, Yesi kenti yakınlarındaki mezarı kutsal ve bir hac yer haline gelmiş. Efsaneler dolaylı olarak buna tanıklık ediyor. Timur'un inşa ettiği Yesi şehrindeki mezarlıkta, bundan 200 yıl önce çeşitli evliyaların mezarları, bunlardan Hoca Ahmed Yesevi'nin yan yana gömülü olan öğrencileri, izdaşları (mürit) ve onların

¹⁵⁹K.Baypakov (1999). *Goroda Turkestana (Türkistan Şehirleri)*. Almatı:Gılım, s.59.

başka da hocalarının mezarı olduğu söyleniyor¹⁶⁰.

Hoca Ahmed'in türbesinin etrafındaki mezarlık hızla büyümeye başladı. XII. yüzyılın dinî yapıları olan türbeler ortaya çıktı. Bunlardan, Evliya-Kumçik-Ata, vb. Nekropol, aynı zamanda, Hoca Ahmed Yesevi'nin orijinal türbesinin batısındaki, yani geç Orta Çağda Yesi kale duvarının arkasındaki bölgeyi de kapsıyordu. Burada, türbenin kuzey köşesinin 80 m kuzeyinde, tesviye çalışmaları sırasında, bir buldozerle, tabanı genişletilmiş bir prizmatik blok (1.4x0.4x0.5 m) biçiminde bir granit mezar taşını kaldırmıştır. Taşın yüzeyinde dekoratif unsur yoktur. Bölgenin temizliği sırasında, anıtsal bir yapı açısından yuvarlak olan, toplumun kötü korunmuş bir kısmı bulundu. Dış çap 8 m'dir, dış kontur boyunca kaide parçalar ve bütün yanmış tuğlalarla (25-26x25 26x4-5 cm) kaplanmıştır. Güney tarafında, bu binanın tabanı, ağzı üstteki zemin seviyesine kadar uzanan bir kuyu - badrab borusu ile kesilen (yuvarlak yapının taban seviyesinden 0.85 cm) bina ufku vardır. Kuyunun yeraltı suyunun derinliğine kadar temizlenmesi, XV.yüzyıl ve XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait - bir Timur zamanına ait seramik kompleksini gösterdi.

Geç Orta Çağ kentinin bir bölümünü çevreleyen kale duvarının çalışmaları sonucunda, güney kesiminde Hoca Ahmed Yesevi tekkesi ortaya çıktı ve kuzeydoğudan ve doğu duvarları XIV.yüzyıldan daha erken olduğu gösterildi. Açıkçası, o zamandan beri, burada yoğun konut gelişimi oluştu ve erken Orta Çağ mezarlarının ortaya çıktığı kültürel katman yoğun bir şekilde birikmeye başladı. Nekropol tarihinde XII. yüzyıl, Yesi Şavgarın ana kentine dönüştüğü döneme denk gelmektedir. Evliya mezarının şehir nekropolündeki konumu, Yesi'nin popülaritesinin, diğer faktörleri ele aldığında şehrin büyümesine, nüfus akışına katkıda bulundu. Tekke yakınındaki XIII.yüzyıl ve XIV.yüzyıla ait olan mimari banalardan harap olmuş oyma sırlı pişmiş toprak parçalarının buluntuları bu dönemde nekropollerin aktif hale gelmesinin kanıtıdır. Bu aşama (orijinal türbenin aşaması), büyük olasılıkla, Kazanlak zemininin altına ikinci katman seviyesinde sabitlenmiş 20'den fazla mezara atfedilebilir (oluşma derinliği 1.0 ila 1.5 m). Hepsi farklı zemin yapılarına sahip yeraltı mahzenlerinde yapılmıştır ve hepsi kuzeybatıya yönelmiştir. Nekropolün bu katmanının ön tarihlendirmesini belirlemek için kadın iskeletlerine yakın nadir bulunan

¹⁶⁰Baypakov, 1999, a.g.k., 63.

mücevher buluntuları da temel oluşturuyor¹⁶¹. Karakteristik takı buluntuları onları XII.yüzyıl ve XIV.yüzyılın sonu sınırları içinde tarihlendirmeyi mümkün kılmaktadır, yani bu mezarlar ve oluşum açısından onlara yakın olanlar, varlığının üçüncü evresine aittir. Nekropol - ilk türbenin zamanındadır. Bu, Hoca Ahmed Yesevi'nin defnedilmesinden sonraki ve Timurlu mimari kompleksinin (XII. yüzyılın ortaları - XIV. yüzyılın sonları) inşasından önceki dönemdir. Geçerken, Kazanlık salonundaki zeminin üstündeki kazılar sırasında, görüleceği üzere, Timur tekkesi'nin yapım tarihi ile ilgili veriler elde edildiğini belirtmek gerekir. Bu veriler ve bunlarla bağlantılı gözlemlerimiz üzerinde kısaca duralım. Burada, 1. kademe seviyesinde, pişmiş kare tuğlalarla (26-27x26-27x5-6 cm) dairesel bir düzen temizlendi. Tuğla, 3-4 kat halinde bir daireye döşenir, halkanın dış çapı yaklaşık 2 m'dir. Açıkçası, bu döşeme, ağır (yaklaşık 2000 kg ağırlığında) bir bronz kazan için ilk temel görevi gördü. Eşsiz kazan, üzerindeki kitabeden bilindiği üzere Timur'un emriyle "İslam Şeyhi'nin türbesine" hediye edilmek üzere dökülmüştür. Aynı yazıttaki tarih "Şavval 20 801 yıl", yani 25 Haziran 1399. Dairesel planın yanmış tuğlaları çıkarıldıktan ve 11. kademeye derinleştirildikten sonra, tam ortasında ve dolayısıyla salonun karesinin geometrik merkezinde kuyunun ağzı olduğu tespit edildi. Borunun çapı 0.9 1.0 m'dir. Ne yazık ki, sadece 1.5 m derinliğe kadar temizlemek mümkün olmuştur. Bu gerçek, Hoca Ahmed Yesevi tapınak kompleksinin ortaya çıkış tarihinin yeniden inşası için ilgi çekici olabilir. Timurlu binasının inşasından önce bile, bu sitede, düzenleme merkezi Hoca Ahmed Yesevi türbesi ve önünde geniş bir avlu olan, merkezinde büyük bir kuyu bulunan belirli bir bina topluluğu vardı. Timurlu mimari kompleksinin planı, orijinal topluluğun planına o kadar bindirildi ki, merkezleri çakıştı. Nedense kuyu dolduruldu ve hemen üstüne "içme yeri" olarak büyük bir kazan yerleştirildi¹⁶². Bu maksatla Timur'un takdir mektubuna göre su taşıyıcısı pozisyonu sağlandı. Böylece, Hoca Ahmed Yesevi'nin mimari kompleksinin Kazanlık salonundaki kazılar, büyük evliyanın, büyük olasılıkla Yesi yerleşimine (Kultöbe yerleşimi) ait olan eski bir nekropolde gömülü olduğunu gösterdi. Bu nekropol, VIII.yüzyıl ve IX. yüzyıla tarihlenebilecek 22, 26, 53 numaralı mezarlardaki buluntuların kanıtladığı gibi, İslam öncesi dönemlerden beri var olmuştur. Hoca Ahmed Yesevi cenazesinden sonra nekropol varlığını sürdürdü ve muhtemelen daha da yoğun bir

¹⁶¹Baypakov, 1999, a.g.k., 64.

¹⁶²Baypakov, 1999, a.g.k., 66.

şekilde işlev gördü. Bu, III. tabakada ve II. evrenin alt kısmında yer alan mezarların yoğunluğu ile kanıtlanmıştır. Aynı seviyede XII.yüzyıl ve XIV.yüzyıllara özgü mücevherli mezarlar da bulunmaktadır. Timur yaptırdığı mimari kompleksinin inşası sırasında, nekropolün bir kısmı, elbette, binaların zeminlerinin altına indi, temellerin atılması sırasında mezarların bir kısmı yıkıldı. Hoca Ahmed Yesevi'nin cenazesi ile Timur kompleksinin inşası arasındaki dönemde, büyük bir avlu ve merkezinde bir kuyu ile birleştirilen belirli bir anıt ve kült binaları kompleksi, muhtemelen bu sitede zaten oluşmuştu. Timur tarafından üstlenilen Tasavvuf ilm insanı bir vaizin mezarı üzerine görkemli bir külliye inşası hem şehir hem de nekropol için büyük önem taşıyordu. Dikilen görkemli anıtın bölgede benzerleri yoktu. Eğer XV.yüzyıla kadar Yesi, kutsal şehir olarak ün yapmışsa, şimdi Güney Kazakistan'ın dinî merkezi haline gelmiştir. Bu büyük mutasavvufun mezarı üzerindeki muhteşem türbe, Orta Asya Müslümanlarının ana türbelerinden biri olup, düzenli hac yeri, aslında bu görkemli kült kompleksinin inşasıyla sağlandı. Halk kitleleri Yesi şehrine akın etmeye başladı. Nüfus akışı ve avantajlı konumu, kentin gelişimini olumlu yönde etkilemiş ve bu da planlama yapısında bir değişikliğe yol açmıştır. XIV.yüzyıl ve XV.yüzyılda Yesi şehrinin büyümesiyle tekke ile mezarlık alanı şehir topraklarına girdi. Ve o zamana kadar Yesi şehrinin nekropolü, Hoca Ahmed'in ibadetçilerinin ve müritlerinin gömüldüğü ortak bir topluluk olarak işlev gördüyse, şimdi, görünüşe göre, kentsel nekropol şehrin dışına taşındı. Ahmed Yesevi'nin türbesinin yanındaki defin yeri, defnedilenin sosyal statüsüne, mal statüsüne bağlı olmaya başladı. Müslüman inanışlarına göre, evliya mezarının yanına defnedilmesi, sonraki hayatta onun himayesini (şefaati) vaat ediyordu ve türbeye daha yakın bir yere gömülmek isteyen çok fazla insan vardı. Şimdi sadece feodal asaletin seçilmiş temsilcileri – Timur'un belirli yöneticilerin akrabaları ve daha sonra Şeybani hanedanları ve diğer asil feodal (toprağa dayalı) beyler bu hakkı aldı¹⁶³.

1.6.Yesi Şehri Hamamları

X. yüzyılda Güney Kazakistan şehirlerinde hamamlar ortaya çıktı. Ama kaynaklara göre hamamlar bir süre önce Orta Asya'da inşa edilmişti. Büyük şehirlerde onlarca hamam

¹⁶³Baypakov, 1999, a.g.k., 67.

vardı. Doğuda hamam en önemli kamu yapılarından biri idi. Kazakistan'ın Orta Çağ şehirlerinde hamam XIII-XV. yüzyıllarda camiden sonra en çok ziyaret edilen önemli yerlerden biri olmuştur. Haç planlı ve zemine gömülü ve birkaç kubbe ile örtülü bir yeraltı ısıtma sistemine sahip hamamlar Güney Kazakistan'da ilk XI-XII. yüzyıllarda ortaya çıktı. Güney Kazakistan'ın Otrartöbe yerleşiminin güney ve kuzey kesimlerinde bu tür iki hamam incelenmiştir. Şehrin güney kısmında hamamın yanında XIII-XV. yüzyıllara ait bir hamam inşa edilmiş ve varlığını sürdürmüştür. Şehrin güney kısmının mikro arazilerinde, çok sayıda tepelik açıkça ayırt edildi. Bunlardan birinin yönünde, içine su boruları döşenen bir yeraltı tünelinin bir kolu vardı. Bu bölgede yerlilerin yanmış tuğlaları çıkardıkları iki çukur vardı. Bu bağlamda, bu yerde anıtsal bir yapının varlığına dair bir varsayım ortaya çıkmıştır¹⁶⁴. Doğu hamamlarında, kural olarak, insanların namaz kılması için de bir yer sağlandı. Bazen merkezi salonun güneybatıya bakan sundurmalarından biri bu amaç için kullanıldı. İçinde genellikle bir mihrap düzenlenmiştir¹⁶⁵. Otrar hamamında, ibadet yerinin rolü büyük olmuş. Buna 10.8 metrekarelik bir alana sahip merkezde iki odanın namaz kılma için yapılmasını delil olarak belirtebiliriz. Hamamın zemin katı ise mavi çinilerle kaplıdır. Seramik fayans döşemeler, odanın sadece kuzey kesiminde korunmuştur. Merkezde ise, 0,8 m çapında, 5-6 cm derinleştirilmiş bir daire vardı. Kenarları da mavi çinilerle kaplı olarak dairenin ortasındaki deliğe yerden ısıtma sistemi ile bağlı olan 10 cm çapında seramik bir boru bağlanmıştır. Yani mescit kuru sıcak hava ile ısıtıldı. Otrar Hamamı'ndaki ısıtma, su temini ve kanalizasyon sistemi şu şekildedir: hamama su, bir yeraltı tüneline döşenen çömlük borularından yapılmış bir su borusu (kuburlar) vasıtasıyla temin edilmiştir. Tünelin kendisinde ve rezervuarın altındaki su alma yerinde birkaç su hattının kalıntıları bulundu. Su kemeri de X-XV.yüzyıllarda kullanmaya başlamıştır. Görüntüye göre sarnıçlara su kaynağı su tesisatları tarafından sağlandı. Su, sarnıçın dibine gömülü bir kazan kullanılarak ısıtıldı. Suyla doldurulmuş kazan, ana "ısıtma elemanı" idi. Su, odalara su boruları sistemi ile değil, yıkanma odalarını sarnıçlı odalardan ayıran duvardaki özel açıklıklardan sağlanıyordu¹⁶⁶.

Kazılar sırasında Otrar'da XI-XII yüzyıllara ait iki hamam ortaya çıkarılmıştır. Kötü

¹⁶⁴Baypakov, 2016, a.g.k., 147.

¹⁶⁵Baypakov, 2016, a.g.k., 152.

¹⁶⁶Baypakov, 2016, a.g.k., 152.

korunmasına rağmen, kuzey Rabad bölgesindeki hamamın planlanması ortak özellikler tarafından belirlendi. Hamam, kil tabakasıyla döşeli düz bir alan üzerine inşa edilmiştir. Hacmi dünyaya dönük kuzeyden güneye 11,5 m, doğudan batıya 16,5 m'dir. Planlanan taban bir haç olarak alınır. Ortadaki oda hariç dört oda ile birbirine bağlanmıştır. Hamamın içinde geniş giyinme odaları, dinlenme odaları, yıkanma odaları, sobanın üzerinde yer alan saman yapma odaları bulunuyordu. Bu dört oda aynı amaca hizmet ediyordu. Hamamın doğusunda şömineli ve su fiçili bir oda bulunmaktadır. Burada, duvarları yanmış tuğlalarla kaplı hamama su sağlamak için bir kuyu kazılmıştır. Kanalizasyon, bir boru hattı aracılığıyla hamamdan evin dışındaki bir su alma çukuruna boşaltılır. Banyoyu ısıtmak için yerden ısıtma kanalları sistemi kullanıldı. Hamamın tasarımı Orta Asya, Kafkaslar, Ortadoğu ve Ortadoğu'daki hamamlarinkine benzer. Dediğimiz gibi hamamın doğu şehirlerindeki en önemli kamu yapılarından biri olduğu bilinmektedir. Kasaba halkının hayatında önde gelen rollerden birini oynadı. Hamam camiden sonra en çok ziyaret edilen yer olmuştur. Ünlü oryantalist İ. A. Orbeli, hamamı "Hamam ve XII. yüzyılın palyaçosu" makalesinde hamamı şöyle anlatıyor: "Tüm Doğu'da olduğu gibi Kafkasya'da da hamamın şehir yöneticileri, kendilerine ve arkadaşlarına hamam yaptıran zenginler özel ilgiyi hak ediyor. Ne de olsa hamam sadece banyo yapmak için değil, aynı zamanda enerji yenilemek, morali yükseltmek, rahatlamak, arkadaşlarla buluşmak, dostça sohbet etmek, alım satım yapmak, buluşup ticaret anlaşmaları hakkında konuşmak ve sohbet etmek için de yapılır. Satranç veya tavla oynamak, ustalık göstermeye yarar. Hamamların da kendi tedavi tesisleri vardı. IX-X. yüzyıl hekimi Zakaria ar-Razi, hamamın vücut üzerindeki etkilerini anlatan hamamları güzel resimlerle süslemeyi önerdi, bu da kaygıyı giderir ve zihni tazeler çünkü banyo yapmak hayvani, manevi ve doğal zararlıdır. Araştırmacılar, hamamların Orta Asya'ya Akdeniz bölgesinden, muhtemelen VIII. yüzyılın başlarında geldiğine inanıyorlar. Hamamların başka bir ortamdan, özellikle eski Doğu'dan geldiğine dair spekülasyonlar da var¹⁶⁷.

2018 yılında Türkistan'da X-XI. yüzyıllara ait bir hamam bulundu. Üç veya dört odadan oluşan tesisin her odasında yıkanmak için yerler bulunuyor. Arkeologlara göre, Türkistan'ın güneyindeki Şoytöbe antik kasabasında hamamın sadece bir kısmı keşfedildi.

¹⁶⁷K.Akişev, K.Baypakov, O.Smagulov ve B.Komekov, 1996, a.g.k., 480.

Üç veya dört odadan oluşan tesisin her odası yüzmek için bir yere sahiptir. Kirli suyu tahliye etmek için son odadan iki adet kanalizasyon borusu döşenmiştir. Arkeologlar, 20-25 santimetre çapında ve 50 cm uzunluğunda 15 boru ortaya çıkarmışlardır. Hamamda madeni paralar ve elbise düğmeleri de bulundu. Değerli eşyalar şimdi müzededir. Borular ekspertiz merkezine gönderildi. “Bulunan tüm kanalizasyon boruları aynı seviyede bir zamanlar bu sistemle şehre kirli su pompalanıyordu. İlginç bir şekilde, o sırada suyun bazı mineraller içerdiği bulundu. Çünkü boruda mineral izleri var” dedi. Margulan adını taşıyan Arkeoloji Enstitüsü Baş Araştırmacısı Yerbolat Smagulov’a göre, bu tür borular Sıganak ve Otrar’da zaten kazılmış durumdadır. Şoytöbe antik kentinin devlet kontrolünde olduğunu belirtmekte fayda vardır. Eski adı Şavgar’dır. Türkistan’a sadece yedi kilometre uzaklıktadır. Orta Çağdan şimdiye kadar şehir kültüründen hamam önemli yere sahiptir. Yesi şehri Türkistan adını alana kadar bu kutsal şehir’de de hamamlar şehir kültürüne etki etmiştir. Buna şehirde XIV. yüzyılda inşa edilmiş türbe’nin etkisi çoktur. Türkistan’da bulunan antik şark hamamı XVI.yüzyılda inşa edilmiştir. Hamam, Hoca Ahmed Yesevi’nin türbesine gelenle için yapılmıştı. Hamamın yapısı, ısının mümkün olduğunca uzun süre kalması ve dışarı üflenmemesi için zemin seviyesinin altında inşa edilmiştir. (Ek. 11) Hamamda ikisinde sıcak, diğerinde soğuk su bulunan 9 oda bulunmakta olup, bir oda hamamı ısıtmak için tahsis edilmiş ve diğer odalarda yıkanmak mümkün olmuştur. Hamamın ısıtma sistemi çok iyi düşünülmüş, sıcak hava zemindeki çıkışlardan tüm banyo odalarından geçiyor. Hamam 1979 yılına kadar çalışmış ve Türkistan’ın tüm yerlisi bu banyoya gitmiştir. Hamam çok kaliteli inşa edilmiş ve bu nedenle insanlara çok uzun süre hizmet vermiştir. 1979 yılında ise hamamın müzeye dönüştürülmesine karar verilmiştir.

1.7. Yesi Şehrinde (Kultöbe) Yapılan Arkeoloji Kazı Sonuçları

Kultöbe yerleşimi, farklı zamanlarda Şavgar-Yesi-Türkistan olarak adlandırılan Büyük İpek Yolu’nun en eski kültürel, dinî ve ticaret merkezidir. İncelenen arkeolojik alanlar, Kazakistan’ın en önemli dört tarihî dönemi bağlamında şehrin yaşamının benzersiz bir resmini ortaya koyuyor: I-V.yüzyıllar - haç biçimli bir tapınak, bir kale ve kalenin bir kale duvarı ile temsil edilen Kanglı dönemi; VII-IX.yüzyıllar - bir kale duvarı ile çevrili konut ve kamu binaları ile erken Orta Çağ dönemi;

X-XII.yüzyıllar - şehir kültürünün en parlak dönemi ve Hoca Ahmed Yesevi’nin

yaşam dönemi olarak nitelendirilen Orta Çağ dönemi; XVI-XIX.yüzyıllar - Kazak Hanlığı dönemi. Yerleşimin her dönemi, kutsal yerlerden yerleşim alanlarına ve birçok esere kadar karakteristik arkeolojik nesnelere temsil edilir. Kultöbe yerleşimi, Kazakistan Cumhuriyeti'nin Türkistan bölgesi olan Türkistan şehrinde bulunan eski bir müstahkem yerleşim ve arkeolojik sit alanıdır. Nesne, UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yazılı bir anıt olan Hoca Ahmed Yesevi Türbesi'nin korunan alanında yer almaktadır. "Kultöbe" toponimi hala açık bir yoruma sahip değil. Şu anda iki ana versiyon var. Bunlardan birine göre "Kultöbe" isminin etimolojisi "kül tepesi anlamına gelmektedir. Başka bir versiyonu, Türk dilinde "kutsal tepe" anlamına gelir. Geç Orta Çağ Türkistan'ın doğu tarafında yer alan Kultöbe yerleşimi, Hoca Ahmed Yesevi'nin Türbesi'ne yaklaşık 300-400 metre uzaklıktadır ve yaklaşık 150x120 metrelik bir alana sahip dokuz metrelik etkileyici bir tepedir. (Ek.12) Kultöbe yerleşimi, erken Orta Çağ tarihi kaynaklarına göre "Yesi" olarak bilinen Türkistan'ın en eski bölgesidir. Tarihçilerin ve arkeologların görüşlerine göre, Kultöbe yerleşimi M.Ö 1. binyılın sonunda ortaya çıktı ve Yesi-Türkistan'ın çekirdeği olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar varlığını sürdürdü. Tarihî yüzyıllar boyunca Kultöbe yerleşimi birçok iniş çıkışlar yaşamış, evlerinin duvarları periyodik olarak yeni hükümdarların inşaat ihtiyaçları için kullanılmış ve sokaklar yön değiştirmiştir, ancak genel olarak Kultöbe, dünyanın yüzü ve insan hafızasından silinmemiştir. Kultöbe tarihinin araştırılma tarihi, uzmanların bağımsız bir nesne olarak değerini hemen belirlemediğini gösteriyor. XX. yüzyılın 40'lı yıllarının sonlarında Türkistan'ı inceleyen Güney Kazakistan arkeolojik keşif gezisinin çabaları sayesinde Kultöbe, erken Orta Çağ döneminin önemli bir arkeolojik anıtı olarak görülmeye başlandı. Kultöbe'deki ilk bilimsel arkeolojik materyaller, ünlü arkeolog Taisiya Nikolaevna Senigova'nın¹⁶⁸ gözetiminde çalışan Türkistan müfrezesine aittir. Geçen yüzyılın 70'lerinde arkeoloji kazılar yürütüldü, XVIII.yüzyıl ve XIX. yüzyılın kentsel binalarının keşfedildiği konusunda az miktarda çalışma yapıldı ve - VII-VIII. yüzyıla ait bazı rastgele buluntular:seramikler ve madeni paralar bulundu. Bu faktörler, tanınmış bir arkeolog ve tarihçi-oryantalist olan Mikhail Evgenieviç Masson'un (1897-1986), Kultöbe-Yesi'nin sanıldığından çok daha eski

¹⁶⁸Taisiya Nikolaevna Senigova-(1922-1920 yıllar)-Tarih Bilimleri Adayı

Taisiya Nikolaevna Senigova, bir arkeolog, tarihçi ve Güney Kazakistan anıtlarını inceleme alanında önemli bir uzmandır. Bir zamanlar, ünlü "Orta Çağ Taraz" kitabında antik Taraz'ı kimin kurduğu konusundaki tartışmaya son veren oydu.

olduğunu ve bunun kanıtının da Hoca Ahmet Yesevi türbesinin güneyinde aranması gerektiğini öne sürmesine izin verdi. Bu, 80’lerde Yerbolat Akicanoviç Smagulov¹⁶⁹ (1952-2019) liderliğindeki Kultöbe Türkistan arkeoloji ekibinin stratigrafik çalışmalarının tartışılmaz sonuçlarına dayanarak doğrulandı. Her biri Kultöbe’nin farklı tarihsel dönemlerine ve bunun Türkistan ve tüm Türkistan vahası için önemine tanıklık eden yedi yapı ufku keşfetti.

Y.A. Smagulov’un, Kultöbe yerleşiminin çalışmasında katkısı çoktur. Türkistan şehrinin 1500 yıllık yaşı hakkında, ve Kultöbe şehrinin Türkistan şehrinin çekirdeği olarak ima eden bir sonuca varan oydu. 2010 yılında Y.A. Smagulov, Kultöbe yerleşiminin arkeolojik kazılarına kasıtlı olarak katıldı. Sonuç olarak, Kazakistan ve tüm Orta Asya bölgesi için önemli bir bilimsel keşif-eski Kultöbe-Yesi kalesinin mimari kompleksinin keşfi yapıldı. Bu kompleksin incisi, sözde “haç biçimli” tapınak ve arkaik bir kale duvarının parçalarıdır. Bu sadece Kultöbe’nin kendi çağına değil, aynı zamanda bölgedeki Büyük İpek Yolu’nun en işlek ve en eski kollarından biri üzerindeki önemli şehirlerden biri olarak önemine de tanıklık ediyor. Kultöbe tarihinde X-XII.yüzyıllar - Kent kültürünün en parlak dönemi yani Hoca Ahmed Yesevi’nin yaşam dönemine denk gelir. Bu dönem, Orta Çağ kent kültürünün gelişmesiyle karakterize edilir ve Karahanlıların saltanatına (X-XII.yüzyıllar) tekabül eder. XII.yüzyılda Kultöbe yerleşimi önemli bir kültürel, dinî ve iktisadî merkez haline gelir ve Yesi şehri olarak dile alınır. Bazı kaynaklara göre Yesi bir banliyöydü, diğerlerine göre eski Şavgar’ın uydu şehri olarak kabul ediliyordu. Uzmanlar, Orta Çağ’da Yesi şehrinin kalesinin Kultöbe tepesinde bulunduğuna inanıyor. Kalenin ana binası, eşkenar bir haç görüntüsü olan pişmiş toprak levhalarla süslenmiş kale cephesiydi. Kultöbe mevkiinde bu döneme tarihlenen çok sayıda yapılar bulunmuştur. Bunlardan en önemlileri, dördü dinî törenlere yönelik mihrap odası olmak üzere çeşitli amaçlara yönelik yirmi odanın kalıntıları ile kale duvarının parçalarıdır. Şehir, özellikle tasavvuf ilm insanı Hoca Ahmed Yesevi sayesinde özel bir popülerlik kazandı. Kultöbe kale duvarının parçaları, merkezi höyüğün güneydoğu tarafında, doğu ve güneydeki yerel alanlarda bulunmuştur. Doğu kesimde günümüze ulaşan duvar parçaları kerpiçten (40x18x10 cm) olup 25 m uzunluğunda, duvar kalınlığı 1,7–1,9 m arasında ve 2,5 m yüksekliğindedir. Bazı

¹⁶⁹Yerbolat Akicanoviç Smagulov arkeolog, tarih bilimleri adayı.

yerlerde arkeologların gözetleme kulelerinin kalıntılarını düşündükleri dikdörtgen kalınlaşmalar vardır. Kale duvarının yapısı, tüm Otrar vahasının Orta Çağ şehir planlamasının özelliği olan bir bütün olarak düz duvarcılığı “eğimli kaburga” duvarcılıkla birleştirilerek birleştirilmiştir. Kale duvarının Moğol öncesi döneme tarihlenen alt kısmı, sıva parçalarını korumuştur ve birleştirilmiş duvar örgülü katmanlar zaten Ak-Orda egemenliği dönemine aittir. Altı fırınlı en eski seramik atölyesi gibi önemli bir buluntu bu kültür katmanına aittir. Atölye ayrıca 8 odadan oluşan teknolojik olarak benzersiz bir seramik fırını buldu. Uzmanlar, Kultöbe’de sadece ev ürünleri - sürahiler ve diğer çeşitli ev eşyaları değil, aynı zamanda kaplama fayanslarında da gelişmiş bir seramik üretimi olduğunu öne sürüyorlar. Bu bakan levhalar, Hoca Ahmed Yesevi’nin türbesinin karşı karşıya olduğu levhalara benzer. Bu gerçek, bu levhaların üretimi için atölyelerin Kultöbe’de olduğunu göstermektedir.

Erken Orta Çağ döneminin yerleşim yerlerinde, zemin kil ocaklarının - sunakların varlığı ile karakterize edilirler. Yaklaşık 1,2x1 m boyutlarında, odanın ortasındaki zeminde dikdörtgen alanlardır. Mihrap genellikle kenarları boyunca alçak kenarlara sahiptir. Merkezde, genellikle küçük bir seramik kabın kazıldığı, kül ve kömürlerle 10-12 cm çapında bir delik açılmıştır. Uzmanlar, sunakların ve dekoratif unsurların işlevsel amaçları konusunda farklı görüşler ifade etmektedir, ancak bunların kutsal ve kült önemi açıktır.

Orta çağa kadar uzanan Kultöbe eserleri, çeşitli seramik ürünler - ev eşyaları ve kaplama levhaları ile temsil edilmektedir. Kalenin cephesindeki dekoratif pişmiş toprak levhalar özellikle ilgi çekicidir. Kultöbe’de Y.A.Smagulov’un yürüttüğü arkeolojik kazılar 2017’de Kazak Kültür Araştırma Enstitüsü’nün himayesinde devam etti. Bununla birlikte, bu nesnenin en büyük bilimsel gelişimi, Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Spor Bakanlığı arasındaki Karşılıklı İşbirliği Mutabakat Muhtırası, Avrasya Kaynakları Grubu (ERG) ve “Kazak Kültür Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü” tarafından uygulanan “Kultöbe yerleşimindeki tarihî nesnelere restorasyonu” projesi kapsamında yalnızca 2019’da başladı. Kultöbede yapılan arkeoloji kazı sonuçlarından elde edilen kaynaklar esasında “Kultöbe Hazinesi” koleksiyon kitabı yapıldı. Bu basım Türkistan’da (Kazakistan) Cumhuriyeti, Türkistan bölgesi) Kultöbe ilçesi arkeolojik araştırmalar sırasında bulunan eserlerden oluşturulan görsel katalog-albüm. Katalog albüm Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Spor Bakanlığı, Avrasya Kaynaklar Grubu (ERG) ve “Kazak Araştırma Kültürü

Enstitüsü” arasında karşılıklı işbirliği “Kultöbe Mutabakat Muhtırası” temelinde uygulanmaktadır. Şehrin tarihî nesnelere restorasyonu projesi Bilimsel sonuçların görsel sunumu Proje Devlet programı “Ruhani Cangıru”(Manevi Canlanma), “Tugan cer-Tugan el”, “Kazakistan’ın Kutsal Coğrafyası”, “Türk dünyasının beşiği”, ayrıca 2024 yıl için Türkistan bölgesi kapsamlı sosyo-iktisadî kalkınma planı uygulamaya yöneliktir.

Katalog, şehir tarihinin dört büyük çağını içeriyor: Kanglı, erken Orta Çağ dönemi, şehir kültürünü gelişme dönemi ve Hoca Ahmed Yesevi’nin yaşam dönemi, Kazak Hanlığı döneminde hayatın canlılığının yanı sıra resmi göstermek için özel eserler dâhildir. Bulunmuş değerli eserler Büyük İpek Yolu’nun önemli bir merkezi Kultöbe yüksek bir kültür ve refah seviyesine sahip olduğu seviyeyi gösterir. Yayın geniş bir okuyucu kitlesine yöneliktir¹⁷⁰. Katalog-albümün ilk bölümü Kultöbe’den bulunmuş seramik ürünler hakkında kaynakları içerir.

Kanglı döneminden Kazak hanlık dönemine kadar günlük hayatta kullanılan şeylerden çeşitli fonksiyonel amaçlar için seramikler geniş bir ürün yelpazesi sunulmaktadır. Seramiğin ilk örnekleri, genellikle ince duvarlı kaplar çoğunlukla şerit yöntemiyle elle yapılır. Gitgide, Türkler döneminde Orta Asya geleneklerinin etkisinde zirveye ulaşan dökme seramikler geliştirildi. XV.yüzyılda beyaz kaplamanın yüzeyindeki kobalt gölgesi baskın “demir tarzı” galip geldi. XVI. yüzyılda seramikler üç renge boyanmaya başlandı, aynı zamanda Kobalt kabartma geleneği hala iyi gelişmiş. Şu anda Yesi-Kultöbe (Türkistan) bir koludur seramik konusunda uzmanlaşmış seramik üretimi önemli bir merkez haline geldi. Ürünlerin rengi mavi-yeşildir. XVII. yüzyılın ustaları, gölgelerde yapılırken yavaş yavaş terk edilen kobalt ifadeleri. Onlar beyaz bir parlaklık üzerinde koyu kahverengi bir manganez ile süslemek için, daha sonra sarı parlaklık üzerinde yeşile döner. Sanatsal açıdan bakıldığında, çok nadir örneklerle temsil edilen erken Orta Çağ seramikleri bilgilendiricidir. Bunlar arasında kalenin cephesindeki dekoratif karo parçalarının yanı sıra ritüel duman yayan işaretler, rozetler, sırlı seramikler ve daha fazlası uğultu ve enstrümanlar üzerinde bir işaret var. Örneğin IX-XI ve X-XI. yüzyıllara ait seramikler çok basit bir şekilde yapılmıştır. Bunların içinde seramik sürahiler, sürahilerin

¹⁷⁰A.Hazbulatov, G.Petrov, C.Şoygozova ve A.Ercigitova (2020). *Kutöbe kazınaları (Kultöbe hazineleri). Katalog-albüm*, s.2.

parçaları, nakşlı seramik plakalar, minyatür seramik kaplar, (Ek.13, Ek.14, Ek.15, Ek.16) X-XII. yüzyıla ait seramik ürünler arasında seramik lamba, seramik kapaklar, çömlekler, seramik sürahi, seramik tagara'nın parçası (Ek.17, Ek.18, Ek.19, Ek.20, Ek.21), XI-XII. yüzyıla ait seramikler içinde de sürahiler ve seramik hoş kokulu duman çubuğu, seramik fincan bulunmuştur. (Ek.22, Ek.23, Ek.24) Arkeoloji kazılarda XII ve XIII-XIV. yüzyıla ait olan seramik tabaklar, bir seramik çömlek parçası bulunmuştur (Ek.25, Ek.26) .

XIV-XVIII. yüzyıllara ait olan buluntular ise uzmanlar tarafından kendi yüksek kaliteli sofrta takımlarının üretiminin bir aşaması olarak sırlı seramikten yapılmış seramiklerin yerel sanatsal ve üslup özelliklerinin oluşumu Eski Türkistan seramiklerinin gelişim tarihinin en ilginç dönemidir. Sonradan ortadoğu'dan Çin'e yayılan "Timurlular" adlı yeni bir seramik üslubu oluştu. Özelliği şeffaf camın altında beyaz zemin üzerine seramik ve kobalt boyalı seramikler bulunmaktadır. XIV.yüzyıla ait olan buluntuların içinde Hoca Ahmet Yesevi türbesinde kullanılan seramik levha parçaları bulunmuştur.(Ek.27) İlk seramik grubu, önceki çağın geleneğini sürdürdü ve ikincisi, "kobalt" tipi Çin porseleninin etkisi altında gelişti. Her iki grup da eski Türkistan çanak çömleklerinde önerilen aynı zamanda, "Timur" döneminin Türkistan seramikleri, kendi parlak ve orijinal dekorasyon tarzıyla karakterize edildi. Kultöbe kasabasında bulunan eşyalar arasında Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesinin süs eşyaları da yer alıyor. Seramik karo parçalarına benzer parçalar da bulunmuştur. Eski teknolojiler ve hammaddeler, Orta Çağ zanaatkarlarının dünyada benzeri olmayan seramikler yaratmasına izin verdi. Çocukluk kültürüyle ilgili eserler çok nadir arkeolojik buluntulardır. Bu nedenle, bir kuş gibi seramikten yapılmış çocuk düdüğü, çok basit bir şekilde yapılmasına rağmen, etnografik olarak büyük ilgi görmektedir¹⁷¹.

Sonuç olarak, Kultöbe'ye ait proje şu anda Sarmatlar dönemi, Orta Çağ dönemleri ve Hokand Hanlığı'nın bir kısmı ile ilgili arkeolojik kazıları içermektedir. Rabad ve Şehristan parçalarının, özellikle kervansarayların, idari, el sanatları ve mahallelerin tespit edilmesi ve temizlenmesinin sonuçları, Kazak Hanlığı'nın başkenti olan Türkistan'ın yüksek sosyo-kültürel yanı sıra güçlü bir siyasî altyapısını göstermektedir. Dediğimiz gibi Kultöbe'de ilk arkeolojik kazılar 2010 yılında ünlü Kazak bilim adamı Yerbolat Smagulov

¹⁷¹A.Hazbulatov, G.Petrov, C.Şoygozova ve A.Ercigitova, 2020, a.g.k., 35.

tarafından başlatıldı. Arkeologlar daha sonra kasabanın Yesi antik kentinin en eski kısmı olduğunu kanıtladı. Bölgede bulunan “çapraz şekilli” bir tapınak ve ilk yüzyıllara dayanan bir dizi mimari yapının tanımlanması, Yesi şehrinin kuruluşunun beş yüz yıla ertelenmesine ve Büyük Bozkır’ın tarihî ve kültürel manzarasını oluşturan birçok yönün yeniden gözden geçirilmesine izin verdi. Kultöbe antik yerleşimi Türkistan kültür tarihinde eski ve erken bir aşaması olan tarihî Yesi şehrinin bir anıtı olarak önemli yere sahiptir. Kazak halkının tarihinde değer ve öneme sahip olan, mimari yapıların mükemmel korunması, ziyaretçiler için erişilebilirlik, Kultöbe antik yerleşimini, uluslararası turizmin eşsiz bir nesnesi haline getirebilir.

II BÖLÜM

2. XIII. YÜZYILDA YESİ ŞEHRİNDE İDARİ VE SOSYAL HAYAT

2.1. XIII.Yüzyılda Yesi Şehri (Siyasî Hayat Ve Gelişmeler)

Modern Türkistan'ın eski tarihinin incelenmesi, tarih biliminin en önemli konularından biridir. Türkistan denilen şehrin tarihi derindir. Modern Türkistan çevresindeki antik Yesi-Kultöbe ve diğer antik ve Orta Çağ yerleşimlerinin yeri: Sidak Ata, Şoytöbe, Karaçık I, II, Tortkultebe I, II hala arkeolojik çalışma altındadır. Aynı zamanda XII.yüzyıl ve XV.yüzyılda Yesi (Türkistan) tarihini incelemek gerekir. Çünkü bu dönemde şehir önemli değişiklikler geçirmiştir. Kazak Hanlığı döneminde Yesi, Türkistan bölgesinin başkenti ve daha sonra Kazak Hanlığı'nın başkenti oldu. Şehrin güncel tarihini inceleyerek, ana vatanımızın Orta Çağ'daki yaşamının sırlarını tanımak mümkündür. Ülkenin kaderini belirleyen önemli toplantılar, hanı seçen kurultaylar vardı. Kazak hanları Esim, Cengir, Tauke, Abılay han, diğer hanlar, kahramanlar, kazak biler ve aksakallar Ahmet Yesevi'nin türbesi ve çevredeki mezarlıkta gömülüdür. Anlaşıldığına göre Yesi şehri zamanla Kazak Hanlığı'nın ana siyasî , dinî ve ticaret merkezi haline geldi.

Samaniler döneminde Şavgar, İsbicab bölgesinin bir parçasıydı. Yerel Türk hanedanı tarafından yönetiliyordu, haraç ödemekten muafiyet de dâhil olmak üzere bir parçası önemli ayrıcalığa sahipti. İsbicab'ın sahibi Samaniler devletine sembolik bir ödeme yapıyordu. Samaniler için İspicab, kuzeydoğu sınırlarında Yedisu Karluk'u geride tutan önemli bir ileri karakoldu ve el-Makdisi'ye göre görkemli bir sınır kalesi ve inanç için bir savaş yeri idi. IX-X. yüzyıllar Şavgar şehrinin en yüksek refah zamanıydı. Hızlı büyümesine ve büyük bir zanaat ve ticaret merkezine dönüşmesine katkıda bulunan tarım ve göçebe kültürler arasındaki temas bölgesinde bulunuyordu. El-Makdisi, X. yüzyılın sonunda Şavgar'ı şöyle tanımlar: “Şavgar, geniş bir arazisi olan, çevresinde bir hisar bulunan büyük bir şehirdir. Pazarın kenarındaki cami yer alır ve ana yolun dışındadır. Şavgar, Sir Derya şehirlerini Orta Asya ve Harezmi'nin tarım ve vahalarına bağlayan ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Bu yol İpek Yolu'nun (Büyük Yol) bir kolu olarak İsbicab'da başladı ve kuzeybatıya Arsubiniket'e (Cuvantöbe'nin Arıs'taki yerleşimi), oradan Keder'e (Otrar vahası), ardından Şavgar, Savran, Sıganak'a gidiyordu. Sıganak bölgesinde, Sir

Derya'nın sol yakasına bir geçiş ve daha sonra yol Cend şehrine, Yangikent'e (Sir Derya'nın alt kısımlarına) ve Kuvan Derya kanalı boyunca - Harezm'e gidiyor”.

Samaniler devletinin yıkılmasından sonra, mülkleri Karahanlılar ve Gazneliler arasında paylaştırıldı. Amu Derya Nehri boyunca sınırı olan Karahanlı devleti (942-1212), Sir Derya havzasında, Şavgar, İsbicab, Yedisu, Doğu Türkistan bölgelerini içeriyordu. X. yüzyılın sonunda – XII.yüzyılların başında Şavgar muhtemelen Karahanlı topraklarına aitti. XII.yüzyılın ikinci çeyreğinin başında Güney Kazakistan ve Orta Asya, Karahıtaylar (Kitanlar) tarafından işgal edildi. Karahanlıların (1137) ve Selçukluların (1141) birliklerinin yenilmesinden sonra Karahıtaylar, Karahanlı devletinin topraklarını ele geçirdiler. XII. yüzyılın sonunda – XIII. yüzyılların başında Harezmsahlar devleti Karahıtaylara karşı savaştı. Harezmsah Muhammed ibn Tekeş, Sir Derya'ya karşı birkaç sefer düzenledi ve Otrar'ı ele geçirdi. 1210'da Taraz yakınlarında Karahıtay ordusunu yendi. Harezmsahlar devleti, Sir Derya'nın sağ kıyısında, Taraz'a kadar Güney Kazakistan topraklarını içeriyordu¹⁷². Sir Derya yakınlarındaki stratejik açıdan önemli bölgenin Harezmsahlar devletine girişini ilan eden Muhammed'in siyasî eylemi, Yesi ve Otrar şehirlerinde madeni para basımıydı. Ancak Harezmsah'a boyun eğmek kısa sürdü. 1206'da Güçlük liderliğindeki Naymanlar Yedisu bölgesini işgal etti. Harezmsah Muhammed, Maveraünnehir sınırındaki şehirleri koruyup güçlendiremediği ve onları Naymanlara bırakmak istemediği için halkı göç ettirerek hepsini (şehirleri) yok etti. Yakut el-Hamevi¹⁷³ (1179-1229) XIII. yüzyılın başlarında Sir Derya yakınlarındaki şehirlerin kaderi hakkında bize değerli bilgiler bıraktı. Anlatılan olayların çağdaşı olduğu için bilgiler duygusal imalardan da yoksun değildir. XII. yüzyılın sonunda bu bölgenin şehirlerinin müreffeh görünümünü anlatan şöyle yazıyor: “Kaderin darbeleri ve kaderin iniş çıkışları bu bölgelere düşene kadar, Muhammed ibn Tekeş ibn Alp-Arslan'ı indirdi. Harezmsah Ak-Sunkur ibn Muhammed ibn Anuştegin Maveraünnehir'ı ele geçirdi ve Hanillerin (Karahanlılar) devletini yok etti, burada yer alan hanedanların hepsi kendi topraklarını korumaya çalıştılar. Muhammed Harezmsah şehirlerin hepsini aldı ama bölgenin genişliği nedeniyle hepsini elde tutamayacağını bilip, sınır kalelerinin çoğunu kendi elleriyle yıktı ve yağma için askerlerine verdi. Şehir düşmanın eline geçtikten sonra yerli ahali oradan

¹⁷²K.Baypakov (1999). *Goroda Turkestana (Türkistan Şehirleri)*. Almatı:Gılım, s.80.

¹⁷³Yâkût el-Hamevî (1178 veya 1179 - 1229), 12 ila 13. yüzyılda yaşamış gezgin, coğrafya ve tarih bilgini.

uzaklaşp, topraklarını terk etmek zorunda kaldılar. Yerli ahali gittikten sonraki şehir hali, boş kalan bahçeler, yıkılan kaleler ve boş evleri görünce insanın gözleri yaşla dolar, yürekleri ezilirdi. 616 yılında (1219-1220) ise gökler ve yer durduğundan beri benzeri olmayan felaketler ortaya çıktı. Bu, Tatarların, Allah onları yardımsız bıraksın- Çin topraklarına gelişidir. Orada kalanları helak ettiler, kendilerinden başka helak ettiklerine onları da eklediler. Ve o güzel bahçelerden ve görkemli binalardan geriye yıkık duvarlardan ve kaybolan halkların izlerinden başka bir şey kalmamıştı ve bu şehirlerin yerleşimcileri, sağlam din, açık erdem, takva sahipleriydi İslam, onlar için tatlı bir özü olan taze bir meyveydi, onlar sınırlarını korudular ve gerekliliklerini yerine getirdiler”¹⁷⁴.

Harezmşahlar, Sir Derya'nın orta kesimlerindeki toprakları ele geçirmelerine rağmen, bu olayları anlatan kaynaklarda Şavgar hakkında bilgi yoktur. Ayrıca, XII.yüzyıldan beri Şavgar adı, tarihî ve coğrafi literatürünün sayfalarından kaybolur. Muhtemelen bu zamanda bölgedeki önemini kaybeder ve küçük bir köye dönüşür. Yesi şehri iktisadî ve politik bir merkez rolünü üstlenir. Belki de Harezmşah'ın Nayman istilasının arifesindeki eylemi, Şavgar şehrinin altın çağına son verdi ve şehrin yeniden ayağa kalkması mümkün değildi. Ardından gelen Moğol istilası yerli ahalinin hayatını şehirden uzağa gidip yeni yerde hayat başlamalarına sebep oldu Eski kalıntıların yarım kilometre kuzeydoğusunda, muhtemelen Şavgar'ın son yerleşimcilerinin torunları tarafından kurulmuş bir yerleşim ortaya çıkıyor. Burada, 300 x 280 m'lik bir alana sahip dikdörtgen altı anahatlardan oluşan bir arsa üzerinde, 2,5 m yüksekliğe kadar çeşitli konfigürasyonlarda tepelerin birikmesi var, tepeler seramik parçalarıyla dolu ve çanak çömlek üretimi izleri var. Dekoratif özelliklerindeki çanak çömlek, XIII-XIV.yüzyıllara atfedilebilir. Yerleşim çevresinde herhangi bir dış savunma duvarının görülmemesi önemlidir. Görünüşe göre, Moğol egemenliği koşullarında şehri yeni bir yerde canlandıran inşaatçılar, şehirleri ve yerleşim yerlerini kale duvarlarıyla çevrelememek için iyi bilinen bir yolu takip ettiler. Bu alandaki yükselme malzemesinin ve zayıf kültürel katmanın doğası gereği, yerleşimin uzun sürmediği, XIV.yüzyılda nüfusunun Hoca Ahmed Yesevi'nin kutsal mezarına yakın olmak istediklerini var sayabiliriz¹⁷⁵. XIII. yüzyılda Moğollar tarafından tahrip edildikten sonra Yesi şehri bu tarım bölgesinin ana ticaret ve el sanatları

¹⁷⁴Baypakov, 1999, a.g.k., 81.

¹⁷⁵Baypakov, 1999, a.g.k., 82.

merkezi haline geldi ve insanlar Şavgar'ı terk edip buraya taşındı. Kentin ve çevresindeki yerleşim yerlerinin nüfusu, sadece buğday ve arpa değil, aynı zamanda bahçe ürünleri de üreten sulu tarımla uğraşmaktadır. Ayrıca Yesi kasabası çevresinde akan hendekler, kaynaklar ve nehirler olduğuna dair raporlar da var. Mir-Karasu, Sıganak, Şornak/Çornak, Karabulak, Sazat-Bulak, Aktöbe, Urcar, Miş, Akzilkiya, Kiya-şok, Bakarık, Şat, Darbaza, Taşanak, Şaga/Çaga, Koşkorgan kanalları isimlendirilmiştir. Bu isimlerden bazıları hala yerleşim adları ile korunmaktadır. Timur ve soyundan gelenlerin saltanatı sırasında Yesi şehri daha da önemli hale geldi. Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesinin inşası, Yesi'nin Güney Kazakistan'ın dinî ve manevi bir merkezi haline gelmesine yardımcı oldu. Timur dönemi boyunca, Yesi, bir kale olarak büyük askeri stratejik öneme sahipti. Timur tarafından Yesi'de Hoca Ahmed türbesi inşaa edildi. XII.yüzyılda Hoca Ahmed'in ölümünden sonra mezarının üzerine mimari bir türbe yapılmıştı Türbenin dış yüzeyi oyma çinilerle süslüdür. Kısa süre sonra ünlüleri büyük Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesinin çevresine gömme geleneği kurulmuş ve diğer dinî yapılar dikilmiştir. Buna XII-XIV.yüzyıllara ait olan terakotalar delildir. Bazılarının arka yüzünde ender yapım yazıtları vardır. Yayınlanan terakotalar, 90'lı yılların başında Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesinin çatısının onarımı sırasında yayınlandı ve bunlar arkeolog A. Mirzayev tarafından bulundu¹⁷⁶. Yesi (Türkistan) arkeolojik alanları IV. yüzyıla kadar uzanan Kazakistan'ın tarihî şehirlerinden biridir ve XIII yüzyıla kadar ve sonrası da şehir çok siyasî olayları baştan geçirdi. XIII. yüzyıla kadar Orta Çağ'da Karahanlılar, Harezmsaşahlar gibi devletlerin etkisinde olup sonra Moğol istilasına uğramış, Türkistan adını aldıktan sonra Kazak Hanlığı'nın bir başkenti olarak siyasî ve kültür açısından yine de önemli hale gelmiştir.

2.2.Yesi Şehrinde Yönetim

Türklerin ata yurdu Orta Asya'nın can damarı sayılan Seyhun (Sir Derya) ile Ceyhun (Amu Derya) sahillerinin medeniyetin ve uygarlığın merkezi olduğu aşikârdır. Bu araştırmamız sonucunda da görüldüğü gibi bu yerler sadece İskitler, Hunlar, Kanglılar ve Oğuzlar zamanında yerleşim yeri olmamış, daha öncelerden beri insanoğlunun yaşadığı bir bölge olmuştur. İskitlerden sonra Sir Derya havzasında eski Kanglı veya Kangyu Devleti

¹⁷⁶....., 2018, a.g.k, 17.

(M.Ö. III. yy) kurulmuştur. Bu devlet hakkında Yunan ve Latin kaynaklarında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Esas bilgiye daha çok Çin kayıtlarında rastlanmaktadır. S. Tolstov¹⁷⁷ “Eski Harezmi Uygarlığının İzini” adlı çalışmasında Çin vakanüvisi Çjan-Siyan¹⁷⁸ ve diğerlerinin vermekte olduğu bilgiye dayanarak, Kanglılar’ın Sir Derya’nın aşağı kısmından Otrar’a kadar olan bölgede yaşadıklarını söyler. Sınırlarının doğuda Fergana, güneyde Part ülkesi ile Baktriya, batıda ise Harezmi ve Buhârâ topraklarıyla hemhudut olduğunu aynı kaynaktan öğrenmekteyiz. Kanglı Devletinin merkezi olarak Bitan şehri gösterilmektedir¹⁷⁹.

Sir Deryanın önemli şehirlerinden biri Yesi IX – XI.yüzyıllar Karluklar, XI-XII yüzyıllarda Samaniler ve Oğuz devleti egemenliği altındaydı.

Oğuz devletinin toprakları, Sir Derya’nın orta kesimlerinden Volga’nın alt kısımlarına kadar uzanıyordu. Başkent, Sir Derya’nın alt kesimlerinde bulunan Yangikent (Yeni Guz) şehriydi. X. yüzyılda Batı Kazakistan’ın bozkır alanlarına *Mafazat-al-guz* (Oğuz bozkır, Guzlar bozkır) adı verildi. Oğuzların batıya hareketi sırasında, Güney ve Batı Kazakistan’ın göçebe ve yarı yerleşik nüfusu, kabile konfederasyonlarının bileşimine girdi. Oğuz devleti, Avrasya’nın siyasî ve askeri tarihinde önemli bir rol oynadı. Mehmed Neşri’ye göre Oğuz Hakan, yandaşlarıyla birlikte Türkistan’a gelerek Yesi denilen yerde kendini güçlendirdi. Türkistan’ın fethinden sonra nihai zafere ulaşmaya başladı. Oğuzlar iki tarihî süreci başlattı. Avrasya’nın büyük bir kısmının türkleştirilmesini ve islamlaştırılmasını hızlandırdılar. Bu süreçlerin merkezi, Oğuzların ruhani başkenti olan bugünkü Türkistan’dı. Kuran’ı hikmetiyle Türk dilinde okuyan atamız Ahmet, hem göçebelerin hem de yerleşimcilerin sorularına cevap bulabildi. Yerel geleneksel dinî inanç ve geleneklerin köklerine saldırmak yerine, onları destekçisi olarak aldı ve İslam’ın yeni yönlerini ortaya çıkardı. Selçuklularla uzun süreli savaşlar ve Şahmalik’in ölümü Oğuz konfederasyonunu paramparça etti. XI.yüzyılın başında Kıpçak aşiretlerinin darbeleri altında Oğuzlar Sir Derya ve Aral Denizi kıyılarından çıkarıldı ve Oğuz devleti nihayet

¹⁷⁷Sergey Pavloviç Tolstov (7 Şubat 1907 - 28 Aralık 1976) bir Rus ve Sovyet arkeolog ve etnografı. Tolstov, Harezmi’nin arkeolojik anıtlarının keşfi ve araştırılmasıyla tanınan Chorasmiyan Expedition’in organizatörü ve ilk yöneticisiydi

¹⁷⁸ Çjan Siyan-Milattan önce yaşayan meşhur Çin seyyahı

¹⁷⁹D.Moldabayeva. (2005) .“*Sir Derya*” *Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi*. Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı.

sona erdi. Çin yazılı kaynakları, Bayandur, İmur ve Kayı aşiretlerinin Oğuz bütününün birer parçası olduğunu bildiriyor. Arap kaynaklar, Kimak aşiretlerinin Oğuz konfederasyonuna girdiğine tanıklık ediyor. Kaşgarlı Mahmut¹⁸⁰, Oğuz aşiretlerinin 24 aşiretten oluştuğunu ve bozuk ve uçuk'a bölündüğünü yazdı (Arap alim el-Marvazi 12 sayısını verdi). Bozuklar, Oğuz devletinde en büyük ayrıcalıklara sahipti. Oğuz hükümdarı "yabgu" unvanını taşıyordu ve onun varisi inaldı. Oğuz hükümdarlarının eşleri "hatun" unvanına sahipti ve hükümete yer aldılar. Oğuz ordusunun ana liderine (komutanına) "subaşı", Oğuz hükümdarının resmi danışmanlarına "kol-yerkin" deniyordu. Kaşgarlı Mahmud'a göre kol-erkin, "göl gibi zihin dolu" demektir. Oğuz halk meclisi yılda bir kez toplanırdı. Oğuz cemaatinin sıradan üyeleri bunu veto etme hakkına sahipti. Daha sonra, ulusal meclis yerine bir asalet konseyi – "kankaş/kengeş" toplanmaya başladı. Oğuz toplumunun gelişmesiyle birlikte, ülkeyi yönetmedeki en yüksek güç, "Oğuz adı" destanından da anlaşılacağı gibi, büyük ve küçük kurultaylara ait olmaya başladı. Aile sahiplerine "uruğ" adı verildi. Hükümdarlar, en güçlü han'ın urugları arasından seçildi¹⁸¹. Sir Derya şehirlerinin kalabalık ve hareketli şehirler haline gelmesinde İpek Yolu üzerinde Çin, Moğolistan ve İdil havzası ile yapılan ticaretin büyük etkisi vardı. X.yüzyılın ortalarında Oğuzlar'ın şehirlerine dair bilgilere göre sadece üç şehrin adı geçiyor: "Yenikent, Cend ve Cuvare (yahut Huvarel) sonradan Savran (Sepren), Karaçuk, Karnak, Sığnak ve Süt Kent (Sitgün) şehirleri de katıldı"¹⁸². Bilindiği üzere aynı yüzyılda Oğuzlar'dan önemli bir küme Selçuk'un oğullarının idaresinde ana yurdundan göç ederek 1040 yılında Horasan'da Selçuklu devletini kurdu. Bu devletin gelişmesi üzerine Oğuz elinden, İran ve Anadolu'ya kesilmeksizin, kümeler halinde göçler yapılmaya başlandı. Oğuzlar'ın bu göçlerinden faydalanan Kıpçaklar Seyhun boylarına inerek Oğuzlar ile birlikte yaşamaya başladılar. Her iki Türk topluluğu arasında sık sık mücadeleler oluyordu. İşte bu mücadeleler Dede Korkut¹⁸³ destanlarının esasını teşkil etmiştir. Oğuz şehirlerine

¹⁸⁰ Mahmûd bin Hüseyîn bin Muhammed el-Kâşgarî veya bilinen adıyla Kâşgarlı Mahmud (1008-1102), Türk dilleriyle ilgili çalışmalarıyla tanınmış XI. yüzyıl leksikografı.

¹⁸¹ B. Corabekova (2020). *Ortağasırlıq Oğız qalaları (Orta Çağ Oğuz Şehirleri)*. Almatı: Uluslararası bilimsel metodik konferans makaleleri

¹⁸² F. Sümer (1984). *Eski Türklerde Şehircilik*. İstanbul: Türk Dünyası Vakfı Araştırmaları, s.99.

¹⁸³ Korkut Ata (Dede Korkut), Oğuz Türklerinin eski destanlarında yüceltip kutsallaştırılmış; bozkır hayatının geleneklerini ve törelerini çok iyi bilen, kabile teşkilatını koruyan yarı-efsanevi bir bilgedir ve Türkler'in en eski destanı olan Dede Korkut Kitabı'ndaki hikayelerin anlatıcısı ozandır.

dair: XII.yüzyılda yukarıda adları geçen şehirlere bir yenisinin de ilave edildiğini görüyoruz: Barçınlı Kent. Bu şehir Oğuzlar'ın Salur boyundan Barçın Hatun'un adıyla ilgilidir. Anlaşıldığına göre şehir Barçın Hatun tarafından kurulmuş ve bundan dolayı Barçınlı Kent adını almıştır. Yine Seyhun kıyılarından Cend yakınlarında Sağ Dere adlı bir mevlü olduğu gibi Ribatat (ribatlar) adlı bir yer de vardı. Bilhassa bu sonuncunun bir şehir, bir kasaba hiç olmaz ise meskün bir yer olduğu şüphesizdir¹⁸⁴.

XIII. yüzyılın ilk yarısında Özkent, Aşnas bununla birlikte ırmak kıyısındaki Otrar da büyük şehirlerden biri haline gelmişti. Moğol istilası sırasında ise Seyhun boylarındaki Oğuz şehirleri şunlardı: Yenikent, Cend, Ribatat, Aşnas, Karaçuk, Sıganak, Savran, Özkent, Karnak, Yesi, Süt kent. Bunlardan başka pek çok kasaba, kale ve köy de vardı. Yesi'nin Türkistan ismi ile anılması, Ahmed Yesevi'nin lakabı olan "Hazret-i Türkistan'ın", (Türkistan'ın büyüğü) halk tarafından kısalarak Türkistan denilmesinden ileri gelmiştir¹⁸⁵. Moğol İstilasası döneminde ise bu şehirlerin çoğu yok edildi. 1245 yılında Plano Carpini'in¹⁸⁶ verdiği bilgilere göre Sir Derya nehri üzerindeki şehirler harabelere dönüşmüştü¹⁸⁷.

Yesi şehri XII.yüzyılda Karahanlı Devletinin bir parçası olmuştur. Karahanlı devletinin siyasî sistemi hemen değil, yavaş yavaş fethedilen topraklarda Karahanlı soylularının gücü pekiştikçe şekillendi. Karahanlılar fethettikleri yerel halkların birçok devlet geleneğini miras almışlar, eski Türk devletinin, Türgeş'in ve özellikle Karluk Hakanlarının derin etkisini deneyimlemişlerdir. Karahanlı birliğinin bir parçası haline gelen göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin sosyal kurumları, örf ve adet hukuku normları (toru) erken dönem feodal ilişkilerin oluşumu sırasında değişime uğramış, muhtemelen ülkedeki yönetim yapısı üzerinde de önemli bir etkiye sahip olmuştur. Karahanlılar, Gazneliler gibi, Samanî devlet sisteminin bazı özelliklerini de benimsemişlerdi, ancak borçlanmalar mekanik değildi. Karahanlılar devletindeki iktidar yapısı, yukarıdaki üç temel ilkenin diyalektik bir sentezidir. Karahanlı devletindeki yüce güç, yalnızca ataerkil (aşiret) bir kabuğa bürünmüştü, ama gerçekte feodal hiyerarşi ilkesine dayanıyordu. Araştırmacılar

¹⁸⁴Sümer, 1984, a.g.k., 100.

¹⁸⁵Sümer, 1984, a.g.k., 101.

¹⁸⁶John de Plano Carpini, Giovanni Plano Carpini (1182-1252) - Moğol İmparatorluğu'nu ziyaret eden ve yolculuğunun bir tanımını bırakan Rubruk ve Andre de Longjumeau'dan önce Avrupalıların ilki olan İtalyan Fransiskan.

¹⁸⁷Sümer, 1984, a.g.k., 102.

tarafından iki kabile çigil ve yağma federasyonunun soyluları arasında siyasî iktidarın katı bölünmesi hakkında ifade edilen görüşün tam olarak ne kadar doğru olduğunu söylemek hala zor. Yine de, göçebeler tarafından yaratılan diğer devletlerle kıyaslanarak değerlendirildiğinde, Karahanlı devletinde, en azından tarihinin ilk aşamalarında, fethedilen bölgeler üzerindeki gücün tam olarak en büyük ve en güçlü etnopolitik liderlere ait olduğu varsayılabilir. Bu, onursal unvanlarla “arslan” (“aslan”) ve “buğra” (“deve”) olarak adlandırılan yüce Karahanlı hükümdarlarının unvanıyla da doğrulanmaktadır. Arslan unvanı, daha doğrusu Arslan Han (Arslan Kara-Hakan), çigillerin hükümdarlarına verildi ve Boğra (Bogra Kara-Hakan) Yağmaların lideriydi. Arslan Kara-Hakan ana yönetici olarak kabul edildi veya bir olduğu iddia edildi ve muhtemelen bogra kara-hakan onun eş hükümdarı idi. Tüm topraklar, çöküşüne kadar hükümdar hanedanının ve tüm devletin yöneticisi olarak kabul edildi ve “genellikle tamgah han olarak adlandırılan han hanları” tarafından yönetildi. Karahanlı devletin yapısı, esasen toprağa dayalı bir tahakkuk sistemine dayanıyordu. Devlet, yöneticileri tarafından yönetilen irili ufaklı birkaç bölgeye bölünmüştü. Birçoğu, genellikle büyük mülklerin sahipleri, yönetici hanedana aitti. İlçelerin merkezleri olan Taraz, İsbicab ve Balasagun büyük arazilerdi. XI.yüzyılın başında Balasagun yüce kaganın çoğunluğuydu ve Taraz ve İsbicab yakın akrabalarının elindeydi. Spesifik sistem, yöneticilerin sık sık değişmesiyle birlikte iç çatışmaya yol açtı. Başta büyük ve iktisadî olarak gelişmiş eyaletler olmak üzere toprak sahipleri, genellikle efendilerinin gücünü yalnızca nominal olarak tanıyorlardı. Resmi olarak, daha önce de belirtildiği gibi, devletin tüm toprakları yönetici hanedanın mülkü olarak kabul edildi ve devlet topraklarını elden çıkarma hakkı yalnızca yüce Hakan’a aitti. Aslında, yerel yöneticiler miraslarını artırmak için herhangi bir bahane kullanmaya çalıştılar ve yüce güç, mirası yeniden dağıtarak isyankar vasalları zayıflatmaya çalıştı, bu da genellikle feodal çekişmeye yol açtı. Devlet başkanı hakan, aynı zamanda Karahanlı ailesinin reisi olarak görülüyordu, ancak gücü aslında genellikle “ilik” unvanını taşıyan eko hükümdarlarıyla sınırlıydı. Hiperbolik olarak dünyanın hükümdarı (azun tutkuçi) olarak anılan Hakan’ın saray mensuplarından ve memurlardan (tapukçi) oluşan bir kadrosu vardı. Hana en yakın insanlardan biri, kaynaklarda genellikle halkla - sarayın kapısında hazır duran bir atla karşılaştırılan - Vezirdi. Vezir, yüce hükümdarın en yakın yardımcısı ve danışmanı olarak kabul edildi ve örneğin Karahanlı hanedanlığının içinden çıktığı Karluklar arasında var olan

kol-erkin konumuna biraz yakın. Han'ın sarayı ve ana karargahı (ordu) devletin ve idari yönetimin merkezi olarak kabul edildi. Han, saray muhafızlarının (kapug-başı), bekçilerin (korukçı), saymanlar vb. yerel asaletin temsilcilerinden oluşuyordu. Kaynaklar ayrıca Hakan'ın talimatlarını yerine getiren habercilerden de (yalavaçi) bahsetmektedir. Kaynaklarda saklanan yetersiz veriler, devletin idari yapısının sadece bazı özelliklerini yargılamamıza izin veriyor. Bozkır bölgelerinin büyükbaş hayvancılık popülasyonunun yönetimi farklıydı. Hiyerarşik ilkelere dayanmasına rağmen, göçebe toplulukların idaresi aşiret büyükleri aracılığıyla, esas olarak ilçi-başı, bekler ve hanlara itaat eden yaşlılar aracılığıyla yürütülüyordu. Hakanlar gibi, idari merkezler olarak hizmet veren kendi sarayları (karşi) ve daimi karargahları (orduları) vardı. İlekler, iller ve kırsal kesim mahallelerinin yönetiminden sorumluydu. Soylular arasında, vasalın suzerain'e bağımlılığını sembolize eden bir soygunla yeri öpme geleneği vardı. Ancak bu durum, özellikle asil olanlar olmak üzere, bekler ve hanların bazen ilek hanlarına ve onların memurlarına itaatsizlik etmesini en azından engellemedi. Karahanlı Hakanlığı'nın devlet-idare sistemi bir bütün olarak feodal temele dayanıyordu. Hem yerleşik hem de göçebe halk kitlelerini itaat halinde kullanma ve tutma amacına hizmet etti¹⁸⁸.

XII.yüzyılın sonundan itibaren XIII.yüzyılın ilk çeyreğine kadar Yesi şehri Harezmsah devletinin egemenliği altındaydı. Yazar A. Kekilbayev'e göre XIII.yüzyılın sonundan itibaren, XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar "Son bir buçuk bin yıldır Türkistan, olumsuz siyasî ve ideolojik başkalaşımın çeperinde değil, Avrasya'da merkezi haline geldi". Bunun nedeni bölgede Türk ırkının oluşması ve göçebe toplulukların ve bozkırların yayılmasında İslam'ın önde gelen etkisidir. Türkistan'ın bu şekilde kazanılması, esas olarak Oğuz devletinin güçlenmesinden kaynaklandı. Moğol istilası başladıktan sonra ise Türkistan Yarımadası, şehirleriyle birlikte Çağatay ulusuna geçti. XIV.yüzyıl 70'ler Emir Timur, Beyaz Orda'ya ait olan Sir Derya boyunca bulunan şehirleri ele geçirmeye çalışmaya başladı. 1404 Timur, işgal altındaki toprakları oğulları ve torunlarına verdi ve Türkistan yarımadası Uluğbek'e aitti. XVI. yüzyıl sonunda Kazak Hanlığı'nın başkenti olarak Yesi-Türkistan kuruldu. O andan itibaren, Sir Derya boyunca 32 şehir, 200 yıl

¹⁸⁸K.Akişev, K.Baypakov, O.Smagulov ve B.Komekov, 1996, a.g.k., 453.

boyunca (1598-1798) Kazak Hanlığı'nın yönetimi altındaydı ve Türkistan şehri, Kazak hanlığı eğemenliği altında oldu.

2.3.Yesi Şehrinde Toplum Hayatı

Arkeolojik araştırmalar ve materyaller, şehir sayısındaki artışın net bir göstergesidir ve kazı sonuçlarında göre X-XI yüzyılda kadar Güney Kazakistan'da 30 şehrin yeri tespit edilirse, sonradan şehir sayıları 37'ye çıkmıştır. Bir önceki zamanın yazılı kaynaklarının sadece 6 şehir adı varsa da, sonradan 33 olduğunu belirtmek önemlidir. Bu bölge hakkındaki tarihî ve coğrafî literatürün önemi de Doğu'nun iktisadî ve kültürel ilişkiler sistemine geniş ölçüde dâhil olan şehirlerin artan önemi ve şehirlerin toplum ve sosyal hayatı hakkındadır. Şehirlerin sayısındaki artış, bölgesel genişlemeye, kentsel nüfus sayısındaki artış, el sanatları ve ticaretin daha da gelişmesini etkilemiştir. Artan kentsel nüfusun tarımsal ürünlerle beslenmesi, tarımın pazarlanabilirliğinde bir artış gerektirdi. Ürünlerinin tüketicilerinin de değişimi ortaya çıkmıştır, daha önce VII-VIII.yüzyıllarda tüketiciler zengin tüccarlar ve dehkanlar ise, şimdi ürünlerin ana tüketicisi artık sıradan bir nüfus haline geliyordu. Kentsel ve kırsal tekstil üretiminin durumu hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir. El-Makdisi'nin yazılarında, kölelerle birlikte İsbicab'tan "beyaz kumaşlar" çıkarıldığı hakkında sadece bir açıklama var. Bununla birlikte, iplikçiğin kitlesel buluntuları ile kanıtlandığı gibi, tekstil üretiminin geliştirildiği tartışılmaz¹⁸⁹.

Kazakistan materyalleri sadece dolaylı verilere dayanarak uzmanlık hakkında konuşmamıza izin verir. Örneğin, seramik kırıkları, üretim atıkları, yarasa seramiği ile dolu çömlekçi mahallesinin çukurlarının belirli tencere setleri içerdiği belirtilmektedir.IX-X.yüzyıl seramikleri alçı ve takım tezgahı gruplarının oranındaki bir değişiklik ile karakterizedir; alçı tabakların oranı 35-40'ten 15-20%'e düşmüştü. Alçı seramik grubunda kazanlar, sofralar, kapaklar, tek örnekler minyatür kaplar tarafından temsil edilmektedir. Kazanların şekli ve detayları değişmez. Kapaklar genellikle küresel bir şekle sahiptir, çeşitli boyutlarda, kuşun tanındığı boynuzlu bir çıkıntı, zoomorfik figürler biçimindedir. Kapakların dış yüzeyi tamamen süslü oluyordu. Süsleme tekniği çok farklıdır: oyma ve parmak izleri. Süsleme öğeleri çeşitli: konsantrik çizgiler ve zikzak türündeki çizgiler,

¹⁸⁹K.Akişev, K.Baypakov, O.Smagulov ve B.Komekov, 1996, a.g.k., 454.

bitkisel bağlar veya ayrı ilgili kompozisyonlardan farklı çiçek türleri vs. Sofra kültürü ise oval, madalyon, rozet şeklinde süslenmiş ve çığ kil üzerinde çizgilerle birleştirilmiştir. Kaplar arasında en çok sürahi ve kupalar, farklı kaplar ve kaseler vardır. Masa sürahileri genellikle üstte kırmızı olarak süslenmiştir. Hum parçalar halinde daire üzerinde yapılmış¹⁹⁰. Kupalardan ise yuvarlak gövdeli ve halka şeklindeki saplı kupalar yaygındır. Tencereler ise, büyük nehir kumu karışımı içeren bir hamurdan yapılmıştır. Tencere, gövde ile bağlantı yerinde parmak girintileri ile süslenmiş iki halka şeklindeki tutamağa sahiptir. Kahverengi, yeşil ve kırmızı pembe renklerle boyanmış, çamurlu tonlarda boyalı seramik, özellikle XI-XIII.yüzyıllarda epigrafik süslemeli kaseler ve yemek kaplarından ithal edilen yemeklerden keskin bir şekilde farklıdır. Hemen hemen tüm seramikler bir daire üzerinde yapılır. El ile kalıplanmış ürünler, tek kopyalarda bulunur. Bunlar çocuk yemek kapları, lambalar yeni tip yemek kapları, kaseler vs. Süslemelerde belirgin değişiklikler görülür. Daha önce oyma yaygın olarak kullanılmışsa sonradan daha az kesirli hale gelir. Yaygın olarak kullanılan damgalama süslemesidir. Sulama seramikleri de çok yaygındır. Sulanmayan seramikler arasında, daha önce olduğu gibi, sürahi, sayıları bir önceki döneme göre azalsa da, buna rağmen kaseler, tencere sayısı artmıştır. Kazakistan'ın sırlı seramikleri, Orta Asya şehirlerinin çanak çömlek komplekslerinde analoglarını bulur. Ortak topraklarda sulama seramiklerinin benzerliği, yakın iktisadî ve kültürel bağları ve önde gelen kültür merkezlerinin standartlarına odaklanan kasaba halkının tatlarının birliğini ortaya koymaktadır. Kazakistan bölgesinde bulunan yemek kapları, Şaş ve Fergana seramiklerine en yakın olanıdır. Genel olarak, çanak çömlek IX-XIII.yüzyılların genel özelliğidir. Bu çanak çömlekler görünüşe göre Orta Asya şehirlerinin zengin damgalı sofrasından yer almıştır¹⁹¹.

Kazakistan'daki şehirlerdeki cam ürünlerin gelişim vakti X. yüzyıla aittir. Farkedileni şuki bu zamandan XIII.yüzyılın başlangıcına kadar cam ürünlerin formları, türleri ve setleri değişmez. Kazakistan'ın farklı şehirlerinden gelen camın yakın benzerliği de ortaya çıkıyor. Bulaşıkların büyük bir kısmı serbest üfleme yöntemiyle yapılır, küçük - kalıpta ise döküm yoluyla yapılır. Yağ manşetleri, cam iplikler ve şeritler ile süslenmiş, şişirilmiş kaplar daha az sıklıkla renkli cam çivilerle kaplanmıştır. Kitlesele cam bulguları,

¹⁹⁰K.Akişev, K.Baypakov, O.Smagulov ve B.Komekov, 1996,a.g.k., 457.

¹⁹¹K.Akişev, K.Baypakov, O.Smagulov ve B.Komekov,1996,a.g.k., 458.

Orta Çağ şehirlerindeki cam üretiminin yüksek bir seviyeye ulaştığını ve nüfusun çeşitli kesimlerine hizmet ettiğini göstermektedir. Ürünlerin sınıflandırılması ise, birkaç ana kaplar türünü ayırt etmemizi sağlar. Cam ürünlerinin en büyük şekli, şeffaf yeşilimsi veya mavi camdan yapılmış çeşitli dekantörlerdir. Sürahiler genellikle koyu yeşil, kırmızımsı veya koyu mavi renkli yağlı ipliklerle süslenmiştir. İncelenen bölgeden gelen sürahiler, Orta Asya şehirlerinin materyallerinde doğrudan paralelliklere sahiptir. Sürahi, boşluk derecesine göre sürahilerden sonra gider. Kaseler düşük duvarlar ve geniş ağız ile karakterizedir. Bazılarında, duvarlar düzgün bir şekilde dışa doğru genişler, Diğerleri içbükey içe doğru, üçüncüsü karmaşık bir figürlü profile sahiptir. Bazı kaseler sendeleyerek düzenlenmiş elmas ve oval şeklinde bir süs ile dekore edilmiştir. Bardaklar ve kupalar düz ince kenara sahip silindirik veya küresel bir gövdeye sahiptir. Kenarlar elmas, oval, altıgen (Petek deseni) şeklinde süslemelerle süslenmiştir. Orta Çağ cam işinde önemli cam ürünler kompleksinden biri de Alambikidir. Özellikle, Alambiki, günlük Orta Çağ şehirlerin cam ürünlerinin komplekslerinde yaygın bir buluntudur. Cam işinde bununla birlikte eşyalara ek olarak, camcılar küçük diskler şeklinde pencere camı yapabildiler. Bu dönemde demir üretimi ile ilgili demircilik, bulguların gösterdiği gibi, yaygın bir zanaattı. Şehir demircileri genellikle ayrı mahallelere yerleşti¹⁹².

2.4.Yeni Şehirde Eğitim Kurumları ve Bilim

Bir ülkede din değiştiğinde, herhangi bir insanın kültürü, geleneği ve dünya görüşü değişir. Yeni bir dinî benimseyen ve kabul eden halk, kendi kültürünü feda eder, başka bir kültürü algılar veya yeni bir dinî doktrin temelinde yeni bir kültür yaratır. Türkler bu çarpışmaları tarihlerinde en az iki kez yaşadılar. İlk dönem, Türklerin İslam'ı kabul ederek kültürlerini, dillerini ve devletliklerini neredeyse tamamen yitirdikleri VIII-XII. yüzyılları kapsar. İkinci dönem XII. yüzyıldan itibaren Hoca Ahmed Yesevi'nin tasavvuf yoluyla tarih sahnesine girmesiyle başlar. Ahmed Yesevi kültürü, dili ve devleti Türklere geri veren “yesevilik” tarikatı olan tasavvuf doktrinini kurdu. Ne yazık ki, bu süreçler tarih bilimine yansıtılmaz, yansıtılırsa yanıltır. Bu nedenle, bu kısımda bu konuya biraz açıklık getirmeye çalışacağız.

¹⁹²K.Akişev, K.Baypakov, O.Smagulov ve B.Komekov, 1996, a.g.k., 460-461.

Türkler, VIII. yüzyılın ikinci yarısında İslam'ı kabul ettiler. İlk başta, Muhammed ibn el-Hanefî'nin imametini bilen Keysanî-Mübeyyidîlerin muhalif öğretisiydi. Bu doktrin, VII. yüzyılın sonunda modern Irak topraklarında ortaya çıktı. Türk hükümdarları Arap işgaline karşı aktif olarak savaştı. Horasan'da Arap Hilafetinin doğu kesiminde sürekli devam eden karşı eylemlerde muhalefet güçlerinin yanında yer aldı. Bu mücadeleye katılmak Türk hükümdarlar İslam'ın muhalif yönünü benimseyerek ve X. yüzyılda İslam'ın geleneksel olanını kabul ettiler¹⁹³. İslamiyet'in kabulü bilim ve kültürün hızla gelişmesine ivme kazandırmış, dinî ve laik bilim ve kültürü geliştiren Türkler arasından yüzlerce bilim adamı çıkmasına sebep olmuştur. Ancak göz ardı edilemeyecek bir olumsuz nokta vardı. İslam'ın kabulü ile halkla ilişkiler şeriat tarafından düzenlenmeye başlandı. Sosyal ilişkileri düzenleyen gelenekler yavaş yavaş kaybolmaya başladı. Yerleşik evlilik geleneği özellikle ihlal edildi. Dış eşli ilişkinin yerini iç eşli ilişki almıştır. Evlilik geleneğindeki değişimler Türk toplumunun aşiret yapısının da yıkılmasına neden olmuştur. Ayrıca, genel Müslüman kültürünün güçlenmesinin arka planına karşı, geleneksel Türk kültürü solmaya başladı. Çünkü Arap dili dinî, eğitimin ve bilimin dili haline gelmiştir. Farsça ise şiir ve kültür dili haline geldi bununla birlikte devletin de diliydi. Maalesef Türk dili, kültüre yansıyan halk hayatından çıkarıldı. Ulusal kültür ve geleneklerin kaybı, etnik bozulmaya, Türk devletinin devlet yapısının ana kalesi olan aşiret birliklerinin zayıflamasına yol açtı. Bu durum siyasî bir krize ve iktisadî gerilemeye yol açmıştır. XII. yüzyılın başlarında bir zamanlar müreffeh olan Karahanlı devleti, Kitan devleti (Karahitaylar) için kolay av haline gelen küçük hanlıklara bölündü ve hepsi onların vassalı oldu. Tam bu sırada Hoca Ahmed Yesevi tarih sahnesine çıktı. Tasavvuf öğretilerinin yardımıyla Türklerin unutulmuş geleneksel kültürünü geri getirmeye güç sarf etti¹⁹⁴. Hoca Ahmed Yesevi'ye geçmeden önce tasavvufun ortaya çıkış tarihine kısaca değinmek gerekir. Bildiğiniz gibi İslam'ın Orta Asya'da korunması ve gelişmesindeki önemli insanlardan biri de hiç şüphesiz tasavvuf ve onun çeşitli tasavvufî yollarının temsilcileridir. Bu bölgede Yesevilik¹⁹⁵, Nakşibendilik¹⁹⁶,

¹⁹³Z.Candarbek (2006) *Hoca Ahmed Yesevi ve İran ve Orta Asya'da Türk devlet tasavvufunun canlanması*. Almatı:makale koleksiyonu, s.172.

¹⁹⁴Candarbek, 2006, a.g.k., 173.

¹⁹⁵Yesevilik- Hâce Yûsuf el-Hemedânî'in müritlerinden Hoca Ahmed Yesevî'den alan, İslâm'da kadın-erkek denkliliğini yaşatan, Anadolu Aleviliği üzerinde bir hayli tesirleri olan, Bektâşî Tarikâtı'nın da beslendiği tasavvufî yol ve Türk tarikati.

Kadiriyye¹⁹⁷, Kübravilik¹⁹⁸ gibi çeşitli tarikatlar mevcuttu, ancak Yesi'nin Hoca Ahmed Yesevî'nin doğum yeri olduğu göz önüne alındığında, bu bölge bu seçkin mutasavvufun fikirlerinden etkilenmiştir¹⁹⁹. Ahmed Yesevi dört kişi ile birlikte Yusuf Hemedani'nin değerli öğrencisiydi ve hepsi Şeyh'in hayatının son anına kadar onunla çalışmış. Böylece Hoca Ahmed şeyh statüsüne kavuşmuş ve öğretilerinin ciddi bir propagandasını başlatmak için Yesi şehrine dönmüş ve orada bu öğretiyi kurmuş. Bu dönemde İslam dünyasının her köşesinde tekkeler inşa edilmiştir. Hoca Ahmet Yesevi, uygun koşulları kullanarak, önemli sayıda izdaşlarını başarılı bir şekilde etrafında topladı. Ahmed Yesevi, 63 yaşında, tekkesinin bir köşesine bir "çilehane" inşa etti. "Divan-ı Hikmet"²⁰⁰ bu çilehane hakkında çok şey söylüyor. Müridlerinin eğitimi için İslami ilimlere ve Fars edebiyatına aşina olmasına rağmen, emirleri, talimatları, dünya hayatının kınamalarını içeren "Divan-ı Hikmet" ("Hikmetler toplamı") adlı basit bir dilde şiirler yazdı. Yesevî'nin en büyük mirası olan bu tür şiirler, hatıra sayılır ve az sayıda Arapça-Farsça kelime kullanılarak anlaşılır bir dille yazılmıştır. Yerli bir köle tarafından Türk dilinde yazılmış, Hazret-i Hoca Ahmed Yesevi'nin (Allah kabrini nur etsin) yazdığı bir kitabı okudu: Bu kitapta tasavvufun özü hakkında çok ince bilgiler buldum ve mistik yolculuğun amaçlarına ve yol üzerindeki manevi duraklara adanmış benzer başka bir kitap olduğunu sanmıyorum. Mezarında kaldığım gecelerde bu kitabı okumak, küçük bir kısmı bile aktarılamayan büyük bir lütuf verdi. Bölgenin dilinden ve kültüründen güç alan Yesevi tarikatı, etkisini Anadolu ve Bulgaristan'a kadar genişletmiştir. Ancak VIII. yüzyılda Nakşibendiyye tarikatının ortaya çıkması ve gelişmesiyle birlikte etkisi zayıflamıştır. Yesevi'nin dünya görüşünün ve tarikatının en önemli unsuru Türk halklarının kültürünün bir sentezidir. Sünnî mezhebin emirlerinden biri olan Yesevî tarikatı, bu inancın bütün gelenek ve dogmalarını kabul

¹⁹⁶ Abdulhalik-ıl Güjdevani tarafından sistemleştirilen, Muhammed Bahauddin Şah-ı Nakşibendi'nin isim babası olduğu Sünnî İslam dinî tarikatı. "Nakış yapan" anlamına gelen Nakşibend, Nakşibendi müridlerinin, kalbi dünyadan ahirete bağladığı düşünüldüğü için bu adı almıştır.

¹⁹⁷ Kadirilik yada Kadiriyye (Osmanlıca: قادریه), Seyyid Abdülkâdir Geylânî tarafından XII. yüzyılın başlarında kurulan tarikatıdır.

¹⁹⁸ Evliyânın büyüklerinden Necmeddîn-i Kübrâ hazretlerinin tasavvuftaki yolu. Yaptığı bütün münâzaralarda gâlib geldiği için kübrâ (büyük) lakabıyla meşhur olmasından dolayı, bu yola Kübreviyye denmiştir

¹⁹⁹ S.Kamaladdin (2006). *Türkistan evliyası ve mistik yolu. İran ve Orta Asya'da Tasavvuf*. Almatı: makaleler koleksiyonu, s.41.

²⁰⁰ Divan-ı Hikmet, Hoca Ahmed Yesevî (1093, Sayram - 1166, Türkistan (Yesi)), Pir-i Türkistan'nın söylediği "hikmet" adlı şiirleri bir araya getiren Türk tasavvuf edebiyatının bilinen en eski örneklerini içeren kitaptır.

ederek, şeriatın hükümlerinin eksiksiz uygulanmasını bu düzene girmenin şartlarından biri olarak görmektedir. Ne yazık ki bu tarikatın bölgede İslam'ın yayılmasındaki aktif rolüne rağmen İslam dünyasında yaygın olarak bilinmemekte ve bu tarikat hakkında yeterli kaynak bulunmamaktadır²⁰¹.

Bozkırlarda yaşayan halklar arasında çok sayıda yandaş bulmuştur. Hoca Ahmed'in başına bağlı olan dervişler, hocalarının öğretilerini Türkistan topraklarına ve ötesine, yani Volga'ya, Kafkasya'ya ve Küçük Asya'ya yaymışlardır. XII. yüzyılın başında Hoca Ahmed Yesevi, ilk öğrencilerini Türk dünyasının farklı bölgelerine gönderdi. Torunu Ahmed Sufi'y, Kayalık şehrine, Hâkim Ata Süleyman Bakırgani'yi²⁰² Urganç şehrine gönderir. Hoca Ahmed Yesevi'nin hayatı boyunca talebeleri arasında 12 bin padişah ve halktan 99 bin kişi vardı. Yesi'de, Türk dünyasının her yerinden gelen birçok takipçisinin eğitim gördüğü 40 tekke (40 günlük dersleri geçmek için özel bir kurum) vardı. Hoca Ahmed Yesevi 1166 yılında vefat etmişti²⁰³. Hoca Ahmed Yesevi, tasavvuf öğretisinin tüm olanaklarını sonuna kadar kullanmıştır. Çalışmaları, “tamamen İslami bir şekilde kodlanmış” Türk kültürünü ve dilini yeniden ortaya çıkarmak için çalışmış. Türk dili kültür, bilim ve eğitim dili de Türkçe olmaya başlamış. Devlet dili de Türkçe olmuş. Ancak Hoca Ahmed Yesevi'nin bu yeniliği İslam dünyasında düşmanlıkla karşılanmıştı. Onun yolunun yanlışlığını kanıtlamak için İslam dünyasının her yerinden alimler geliyordu. Ancak bir anlaşmazlıktan sonra hepsi Hoca Ahmed Yesevi'nin yolunun doğruluğunu kabul ederler. Birçok tartışma ve tartışmadan sonra Hoca Ahmed Yesevi İslam dünyasında tanındı. Bütün bu tartışmalar Hoca Ahmed Yesevi'nin hikmetlerine, “Nasab-name”nin çeşitli versiyonlarında ve efsanelere yansımıştır. Kendisine “Kütübü'l-Aktab” yani Türklerin tüm manevi ve kültürel hayatının etrafında döndüğü kutuplar direği lakabı takılmıştır. Harezşah Muhammed, Müslümanları Karahitaylardan koruma amacı ile doğu kısmı hariç tüm Karahanlı topraklarını ele geçirdi. Böylece Türklerin devletliği Harezşah tarafından kesintiye uğradı. Bu sırada Yesevi tarikatının şeyhleri Cengiz Han'ın tarafına geçmiş oldular. Buna delil Hoca Ahmed Yesevi'nin öğrencilerinden Muhammed Danişmend Zarnuki adlı bir öğrenci, Cengiz Han'ın danışmanlarından biriydi.

²⁰¹Kamaladdin, 2006, a.g.k., 44.

²⁰²Süleyman Bakırgani (1091-1186) - Türk evliyası, efsanevi Sufi şeyhi, İslam'ın Orta Asya'da yayılmasına etki etmiştir. Yesevi tarikatının 4. Halifesi. Hoca Ahmed Yesevi'nin öğrencilerinin en önde gelenidir.

²⁰³Candarbek, 2006, a.g.k., 175.

Hoca Ahmed Yesevi'nin faaliyetleri Türk dünyasının ilerideki kaderini belirledi. Türk devleti yeniden doğuyordu. Cengiz Han'ın torunları tarafından Orta Çağ'da Cuci-Altın Orda Ulusu olarak oluşturulan devletin ideolojik desteği Yesevilik tarikatıdır ve bu, Türk halklarının kültürünün daha da gelişmesini belirlemiştir. Bütün bu materyaller Yesevî tarikatının Türk tarihinde oynadığı rolü göstermektedir. Ve ilginç bir şekilde, bir zamanlar efsanevi Oğuz-Hakan tarafından kurulan Türklerin devlet iktidarının yapısı geri geliyordu²⁰⁴. Yukarıda belirtildiği gibi, Hoca Ahmed'in özel öğretisi bugün "yesevilik" yolu olarak bilinmekte. İlk aşamada "Yesevilik", Taşkent ve Güney Türkistan bölgesinde Amu Derya'nın her iki tarafına hızla yayıldı. Daha sonra Türk dili ve Türk kültürü yeterli güç kazandıktan sonra bu öğreti Maverâünnehir, Harezm bölgesinde yayıldı. "Yesevilik" yolu hızla gelişmeye başlamış ve XIII. yüzyılda (H. VI. yüzyılda) Anadolu'ya girmiştir. Ancak XV. yüzyılda (H. VI. yüzyılda) "Nakşibandilik" tarikatının ortaya çıkması ve gelişmesi "Yeseviliğ'in" rolünü zayıflattı. Yine de Türk boyları arasında "Yesevilik" popülaritesini korumuştur. Öte yandan İmam Bahaeddin Nakşibandi liderliğindeki "nakşibendilik" mezhebi, bu bölgede yaşayan Türkleri daha kararlı bir şekilde etkilemek için Yesevi'nin öğretileriyle bağlantı kurdu. Bazı tarihçiler "Nakşibendilik" İran kültürünün güçlü etkisi altında olan "yeseviliğe" karşı bir tür tepki olduğuna inanıyor. Nakşibendilik, Türklere kendi bağımsız ideolojik çerçevelerini sunmaya çalıştı. Ancak diğer vakanüvisler, Hoca Ahmed Yesevi'nin (halk Türk edebiyatı) propaganda ilkelerini ve dilini dikkate alarak bunun aksini ispatlamaktadırlar. Yesevi'nin öğretilerinde ve yollarında temel ilke karışıktır, İran tasavvufundan alınan kendine özgü bir kültürü ve ayrıca Türk boyları arasında ortak olan dil ve gelenekleri birleştirir. Yesevî, İslâm ilimlerini ve İran edebiyatını çok iyi bilmesine rağmen, öğretilerini yaymak için müridlerine çok sade ve kolay anlaşılır bir dille hitap etmiş ve şiirlerini genel Türk edebiyatının en basit anlatımına göre bestelemiştir. Hoca Ahmed Yesevi'nin eserlerinin büyük bir kısmını bu şiir türü oluşturmaktadır. Bunlara "hikmet" denirdi. Böyle bir ortamda Yesevî bölgenin aşiret geleneklerine uyum sağlamak zorunda kalmıştır.²⁰⁵

²⁰⁴Candarbek, 2006, a.g.k., 176.

²⁰⁵Mehti, 2007, a.g.k., 153.

III BÖLÜM

3. XIII. YÜZYILDA YESİ ŞEHRİNDE EKONOMİ VE MALİYE

3.1.İpek Yolu ve Ticaret

M. Ö. II. yüzyılda – M. S. V yüzyılda, İpek Yolunu, Doğu'dan takip edildiğinde, Çin'in eski başkenti Çang'an'da başlıyor ve Lancou bölgesindeki Sarı Nehrin geçişine, daha sonra Nan-Şan'ın kuzey mahmuzları boyunca Çin Seddi'nin batı eteklerine ve tek bir yolun dallandığı, Taklamakan Çölü'nü kuzey ve güney bölgelerine kadar devam ediyordu. Kuzeyden, nehir vadisine Hami, Turfan, Beşbalyk, Şikho vahalarından geçiyordu. Veya; ortadaki Çaoçan'dan Karaşar'a, Aksu'ya ve Bedel'den geçerek Issık-Göl'un güney kıyısına; güneyde Dunhuan, Hotan, Carkent - Baktriya, Hindistan ve Akdeniz'e, ayrıca Kaşgar'dan Fergana'ya ve daha sonra Semerkant, Buhara, Merv'den Hemedan ve Suriye, Mısır'a kadar devam etmekteydi (Ek.28).

VI-VII.yüzyıllarda yolların en yoğun olanı, eski (Fergana üzerinden) daha kısa ve daha uygun olmasına rağmen, Çin'den Batı'ya Yedisu ve Güney Kazakistan üzerinden giden yoldur. Güzergâhın kayması, Orta Asya üzerinden ticaret yollarını kontrol eden Türk Hakanlarının karargâhlarının Yedisu'da olması ve ayrıca VII.yüzyılda Fergana'dan geçen yolun iç çekişme nedeniyle tehlikeli hale geldiği söylenebilir. Türk Hakanlarının ve çevrelerinin denizaşırı malların başlıca tüketicileri haline gelmeleri de önemlidir. Böylece, yavaş yavaş bu yol ana yol haline gelmeye başladı. Yine elçilik heyetlerinin ve ticaret kervanlarının büyük kısmı da VII-XV. yüzyıllarda buradan geçmeye başladı.

İpek Yolu'nun yönleri donmuş bir şey değildi: yüzyıllar boyunca, Büyük İpek yolu yönleri biri ya da diğeri dönüşümlü olarak büyük önemi kazandı; bazıları tamamen olumsuz hale gelerek üzerlerindeki şehirler ve ticaret istasyonları yok olmaya başladı. Yani, VI-VIII.yüzyıllarda ana yön Suriye - İran - Orta Asya - Güney Kazakistan - Talas Vadisi - Çuy Vadisi - Issık-Göl Havzası - Doğu Türkistan idi²⁰⁶. Bu yolun bir kolu, daha doğrusu, bir başka yönü Bizans'tan Derbent üzerinden Hazar bozkırlarına, Mangışlak'a, Aral Denizi bölgesine ve Güney Kazakistan'a yukarıda belirtilen bölgelere kadar devam

²⁰⁶K.Baypakov ve C.Taymagambetov (2006). *Kazakistan Arkeolojisi*. Almatı: Kazak Üniversitesi, s.272.

etti. Sasani Devleti sınırlarını da içine alarak, bu arada İran'a karşı, Batı Türk Hakanlığı ile Bizans arasında bir ticaret ve diplomatik ittifak yapıldığında ortaya çıktı.

XII. yüzyılda Çin'den çıkarıldıktan sonra Türkistan'a gelerek siyasî hâkimiyeti ellerine geçiren ve bölgede istikrarı sağlayan Karahıtaylar doğu ile olan ticarî münasebetleri daha da güçlendirdiler. Bu dönemde İran'da Çin elbiseleri giymek moda haline gelmişti. XIII ve XIV. yüzyıllardaki Moğol hâkimiyeti döneminde de İpek yolu önemini korudu. Timur'un seferlerine dair zafernâmelerde Doğu Türkistan'da İpek yolu üzerinde bulunan şehirlerin Semerkant'a mesafelerinin kervanla ne kadar sürdüğünün bildirilmesi yolun işlerliğini göstermektedir. XVI. yüzyılda ise tarihin bu en büyük ticaret yolu, Isık Göl çevresiyle Doğu Türkistan'da bulunan Moğol toplulukları arasındaki sonu gelmez savaşlar sebebiyle güvenliğini yitirmiş, bu yüzden kervanlar artık gidip gelmez olurken denizyolu önem kazanmıştır. Kara ve deniz İpek Yolu tarih boyunca farklı ırk ve dinlerden pek çok insanı ve kültürlerini kaynaştırmış, özellikle Müslüman tüccarların İslâmiyet'i Çin, Hindistan, Doğu Hint adaları ve Filipinler'e kadar yaymalarına vasita olmuştur²⁰⁷.

İpek Yolu XIII-XIV.yüzyıllarda daha canlanmaya başladı. Moğol İmparatorluğu'nun Türk Hakanlığından sonra ikinci kez Avrasya'da güçlenmesiyle bağlantılı olarak yeniden canlandı.²⁰⁸

İpek Yolu'nun Kazak bölümündeki başlangıç noktalarından biri de, İsbicab şehridir. Bu şehirden Arsubaniket'e Otrar-Farab'a, Yesi-Türkistan'a ve daha sonra Sir Derya'ya - Aral Denizi'nde Ural Nehri üzerindeki şehirlere, Volga'dan Avrupa'ya giden bir kervan yolu vardı. Sir Derya boyunca uzanan kervan yolunda en büyük şehirler Otrar (Farab) ve Yesi (Şavgar) idi. Öyle ki Otrartöbe adı bugüne kadar kullanımda kaldı. Hatta Arıs'ın Sir Derya ile birleştiği yerin yakınında bulunan büyük bir yerleşimin de adıdır. Otrar'ın yakınında, X. yüzyılda Keder şehri vardı. Otrar vahasında IX-XII. yüzyıllar Kazakistan'ın güneyindeki kentsel yaşamın yükseliş zamanıydı²⁰⁹.

Yesi adı altında Şavgar ilçesinin başkenti olarak ve daha sonra XVI.yüzyıldan itibaren modern adı altında tanınmaya başladı. XVI-XVII. yüzyıllarda Yesi-Türkistan, Kazak Hanlığı'nın siyasî , iktisadî ve kültürel merkeziydi ve ondan önce - Kangarlar,

²⁰⁷N.Bozkurt (2000). *İpek Yolu. DİA*. c. XXII. İstanbul:TDV, s.370.

²⁰⁸K.Baypakov ve C.Taymaganbetov, 2006, a.g.k., 272.

²⁰⁹K.Baypakov ve C.Taymaganbetov, 2006, a.g.k., 294.

Karahanlılar, Harezmsahlar, Çağataylar, Timurlar, Şeybani hanedanlarından hükümdarların idari merkezi idi. Şehir, XII. yüzyılda Ahmed Yesevi'nin vaazları için kullanıldığı için bir yer olarak ün kazandı. Ölümünden sonra, hacılar için bir cazibe merkezi haline gelen Yesi şehrinde Hoca Ahmet Yesevi mezarlığında dinî ve manevî merkez kuruldu. Mezar üzerine inşa edilen erken dönem türbenin duvarlarının parçaları günümüze ulaşmıştır. Orta Çağ kenti Yesi - Türkistan'ın yerleşimi, aynı adı taşıyan şehrin güneydoğu eteklerinde yer almaktadır. XIII. yüzyılın başlarında Yesi şehrinin bu isim altında varlığı, Yesi Darphanesinde Harezmsah Muhammed Tekeş adına çıkarılan gümüş sikke buluntuları ile doğrulanmaktadır. Bu sikkeler burada 1210, 1216-1218 yıllarında Sir Derya şehirlerinin Harezmsahlar tarafından zapt edildiği esnada basılmıştır.

Şehrin Ason adıyla anılması, XIII. yüzyılın ortalarında Kazakistan'ın güneyini büyük Moğol Han Mengü'nün karargâhına giderken seyahat eden Ermeni Kralı Getum'un (1226-1270 yıllar) seyahat notlarında bulunur. Daha sonra XVI. Yüzyıl kaynaklarında Türkistan şehri ya "Yesi Kalesi" ya da "Türkistan Kalesi" olarak geçmektedir. Sir Derya Nehri'nin orta yolu boyunca yer alan ve bir yanda Otrar vilayetiyle, diğer yanda Savran vilayetiyle sınırdır. Yesi-Türkistan şehrinin zaman içerisindeki gelişimi ve kazandığı özellikleri, yerleşimi taslağının karmaşıklığını da belirlemiştir.

Burada, yakın zamana kadar XX. yüzyılın başlarına dek iyi korunmuş, türbe binasına bitişik bir kısmı kuzeydoğudan açıkça ayırt edilmekte ve kale duvarları ile sınırlanmaktadır. Bu kısım, batı köşesinde Hoca Ahmed Yesevî türbesinin mimari kompleksinin binası olan yaklaşık 2,6 hektarlık bir alana sahip düzensiz bir beşgen şeklindedir. Burası aslında Türkistan yerleşiminin kalesidir ve arkeolojik açıdan en çok çalışılan kaledir. Kalenin batısında ve güneybatısında, yaklaşık 23,5 hektarlık bir alana sahip düzensiz bir dörtgen şeklinde şehrin toprakları bulunur. Yerleşimin bu bölümünün mikro kabartmasında, bir sokak ağıyla ayrılmış mahalleler hala açıkça görülebilmektedir. Şehristan'ın batı kesiminde, kuzeyden kale hendeğine akan bir nehirden beslenen geniş bir rezervuar vardır. Kuzey ve batı tarafında, bu bölge, köşelerinde kuleleri olan bir duvarın kalıntıları ile sınırlıdır ve hala iyi izlenmektedir. Geç orta çağ kentinin planında yer alan Kultöbe yerleşiminde yapılan arkeolojik araştırmalarda, burada M. Ö. 1. binyıl. – XIV.

yüzyıla ait olan Sir Derya bölgesinin “kaunçin”²¹⁰ kültürleriyle ilgili malzemeler elde edilmiştir²¹¹. Bu arkeolojik bilgilere göre tespit edilen yazıtlarda ve şehirlerde bulunan XIII-XVII.yüzyıllarda Türkistan bölgesindeki şehirlerin toplam sayısı 30 civarındaydı. Bu, İbn Ruzbîhân’ın XVI. yüzyılın başındaki “Türkistan 30 şehirden oluşur” ifadesini tamamlar. XIII. yüzyılın başlarında Moğol istilaları sırasında yıkılan Türkistan şehirleri, XIII. yüzyılın ikinci yarısında yeniden inşa edilmeye başlanmış ve XIII. ve XV. yüzyıllarda zenginleşmiştir. Sir Derya’nın orta kesimlerindeki şehirlerin yeniden inşası, XIV.yüzyılın başlarında ekonominin canlanması, Türkistan’ı Beyaz Orda’nın siyasî merkezi haline getirmişti. Yazılı kaynaklara göre Orda Ecen²¹² ulusunun merkezi XIII.yüzyılın ortalarında Doğu Kazakistan’ın Alakol kenti yakınlarındaydı. XIV. yüzyılın ilk yarısında Ak Orda Hanı Erzen Han (1320\21-1344\45) döneminde Türkistan şehirlerinde cami, medrese ve türbeler inşa edilmiştir²¹³.

Yesi (Türkistan), XVI. yüzyılın sonunda kadar tüm Türkistan’ın en büyük şehri idi. Onun adı XIV-XVI. yüzyıl edebiyatında Yesi (Yası,) olarak anılıyordu. Bildiğimiz gibi şehir, Türkistan’da Timurlular’ın ve daha sonra Şeybanî valilerinin merkeziydi. Sıganak ve Savran’dan daha az sıklıkla Kazak hanlarının da egemenliği altına girdi. Kısa bir süreliğine de olsa, 1579’da Hak-Nazar-Han’ın idaresi altında kaldı (Abdullah-han’a karşı yardım için ona Savran Baba-Sultan şehri ile birlikte verildi). Daha sonra, tüm Türkistan’da olduğu gibi, Abdullah han bir süreliğine valilerini Türkistan şehirlerinin başına getirerek kendi egemenliğini tesis etti. Nihayet 1598 yılında şehir, tüm Türkistan bölgesi ve Taşkent ile birlikte Kazakların eline geçmiştir. XVI. yüzyılın başlarında Yesi şehrinin tüm bölgenin siyasî ve iktisadî merkezi olarak kabul gördüğü Ruzbîhân tarafından vurgulanmıştır. Yesi’ye “Türkistan hükümdarlarının başkenti” olarak adlandıran Ruzbîhân’a göre Deşt-i Kıpçak, Fergana ve Çin’den gelen ticaret yollarının burada birleştiğini kaydetmiştir. Burasının aynı zamanda yasa malları ve nadir şeylerin bulunduğu ve ticaretin gerçekleştiği yer olarak da burasını işaret etmiştir. Farklı ülkelerden gelen tüccarlar için bir geçiş noktası, farklı ülkelere gelen gezginler için bir mola noktası olduğunu bildirmiştir. Ruzbîhân’ın

²¹⁰ M. Ö. I. - M. Ö. VIII. yüzyıldaki Sir Deryanın orta kesimlerinde yer alan arkeolojik kültür

²¹¹ K.Baypakov ve C.Taymaganbetov, 2006, a.g.k., 298.

²¹² Altın Orda Devletinin (Cuci Ulusu) sol kanadı

²¹³ (2018). *Türkistan şehrinin Orta Çağ tarihi geçmişine dayanarak, Arap-Fars ve Avrupalı gezgin-tarihçi, coğrafyacıların bilgilerinin analizi yoluyla, dünya tarihindeki rolünü belirlemek.* s.14.

verileri, göçebe nüfusun bu ticaretle ilgilendiğini ve Sir Derya bölgesindeki ticaret merkezlerini, özellikle Türkistan şehrini ziyaret ederek, buraya hayvanlarını getirip ihtiyaç duydukları ürünlerle takas ettiklerini gösteriyor. Yesi, yalnızca kendi ihtiyaçlarını karşılamakla kalmayıp, aynı zamanda bunları Türkistan pazarına da tedarik eden büyük bir tarım bölgesinin merkeziydi. Büyük bir tarım vahası oluşturan Türkistan şehirleri çevresinde çok sayıda köyler yer alır: İkan köyü, güneydoğudaki Yesi, Karaçuk, Yunka, Suri ve diğerleri. Timur'un XIV. yüzyılın sonları ve XV. yüzyılın başlarında kendisine verilen bahsi geçen vakıf mektubunda, şehrin çevresinde ve köylerde geniş ekilebilir ve sulanan alanların varlığından söz edilmektedir²¹⁴. XVI-XVII. yüzyıllarda da Yesi (Türkistan), Kazak Hanlığı'nın siyasî, iktisadî ve kültürel merkeziydi. Siyasî merkezi olmak, bölgenin ve şehirlerinin idari, iktisadî ve kültürel rolünü artırmaktadır. Yesi şehrinin siyasî, iktisadî, ticarî ve mübadele merkezi olarak yeniden canlanmasını etkileyen en önemli faktörlerin başında Büyük İpek Yolu'nun ana kavşaklarının bu bölgeden geçişi gelmektedir. Akdeniz ülkelerinden Çin'e uzanan ve Avrasya'yı geçen bir kervan yolu ağının dörtte biri Büyük İpek Yolu, ticarî ve kültürel bağlar için önemli bir yol haline gelmiştir. Eski çağlardan beri, bu yol devletlerin ve bölgelerinin iktisadî kalkınmasına katkıda bulunan can damarlarından birisi olmuştur. Bu durum, Türkistan bölgesi de dâhil olmak üzere eski ve merkezî Kazakistan'ı da etkilemiştir. Siyasî koşullar nedeniyle Çin'den Batı'ya uzanan ticaret yolu, VI-VII. yüzyıllarda Fergana bölgesinden Yedisu ve Güney Kazakistan'a kaymış ve XIII. yüzyıla kadar ana ticaret yolu olarak hizmet vermiştir. Ancak yüzyıllar boyunca bu yolun bazı yönleri önemini yitirmiştir. Karl Baypakov, Kazakistan'daki Büyük İpek Yolu'nun güzergahları hakkında şunları yazmıştır: VI-VII. yüzyıllarda Büyük İpek Yolunun en önemli yönleri Suriye-İran-Orta Asya'dan geçerek, Kazakistan-Talas-Şu istikametine geçce, daha sonra Türkistan'a ulaşır. Bu yolla beraber Kazakistan'dan geçen ikinci yol paralel olarak kullanıldı. Bizans'tan Derbent'ten geçerek Hazar kıyılarından - Mangistau - Aral Denizi kıyılarından - Güney Kazakistan'dan geçen Talas, Şu istikametine devam ediyor. Bu yol XIII-XIV. yüzyıllarda yeniden canlandırılmıştır²¹⁵." Bu yolun XIII. yüzyıldan itibaren yeniden canlanmasının birkaç

²¹⁴K.Pişulina (1969). *XV-XVIII.yüzyıllarda Sir Derya şehirleri ve Kazak hanlıkları tarihindeki önemi:sosyo-politik tarihin sorunları*. Almatı: Nauka, s.19.

²¹⁵.....,2018, a.g.k., 14-15.

nedeni vardır. İlk olarak, Deşti Kıpçak ve Maverâünnehir bölgeleri Moğol fetihleri sonucunda aynı siyasî alanın parçası haline gelmiş ve burada siyasî istikrar sağlanmıştır. Tek bir siyasî alan ve istikrar, ticarî ilişkilerin gelişmesi için en önemli koşullardan biri olduğundan bahsettiğimiz yolun yeniden canlanmasına katkı sağlamıştır.

İkincisi, XIII. yüzyılın ortalarından itibaren, Altın Orda'nın siyasî merkezinin Volga'nın aşağı kesimlerindeki konumu nedeniyle, Avrupalı ve Bizanslı tüccarlar, Altın Orda'nın başkentinden Doğu'ya yolculuklarına başladılar. Bunun kanıtı, XIII. yüzyılın ortalarında Plano Karpini, Guillaume de Rubruck, Ermeni Kralı Getum I ve Marco Polo'nun²¹⁶ Altın Orda'nın başkenti aracılığıyla Doğu'ya seyahat etmesidir. XII-XVI. yüzyıllarda Türkistan, Çin, Kaşgar, Hotan, Hindistan, Horasan, İran, Bizans, Suriye ve Batı Avrupa'dan büyükbaş hayvanların dünyanın her yerinden ithal edildiği ve ticaretinin yapıldığı uluslararası bir ticaret yolunun kesişim noktasındaydı. Ayrıca Türkistan şehirlerinde üretilen mallar da bu ülkelere ihraç ediliyordu. Bölgenin bu yüzyıldaki rolü, XIII-XV. yüzyıllarda Türkistan bölgesinden geçen uluslararası ticaret yollarının, uluslararası ve yerel öneme sahip şube ve yolların restorasyonunda da görülebilir²¹⁷. Yesi şehri XII-XIV. yüzyıllarda değil sonraki yüzyıllarda, Kazak Hanlığı için de siyasî, iktisadî ve kültürel öneme sahipti. XVI. yüzyılın sonunda şehrin adı Türkistan adıyla anıldı. Yesi şehri coğrafi yerleşim olarak Sir Derya nehri'nin 35 km doğusunda, Karatau/Karadağ kontrol noktasının 30 km güneyinde yer almaktadır. Şehir XV-XVII. yüzyıllarda nadiren Kazak Hanlığı'nın yönetimi altında kalmıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren şehir, tüm Sir Derya bölgesinin kültürel ve siyasî hayatının yoğunlaştığı Kazak Hanlığı'nın başkenti olmuştur. Şehir, İpek Yolu üzerindeki konumu nedeniyle bölgenin en büyük alışveriş merkezi haline gelmiştir. Şehir aynı zamanda tarım ürünlerini ihraç eden büyük ölçekli bir tarım bölgesinin merkezidir. XII-XV. yüzyıllarda Maverâünnehir hâkimi, Timur Yesi, Hoca Tumasa Kuyusu, Mir Kara-Su, Şormak, Kara-Bulak, Sadai-Bulak, Ak-Tepek, Urcar çevresindeki birçok ekilebilir arazinin devri hakkında bir vakıf kararı çıkarmıştır. Kazak Hanlığı'nın kurulmasından önce, Yesi şehri, Türkistan bölgesinin ve komşu Deşti Kıpçak'ın dinî yaşamında önemli bir rol oynadı. Orta Asya göçebelerinin evliyalarından

²¹⁶Marco Polo (d. 15 Eylül 1254, Venedik, Venedik Cumhuriyeti - ö. 8 Ocak 1324 Venedik Cumhuriyeti), İtalyan gezgin.

²¹⁷..... , 2018, a.g.k., 15.

yerleşik Müslümanlarından olan Hoca Ahmed Yesevî burada defnedilmiştir. Emir Timur ise, XIV. yüzyılın sonlarında buraya bir türbe yaptırmıştır²¹⁸. Timurun yaptırdığı görkemli türbenin daha önce burada bulunan Sufi cemaatinin binalarının bulunduğu alana yapıldığına dair kayıtlara Şerefeddîn Yezdî'in "Zafaname" adlı eserinde yer vermektedir. Türbenin maddi kalıntılara dair, XIV. yüzyılın sonlarına ait duvarların korunmuş parçaları kalmıştır. Bunun yanı sıra, tahmin edilebileceği gibi, 1166'da gömülmesinden kısa bir süre sonra Hoca Ahmed'in mezarı üzerine inşa edilmiş olan erken dönem bir türbenin oymalı pişmiş toprak kaplama panellerinin bir koleksiyon da buna delil olarak durmaktadır.

3.2.Yesi Şehrinde Para

XIII-XIV. yüzyıllarda Kazakistan topraklarında darphane ve para dolaşımı ile ilgili arekolojik kazılar sonucunda Güney Kazakistan bölgesinde büyük bir nümizmatik malzeme birikmiştir. Bunlar, belirli şehirlerle yerleşim yerlerinin kazılarında elde edilen sikkeler, çok sayıda istif ve tek sikke buluntularıdır. Belli bir bölgedeki parasal dolaşım özelliklerinin yeniden inşasının her zaman doğrudan nümizmatik materyalin miktarına ve özellikle yerleşimin kültürel katmanıyla ilişkili materyale bağlı olduğu açıktır. Bu arkeoloji kaynaklar bize orta çağda darphanelerin çalışmalarına ve şehirlerin gelişim dinamiklerine, siyasî ve iktisadî gelişimlerinin aşamalarına cevaplar almamızı sağlar. XIII-XV. yüzyıllarda, Kazakistan şehirlerinde, Yedisu'da, her zamankinden daha fazla darphane vardı²¹⁹. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun yanı sıra Çağatay ve Cuciler (XIII-XIV. yüzyıllar) Kazakistan topraklarında para ticaretinin ve para dolaşımının dönemselleştirilmesi yapılmıştır. Büyük Moğol İmparatorluğu Devletinde parasal dolaşımın dönemselleştirilmesinin birleştirilmesinin önemi, her şeyden önce, devletin tarihi Kazakistan Cumhuriyeti'nin coğrafi sınırları içinde değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu topraklarda bir Moğol devleti sülaleleri hükümetinin değişmesinin kronolojik sırası, geleneklerin sürekliliğini belirler²²⁰.

²¹⁸....., 2018, a.g.k., 21-22.

²¹⁹P.Petrov, K.Baypakov ve D.Voyakin (2014). *Monetnoye delo i denezhnoye obrashcheniye Velikoy Mongol'skoy imperii, gosudarstvakh Chagataidov i Dzhuchidov (Büyük Moğol Devleti, Çağatay, Cucilerde para siyaseti)*. Almatı: Khikari, s.145.

²²⁰Baypakov, 2016, a.g.k., 425.

Kazakistan topraklarında madeni paraların gelişimi sayılı aşamalardan geçer.

İlk aşama Büyük Moğol Devleti döneminde para siyasetidir.

I. dönem - 618/1221-630/1233 yıllar Kazakistan ve Orta Asya için, gümüş kaplı bakır dirhem meselesinin baskınlığının yanı sıra kendi madeni paralarının altın içeren dinarlarının ve eski Doğu hanedanlarının altın dinarlarının dolaşımı ile karakterizedir. İstisna olarak, bu dönemdeki gümüş sikkelerin Balasagun'da kaydedildiğine dikkat edilmesi gerekir.

II. dönem - 630/1233-650/1250 yıllar Temeli gümüş darphane ürünleri ve bakır madeni paralar olan Yedisu kendi madeni paralarının organizasyonu ve geliştirilmesi ile karakterizedir.

III. dönem - 651/1253-54-660/1260 yıllar Altın içeren dinarları darp eden darphane sayısındaki artış ile karakterizedir. Gümüş kaplama bakır dirhem yapılması devam ediyor ve bakır fels sorunları da düzeltilmiş hale gelmişti. Talas vadisinde gümüş dirhem üretimi düzenlenmeye çalışılmıştır (Taraz 664/1265-66 H)²²¹.

Kazakistan'da para dolaşımının sonraki dönemi Çağatay Devleti dönemine denk gelir. IV. dönem - 670/1271-72-717/1317-18 yıllar Bu, Masud-bek'in para reformunun uygulanması ile karakterize edilen Çağatay Devletinin parasal ticareti ve para dolaşımındaki ilk dönem. Reform sonrası dönemde piyasalar yavaş yavaş gümüş dirhemlerle doluyordu. Bazı yörelerde gümüş kaplı bakır dirhemlerin İsbicab, Buhara gibi şehirlerde darp edilmesinin devam ettiği kaydedilmiştir. Bakır felsler hemen basılmaya başlanmamış, ancak gümüş dirhemlerin basılmasının başlamasından on veya daha fazla yıl sonra gerçekleştirilmiştir. V. dönem - 718/1318-731/1331, Alaaddin Tarmaşirin reformu ile ilişkilidir, reform sonrası dönem Tuğluk-Timur Han'ın saltanatından önce yaklaşık 761/13'e kadar sürmüştür. Bu dönem, büyük bir gümüş madeni paranın - dinarın - dolaşıma girmesiyle karakterize edilir. VI. dönem - yaklaşık 761-1359-60'tan 771-1370'e kadar para işinde sonuncuydu ve düşüş ile karakterizedir. Bu dönemde, çoğu darphane işlevini

²²⁰Baypakov, 2016, a.g.k., 152.

²²¹K.Baypakov (2016). *Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana: po materialam issledovaniy Yuzhno-Kazakhstanskoy kompleksnoy arkeologicheskoy ekspeditsii XIII-XV vv. (Kazakistan'ın antik ve ortaçağ kentleşmesi: Güney-Kazakistan karmaşık arkeolojik keşif gezisinin araştırma materyallerine dayanarak XIII-XV yy.)*. Almaty, s.425.

²²¹Baypakov, 2016, a.g.k., 425.

durdurur. Daha önceki sayıların gümüş sikkeleri ve gümüş kaplama bakır sikkeler tedavülde aktif olarak kullanılmaktadır. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun Kazakistan'daki darphaneleri XIII. yüzyılın ilk yarısında Kazakistan topraklarında birkaç darphane faaliyet gösteriyordu. Barçınlğ ve Cend şehirleri, Cucidlerin yurtlarının bir parçasıydı. Otrar'ın aidiyetinin tespiti ile durum daha karmaşıktır, çünkü Möngke Han'ın han yönetimiyle darphanesinden ölümünden sonra hanın sıfatları ve han komutanlığı ile doğrudan yönetime atıfta bulunan gümüşten yapılan bir madeni para basmıştır. Aynı zamanda, Otrar'ın Cucidlerin etki alanında olduğu bilinmektedir ve bu bölgeyi 663/1264-65'ten geç olmamak üzere Çağatayların kontrolüne sadece Algu geri vermiştir. Çağatayların mülkünün bir parçası olan Taraz şehri, bir zamanlar Cucidlerin etki alanına dâhil edilmiş olabilir, ancak henüz bunun doğrudan bir kanıtı yoktur. Çağatay Devletinin darphaneleri günümüzde Kazakistan topraklarında aktif olarak çalışan birçok bölge vardı: Otrar / Farab, İsbicab/ Sayram, Taraz, Kence, Yangi ve Almatu²²².

XIII. yüzyıla kadar Yesi şehrine ait darphane yoktu. Bu nedenle XIII. yüzyıla kadar yarısında para dolaşımı öncelikle Otrar Darphanesi ürünleriyle sağlandı. Karatöbe (Moğol öncesi Savran şehri) yerleşiminde bu sikkelerin buluntularına dayanarak böyle bir sonuç çıkarılabilir. Kultöbe'den (ve Mamaevka'dan) gelen hazinenin bileşimi, XIV. yüzyılın başında, Kence, Otrar, Taraz ve Yangi'nin darphanelerinin baskın olduğu gümüş sikkelerin bölgeler arası aktif dolaşımını göstermektedir. Hiç şüphesiz, Kultöbe'de yanmış bir evde bulunan hazine, 707 710/1307-1310 civarında Yesi kentine ani bir saldırı ve yıkımına tanıklık etmektedir²²³. XIII. yüzyılın başlarında ise Yesi'de gümüş sikkeler basılmaya başladı. 1255'te, Ermeni kralı Getum'un Moğol hanları Batu ve Mönke'yi karşılama ziyaretinin kaydında, Savran ve Otrar arasındaki üç yerleşim yeri Harçuh, Ason ve Savri olarak adlandırıldı. Burada Harçuh-Karaçık, Ason-Yesi, Savri - Savran şehridir. Bu yerleşim yerlerinin isimleri Hoca Ahmed Yesevî ile ilgili efsanelerde geçmektedir²²⁴.

Ele aldığımız dönemler ait sikkeler sadece XIII. yüzyıla ait değil bununla birlikte X-XIII. yüzyıldaki Yesi şehrinin siyasî , ekonomi ve toplum hayatından bize bilgi vermektedir. Arkeoloji kazılarda bulunan sikkeleri incelerken onları 3 gruba ayırdık:

²²²Baypakov, 2016, a.g.k., 427.

²²³P.Petrov, K.Baypakov ve D.Voyakin (2014). *Büyük Moğol Devleti, Çağatay, Cucidlerde para siyaseti*. Almatı: Hikari, s.264.

²²⁴....., 2018, a.g.k., 18.

1 grub: X. yüzyıla ait olan sikkeler

2 grub: XI-XII. yüzyıla ait olan sikkeler

3 grub: XIII-XIV. yüzyıla ait olan sikkeler

Kultöbe’de yapılan arkeoloji kazılarda elde edilen nümizmatik eserler, farklı tarihsel dönemlerde Kultöbe-Yesi-Türkistan’ın para sistemi başta olmak üzere siyasî , sosyal, kültürel ve sanatsal yaşamının araştırılmasında en değerli malzemelerdir. Onların atıfları ve dikkatli çalışmaları, şehrin gelişiminin doğuşu, ticarî ve iktisadî ilişkilerin ritmi, birçok sosyal kurumun etkileşim teknolojisi, yerel parasal ilişkilerin tarihî ve sanatsal düşüncenin özellikleri hakkında yeni bir bakış açısı sağlar. Kultöbe nümizmatik koleksiyonu, 450’den fazla sikkeden oluşur ve II-IV. yüzyıllardan XX. yüzyıla kadar uzanır. Kultöbe nümizmatik koleksiyonunun tam atfı gelecekte yapılır, ancak en ilginç ve benzersiz örnekler bu albümde sunulur. II. yüzyıla ait olan Koşan hanı Huvişka²²⁵ madeni parası, Kultöbe koleksiyonunun en eskisidir. Önde sol eli ile hanın bacağına bacak üstüne atan resmi olan sikke tipi mevcuttur. Yanında, dört kenarlı harfin üzerinde inci bir daire içinde duran bir tanrının resmi var. Huvişka madeni para sadece altınla kaplıydı, bu da muhtemelen nümizmatiklerin sikkeyi sahte olarak sınıflandırmasına sebep oldu. Buna rağmen diğer tüm sikkeler gibi, bu sikkelerin tarihsel değeri vardır, çünkü o zamanının banknotları hakkında bir fikir vermede önemli bir kaynaktır. Bu altın sahte sikkelere göre, Huvişka’nın bakır sikkelerinin ikonografisi, bacakları çapraz, kraldaki kral ve arka tarafta ve arkada - tanrı ile tasvir edilen krala karşılık gelir . Tam Yükseklik – bu da Mah, Mihr veya antika görüntülere yakın bir şeydir.

Kultöbe nümizmatik koleksiyonları ise, Turgiş dönemine ait bazı para türlerini içermektedir. Gerçek bir arkeolojik başarı – VIII. yüzyıla ait olan Türgeş Hanlığı Dönem bakır felsidir. Madeni paranın bir yüzünde “Bay Turgiş Hakan” yazısı, diğer yüzünde runik alfabede stilize edilmiş harfler şeklinde Turgiş damgası bulunmaktadır. Arkeologlar, Kultöbe antik kentinde bulunan diğer sikkeleri VIII-XIII. yüzyıllara tarihlendiriyor. Bunlar, Soğd-Arap örümcek ağlarına sahip Buhara tipi gümüş dirhemlerdir. Birinci gruba ait olan sikkeler X. yüzyıla ait olan sikkelerdir ve bunlardan biri de Samaniler ve Karahanlılar

²²⁵Huvişka I- 131-166’da tahtı işgal eden Kuşan krallığının hükümdarı.

dönemine ait eski Bagdad halifesi olmuş El-Mehdi'nin adıyla yakından bağlıdır. Sikkenin ne zaman ve hangi darphanede basıldığı belli değil. Kultöbe dirheminin bir tarafında Arapça "El-Mehdi", ikinci kısmında ise madalyonun soğdca kısmı hasar görmüş haldedir. Bu tür paralar oldukça uzun zaman içinde alt bölge sınırının büyük bir bölümünde kullanılmış ve "müseyyabi", "muhammadi" veya "Gitri" denilmiş. Bilimde onlar "kara dirhemdir" veya "Buhara tipi dirhemler" diye adlandırılır. "Siyah dirhemlerdeki" resimler V. Bahram (421-438) dönemindeki Sasani tipi drahmilerin tipik bir örneğiydi. Sikkelerin bir tarafında çok katmanlı kraliyet tacı, diğer tarafında ateş kurbanı yeri ve iki muhafız vardır. X. yüzyıla ait olan sikke ise Samaniler ve Karahanlılar döneminde yapılan vergi parasıdır (Ek.29). Sikkede önceden ölmüş el-Mehdi'nin ismi yer almıştır. Sikkenin ne zaman ve nerede yapıldığı belli değildir. Samanilere ait olan yine bir sikke 893-907 yıllara ait olan sikkeler grubuna ait olup Samani hükümdarı İsmail ibn Ahmet tarafından Semerkant şehrinde yapılmıştır (Ek.30).

İslamiyet'in kabulü ile birlikte Soğd efsaneleri ile birlikte Arap efsaneleri de madeni paralarda ortaya çıkmıştır. Daha sonra dirhemler sadece Arap efsaneleri tarafından basıldı. XIII. yüzyılın son çeyreğine – XIV. yüzyılın ilk çeyreğine ait gümüş ve bronz Çağatay Devleti sikkeleri de Kultöbe koleksiyonunda yer almaktadır. XIII. yüzyılın sonuna ait bakırdan yapılmış Çağatay Devleti sikkesi bulunmuştur. Ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı belli değildir (Ek.31).

Timur zamanına ait sikkeler de Kultöbe hazinesinde yer almaktadır. Bunlardan birinde Timur'un sembolü vardır. Sikke XIV. yüzyılda Semerkant'ta yapılmıştır.(Ek.32) Yine bir sikke 1384 yılında Semerkat şehrindeki darphanede Timur'un kendinî tanıtmaya amacıyla yaptıran sikkedir. Avers'te Timur sembolü (üç yüzük), revers'te ise kare kartuş içinde Timurun resmi yer almaktadır (Ek.33). XIV. yüzyıla ait olan sikkelerden yine biri Cucidlere ait olan Altın Orda hanı Urus Han döneminde yapılan sikkedir. Sikkenin nerede ve ne zaman basıldığı belli değildir (Ek.34). XVI. yüzyılda Yesi, işleyen bir darphaneye sahip en büyük alışveriş merkeziydi ve genellikle günlük ticaret için bakır madeni paralar basıyordu. Türkistan bakır sikkelerinin ön yüzünde Yesi tarafından vurulduğuna dair bir işaret, ön yüzünde ise yırtıcı hayvan, kermaral, balık, çiçek desenleri veya başka görüntüler yer alıyordu. Bu demek Kultöbe nümismatik buluntuları, şehrin ve bölgenin tarihindeki önemli sosyo-kültürel dönemlere ait araştırma veri tabanını önemli ölçüde genişletmekte ve

derinleştirmektedir. Hazineye 297 gümüş dirhem ve 88 bronz fels bulunmaktadır. Uzmanlara göre, Almalık, Andican, Buhara, Kaşgar, Kenc, Marcinan, Otrar, Semerkant, Taraz ve diğer şehirlerin saraylarında dirhemler basıldı. Türkistan bakır sikkelerinin ön yüzünde Yesi’de basıldığına dair bir işaret var, ve bir sonraki sayfada yırtıcı hayvanların, kermaralların, balıkların, çiçek desenlerinin veya diğerlerinin resimleri var. Farklı semboller ve alegoriler, o dönemde yaşayan insanlar tarafından iyi anlaşılabilir bilgiler sağladı ve bu tür görüntülerin belirli bir anlamsal anlamı vardı. Uzmanlar, yerel madeni para sanatında, farklı daireler, madeni para üzerinde farklı boyutlarda noktalar ve diğer vurular gibi çeşitli yüzey süslemeleri ile karakterize edilen yaklaşık 30 ana ve birkaç ek Türkistan bakır madeni parası belirlediler. Genel olarak, keşfedilen nümizmatik öğeler, şehir ve bölge o zamanın tarihindeki önemli sosyo-kültürel dönemlerin araştırma veri tabanını önemli ölçüde genişletmekle ve derinleştirmekle kalmaz, aynı zamanda Kazak bozkırının iç ve dış ticaret ilişkilerinin özelliklerini kısmen tanımlamaya yardımcı olur. En önemlisi Kultöbe’de arkeoloji çalışmalarına ortaya çıkan nümizmatik buluntular, şehrin ve bölgenin tarihindeki önemli sosyo-kültürel dönemlerin araştırma veri tabanını önemli ölçüde genişletmekte ve derinleştirmektedir.

3.3. Yesi Şehrinde Üretim Gücü ve Zanaat

Arkeolojik araştırmalar ve materyaller, şehir kültüründen haber veren önemli kaynaktır. Şehirler sayısındaki artış, bölgesel genişlemeyi, kentsel nüfus sayısındaki artışı ve üretim gücünün daha da gelişmesini etkilemiştir. Artan kentsel nüfusun tarımsal ürünlerle beslenmesi, tarımın pazarlanabilirliğinde bir artışı da beraberinde gerektirmiştir. Öyle ki ürünler ve tüketiciler üzerinde bir değişim ortaya çıkmıştır. Bir diğer ifadeyle VII-VIII. yüzyıllarda tüketiciler zengin tüccarlar ve dehanlar ise, şimdi ürünlerin ana tüketicisi artık halk olmuştur. Kentsel ve kırsal tekstil üretiminin durumu hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir. Bununla birlikte, iplikçiliğinin yapıldığına dair buluntular olmakla birlikte, tekstil üretiminin geliştirildiği tartışılmaz²²⁶.

Uygun iklim koşullarının varlığında, sosyo-iktisadî kalkınma faktörleri de yürürlüğe girdiyse (örneğin, kervan yollarının kavşağında olmak, belirli “büyüme

²²⁶K.Akişev, K.Baypakov, O.Smagulov ve B.Komekov, 1996, a.g.k., 454.

kaynaklarının” benzersiz bir kombinasyonunun varlığı, yerleşim herhangi bir seviyedeki zorlu bir ikametgâhın veya büyük ölçekli bir kült merkezinin cazibe merkezinin bulunduğu şehirde, vb.), şehir büyük bir ticaret, zanaat ve kültür merkezine dönüştü. Aynı zamanda, şehirler gelişmelerinde doğal olarak kırsal bölgenin merkezleri haline geldi. “Doğu’nun şehirleri” nin tarımdan hiçbir zaman tamamen kopmadığı ve gelişmiş bir kırsal bölgenin varlığının kentin bir ticaret ve zanaat merkezi olarak gelişmesi için önemli bir koşul olduğu uzun zamandır tespit edilmiştir. Bu koşullar, merkezleri ve çevresi/bölgesi ile kendine özgü bir yerleşim hiyerarşisinin oluşturulduğu kent kültürünün oluşumunun vaha sistemini belirledi. Böyle bir bölge belirli bir sosyo-politik varlığa (devlete) girdiğinde, böyle bir vaha genellikle belirli bir kültürel ve politik özerkliği korur. Orta Çağ boyunca Kazakistan’daki bu tür büyük kentsel kültür merkezleri, komşu Otrar ve Türkistan vahalarıydı (Ek.35)²²⁷. Yesi şehrinde üretim gücü ve zanaat nasıl oldu konusunu ele almadan önce ilk olarak zanaat nedir bu konuyu açalım. Zanaat, bir kişinin yada toplumun üretim faaliyetinden ortaya çıkmıştır ve çeşitli biçimler alarak uzun bir tarihsel gelişim yolundan geçmiştir. Şehirlerin zanaat ve ticaret merkezleri olarak ortaya çıkması ve gelişmesi, el sanatlarının siparişe ve özellikle piyasaya çıkmasıyla bağlantılıdır. Ev zanaatları, kapitalizm öncesi toplumların tarihi boyunca yaygın olmuştur. Kırsal nüfus, tükettikleri el sanatlarının çoğunu üretmiştir. Yavaş yavaş, sipariş amaçlı zanaat ve pazar önemli bir rol oynamaya başladı. Eski Yunanistan’da, eski Roma’da, eski Doğu ülkelerinde piyasaya ürünler yapan önemli sayıda zanaatkâr vardı. Özellikle şehirlerde profesyonel bir zanaatın oluşumu, yeni bir üretim alanının ve yeni bir sosyal tabakanın - kentsel zanaatkârların - ortaya çıkmasına neden oldu. Bu katmanın çıkarlarını koruyan gelişmiş örgütlenme biçimlerinin ortaya çıkması, Orta Çağ’da kentsel zanaatların gelişimi için özellikle uygun koşullar yarattı. Zanaat, tüketicinin bireysel ihtiyaçlarına hizmet etmek veya pahalı sanat ürünlerinin üretimi ile bağlantılı endüstrilerde korunmuştur - çanak çömlek, dokuma, sanatsal oyma vb. Zanaat, az gelişmiş ülkelerde büyük ölçüde korunmuştur. İnsanlık eskiden çeşitli zanaatlarla uğraşmıştır. Bunlar:demircilik, çanak çömlek, marangozluk, terzilik, dokuma, eğirme, kürkçü, fırın, ayakkabıcı, dericilik ve takı zanaatı vb.İbn Haldun ise eserinde zanaata bir sanat gözü ile bakmıştır. Ona göre sanatlar

²²⁷K.Akişev, K.Baypakov, O.Smagulov ve B.Komekov, 1996, a.g.k., 11.

şehirlere mahsus birşeydir. Çünkü insanın tabiatında yardımlaşma vardır. İhtiyaç duyulan lüzumlu işgücü bazı şehirlerin halkına mahsustur. Şehirdeki halk, mutlaka bir işle meşgul olur, onunla ilgili sanatta maharet kazır, bu gibi faaliyetler o şehir halkının hususiyeti olur. İnsanlar bununla geçimleri ve gıdalarını bu işleri ile temin ederler. Şehirdeki hayat bu türlü işlerle uğraşmayı gerektirmekte ve hissettirmektedir. Şehirde ihtiyaç duyulmayan işler ise ihmal edilir. İbn Haldun'a göre geçim zaruretinin icabı olan bu türlü sanatlar her şehirde mevcuttur: terzilik, demircilik, marangozluk ve benzeri sanatlar²²⁸.

XII ve XIII. yüzyılların ilk çeyreğinde Orta Asya'nın feodal toplumu yükselişeydi, çünkü o zamana kadar, feodal toprak biçimlerini toplama süreci mülkiyet yasal hale geldi. Aynı zamanda, XIII. yüzyılın sonunda ve XIII. yüzyılın başında, bu bölgedeki kentsel ve kırsal nüfusta gözle görülür bir artış oldu, bu da toplumda maddi malların üretim yönteminin yaygınlaşmasına katkıda bulundu. Bu da zanaatların gelişmesine, Orta Asya nüfusunun kimlik imajına ve ticaretin genişlemesine eşlik etti. El sanatlarının gelişmesinin bir sonucu olarak, tekstil, çömlekçilik, cam yapımı, metal üretimi ve işlemesi, mimarlık ve inşaat meslekleri, tarım ve hayvancılık ürünlerinin işlenmesi fırınlama, konserve, deri işleme, ayrıca et ve süt ürünleri, ipek dokuma vb. gibi insanların üretim faaliyetlerinin yeni dalları ortaya çıktı. Maveraünnehir, Harezmi ve Horasan halkları arasındaki sosyo-iktisadî ilişkilerin hızla gelişmesi, bu bölgenin nüfusunun artmasına neden oldu. Bu tür tarihsel süreç kalıpları, araştırmacıları insan toplumunun herhangi bir tarihsel aşamasının her yönün özelliklerini, el sanatlarının gelişimini ve maddi faaliyetin diğer yönlerini izlemeye zorlar. Orta Asya'da bu dönemde feodalizmin gelişimi, arazi kullanımında geniş bir artışla karakterize edildi. Düşük teknoloji, tarım aletleri, arazinin yetersiz ekimi ve sınırlı sulama olanaklarına rağmen, çiftçilik üretimi dikkat çekici kalitesi, işçilik becerileri ile dikkat çekiciydi ve önemli bir hasat getirdi. Nihayetinde kayda değer başarıların elde edilmesi ve tarımın pazarlanabilirliğinin artması, büyük nüfuslu büyük şehirlerin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Zanaatların önemli gelişimi, geniş ticaretin yaratılması temelinde ticaret sermayesi, feodal ilişkilerin genişlemesine ve İpek Yolu boyunca büyük ticaret yollarının ortaya çıkmasına neden oldu. Belirtildiği gibi, XIII. yüzyılın başlarında Orta Asya'nın

²²⁸S.Uludağ (2020). *İbn Haldun: Mukaddime* (Tek Cilt), Dergah Yayınları, s.683.

koşulları, şehir planlamasında hızlı bir gelişme oldu. Herhangi bir uygarlığın yoldaşını tam olarak yoğun nüfuslu büyük şehirlerde bulduğu iyi bilinmektedir. Maverâünnehir, Harezm ve Horasan şehirlerinde ise insanların el sanatları faaliyetlerinin temelleri atılmıştır.

Orta Çağda önemli zanaatlardan biri pişmiş topraktan yapılmış ev eşyaları, neolitik dönemden beri insanların yaşamına ve kültürüne sıkı bir şekilde girmiştir. Pişmiş toprağın olağandışı yararlı özelliklerinin tesadüfen mi yoksa ustaların bilgi amaçlı eylemlerinin bir sonucu olarak mı keşfedildiği - şimdi yalnızca tahmin edebiliriz, ancak uzun zaman önce, ev eşyaları ve bir dizi başka yararlı şey ve pişmiş kil bir insanın hayatına eşlik etmiştir. Antik ve ortaçağ şehirlerinin ve yerleşim yerlerinin arkeolojik kazıları, her zaman bir zamanlarda şehrin yok olmuş bilgi kaynaklarının birçok parçasını ortaya çıkarır. Muazzam ve bazen ifadesiz görünen materyalleri keşfeden arkeoloji, şehrin yerlilerinin sanatsal tercihleri, teknik başarıları ve inançları ve genel olarak temsil ettikleri kültür hakkında çok şey söyleyebilir. Diğer şeylerin yanı sıra, bir arkeolog için, kil parçaları genellikle kentin yerinde biriken kültürel katmanların yüzyıllık kalınlığında bir veya başka bir kültürel katmanın varlığının zamanını belirlemede güvenilir bir kaynaktır. Orta Asya ortaçağ şehirlerinin seramiklerini incelediğimizde onları iki gruba ayırt ederiz: sırlı ve sırsız seramikler. Araştırmacılar, sırlı seramiklerin VIII. yüzyılda Güney Kazakistan şehirlerinde ortaya çıktığını ve IX.-XI. yüzyıllarda yaygınlaştığını söylerler. Bundan önce, tüm seramik kaplar sırsızdı, ancak zanaatkarlar, ürünlerinin tüketici özelliklerini geliştirmek için başka yöntemler kullandılar. Kuruduktan sonra kaplar özel olarak hazırlanmış bir sıvı kıvamlı kil kütlesi angob ile kaplandı ve renklendirildi. Bu astar kaplamalar farklı renklerde olabilir. Yemek için kullanılan sofrta takımları (bardaklar, küçük sürahiler, kaseler, vb.) bazen cilalı (özel bir aletle cilalanmış), bu da yüzeyi parlak ve daha az gözenekli hale getiriyordu. sırlı ve sırsız seramiklere uygulanan süslemeler, toplumda var olan estetik ve ritüel büyüsel fikirleri yansıtır. Antik ve ortaçağ seramiklerinin bu yönüyle yapılan araştırmalar, tarihî ve kültürel araştırmalarda da önemli ve verimli bir yöndür. Bu nedenle, bir kültür tarihçisi için ev eşyalarının kırıkları, toplumun birçok yönünün yeniden inşası için önemli bir tarihsel kaynaktır. Bilim, bu tarihsel kaynağa birçok metodolojik yaklaşım geliştirdi - istatistiksel ve kombinatorial yöntemlerden, parçanın yapısının ve kimyasal bileşiminin incelenmesine

kadar, araştırmacının öne sürdüğü hedeflere karşılık geliyor²²⁹. Maalesef Yesi şehrinde yapılmış arkeolojik kazılar sistematik bir şekilde yapılmamıştır ve bu nedenle mevcut kaynak tabanı, kentin tarihinin tüm dönemlerini, tüm ev seramiklerini yeterince yansıtmamaktadır. Bu nedenle, şimdilik sadece Yesi şehrinin bireysel seramik komplekslerinin özellikleriyle ve seramik malzeme temelinde incelenmesi basında bir miktar yansıma almış olan tarihî ve kültürel sorunlarla kendimizi sınırlamak zorunda kalıyoruz. Seramik sanatı yüzyıllardır belirsiz kalmasına rağmen, seramik ustalarının ürünlerini genel kitleden ayırt etmeye, sanki onları bireyselleştirmeye çalıştığında arkeoloji birçok gerçeği ortaya çıkara biliyor. Bunun için en yaygın araç, çeşitli çömlekçi işaretleriydi. Literatürde bunlara “damęa benzeri işaretler” denir. Türkistan’ın seramik kaplarında, araştırmacılar, tabanın ortasına boya ile çizilen ve uygulanan bu tür işaretleri defalarca kaydettiler. Damęa biçimli işaretlerin istikrarlı bir geleneğinin varlığı ve bunların Güney Kazakistan bölgesindeki Kazakların damęalarına grafik benzerliği, göçebeler arasındaki etkileşim bölgelerindeki etno-kültürel süreçlerin özelliklerinden dolayı tuhaf bir özellik olarak kabul edilebilir. Eldeki verilerden de anlaşılacağı gibi Yesi seramiklerindeki bu işaretlerin çoğu Otrar’daki işaret türleriyle tamamen örtüşmektedir. Maalesef Yesi şehrinin işaretler kompleksi, karşılaştırmalı bir analiz yapmak için niceliksel olarak hala yeterince temsili değildir. Muhtemelen bu sorun, Yesi sahasındaki arkeolojik çalışmaların genişletilmesi ve yeni malzemelerin birikmesi ile çözülebilir. Otrar ve Yesi’nin geç ortaçağ seramikleri üzerindeki işaretlerin büyük kısmının seramikçilerin kişisel işaretleri olarak yorumlanması, ustaların sürekli olarak var olan, ortaçağ el sanatları üretiminde gözlemlenen yazarlıklarını ayırt etme, bireyselleştirme arzusunu haklı çıkarmaktadır. Otrar’daki kazılar sırasında, aynı tipte dört işaretle süslenmiş özel bir çanak çömlek aleti bulunmuştur. Ancak kabul edilmelidir ki, çanak çömlek kullanıcıları da bazen üzerinde tam-benzeri izler bırakmıřlardır²³⁰.

Orta Asya kültüründe, el sanatları ürünlerine üreticilerin isimlerini veya kişisel markalarını basmanın sayısız örneği vardır. Damęa benzeri işaretlere ek olarak, ortaçağ seramikçileri ürünlerini işaretleme için özel olarak yapılmış epigrafik damgalar

²²⁹Smagulov, 1999, a.g.k., 128.

²³⁰Smagulov, 1999, a.g.k., 129.

kullanmışlardır. Bu bağlamda, eski bir Rıştan (Fergana Vadisi) çömlekçisi hakkında E. M. Peşerova'nın verdiği bilgiler ilginçtir: “bir zamanlar, açıkçası, bu yüzyılın başlarında bir yerde, biri yerli molla'ya çömlekte yer alan eski çiçek resimlerinin yerine kendi adıyla bir yazıt yapması için bir talepte bulunduğu, molla talebi reddetmiştir”. Bunun sebebi çömleğe kendi adıyla damga vurmak İslâm akidesine aykırı görülmüş ve günah olarak kabul edilmiştir²³¹. Türkistan şehrinde çanak çömlek üretimi, Yesi varlığının ilk yıllarında, yani M.S 1. binyılın ortalarının ilk yarısında ortaya çıkar. Bu, Kultöbe'de yapılmış arkeolojik kazıların en alt tabakasında bulunan küçük bir seramik parçasıyla da kanıtlanmıştır (Ek.36). Bu dönemin tüm seramikleri çömlekçi çarkı kullanılmadan yapılmıştır²³².

Seramik üretiminde bir bant kalıplama yöntemi kullanılmış; küçük formlar bir kumaş şablon üzerinde kalıplanmıştır. Bu dönemde, çömlekçiliğin bir zanaat olarak öne çıktığı ve bazı çömlekçilerin seramik tabakların üretiminde uzmanlaşmış oldukları görülmektedir. Geleneksel olarak, yiyecek ve su depolamak için büyük kaplar (humlar, küçük humlar, testiler (küp) vb.) ile yemek pişirmek için kullanılan sofrta takımları (çeşitli tür ve boyutlarda kaplar, kupalar, kaseler vb.) yapılmaya başlamıştır. Ögelerin dekoratif tasarımları son derece seyrek olsa da, kapların dış yüzeyinin astarla kaplandığı ve ardından perdahlama²³³ tekniği kullanıldığı görülmektedir. Bu erken döneme ait seramiklerin yanı sıra erken ortaçağ ve IX.-XIII. yüzyıl seramikleri, tabakalar çok sınırlı bir alanda ortaya çıkarıldığından, araştırmacılar tarafından hala çok az bilinmektedir. Ancak eldeki veriler, Türkistan'da seramik üretimindeki gelişimin bölgenin tarihi ve kültürel yönüne genel akış içinde açıklık getirmektedir. Şimdiye kadar birkaç seramik kompleksin çok geniş bir bölgede benzerlikler göstermesi şaşırtıcı değildir. Bazen özdeşlik düzeyine ulaşan en yakın analogiler, Otrar ve Taşkent vahalarının yerleşimlerinin eşzamanlı komplekslerinde bulunabilmektedir²³⁴. Erken Orta Çağ'ın yüksek kaliteli seramikleri mi yoksa Karahanlılar dönemi mi bu soruyu cevaplamak için yerel olarak mı yoksa eski zanaat merkezlerinden mi ithal edildi? Bu sebeple kentin ve bölgenin bir bütün olarak tarihî ve kültürel gelişiminin, hedeflenen arkeolojik araştırmaların genişletilmesi gerekmektedir. Ancak daha sonraki

²³¹Smagulov, 1999, a.g.k., 130.

²³²Smagulov, 1999, a.g.k., 134.

²³³Perdahlama- pürüzsüz hale getirerek parlatma, parlaklık verme.

²³⁴Smagulov, 1999, a.g.k., 13.

dönem için (XV-XVIII. yüzyıllar), Türkistan'ın yüksek kaliteli yemek üretimi ve ayrıca sırlı seramiklerin sanatsal ve üslup özgünlüğü hakkında kesinlikle konuşulabilir (Ek.37). Unutulmamalıdır ki Orta Asya ortaçağ çanak çömlek tarihinin en değişken parçası sırlı çanak çömlek olmuştur. Kültür tarihi konusunda arkeolojik bir kaynak olarak olağanüstü bir semiyotik zenginliğe sahiptir. Sırlı seramiklerin hareketliliği, teknolojik, morfolojik ve sanatsal özelliklerinin değişkenliği, yerel tarihi ve kültürel olayların genel aşamalarını gösterir. Gelişmiş bölgesel kronolojik dönemlendirmeler bu özelliklere dayanmaktadır²³⁵. Orta Asya'da ortaçağ seramiklerinin gelişiminde önemli bir dönüm noktası ikinci yarı dönemidir. XIV – XV. yüzyılların başlangıcı, bu çağın sanatında yeni bir tarzın özel bir tezahürü olarak sözde “Timur” seramik stiline eklenmesi ve geniş yayılması ile karakterize edilir. Bu fenomenin incelenmesi, I. A. Sukharev, G. A. Pugaçenkova, N. Vakturskaya'nın Semerkant, Nisa, Harezm şehri materyalleri üzerindeki çalışmalarına ayrılmıştır. Sir Derya bölgesindeki arkeolojik araştırmaların yaygınlaşması, Timur üslubunda (Ahsiket, Hucend, Taşkent, Otrar) bir dizi il merkezini açmıştır. Orta Asya'nın kuzeydoğu bölgelerinde, sırlı Timur tarzı seramik üretiminin yaygın olduğu ve XV. yüzyılın ikinci yarısında önceki dönemin özelliği olan farklı bir sanatsal ve dekoratif görünüme sahip seramiklerin yerini aldığı izlenimi edinilir.

²³⁵A.Yakobson (1979). *Srednevekova polivnaya keramika kak istoricheskaya yavleniye*. Moskova:Vizantiyskiy vremennik, s.149.

SONUÇ

XIII. yüzyılda Yesi şehri İpek Yolu üzerinde bulunan siyasî, iktisadî, içtimai ve kültürel açıdan köklü bir şehir idi. Şehrin Büyük İpek Yolu üzerinde bulunması şehrin gelişmesine de etki etmiştir. Yesi, Kazakistan'ın Güney bölgesinde Otrar, Savran, Taraz, İsbicab kadim şehirlerden daha önemli olmuştur. Bilindiği üzere şehir, Türkistan bölgesinin kültür ve din tarihinde özel bir yere sahip olup, Türklerin eski yerleşim alanlarından birisi haline gelmiştir. Şehrin tarihini araştırırken dönemler içerisinde Karaçuk, Şavgar, Yesi ve Türkistan adlarıyla anıldığını görmekteyiz. Türkistan kelimesi ise "Türk yurdu" anlamında kullanılmıştır. Genel olarak Türklerin yaşadıkları tüm coğrafyaya Türkistan adı verildiği malumdur. Burada Yesi'nin toponomisini ele almakla kalmayıp XIII. yüzyıla kadar kullanılan Şavgar adınının ortaya çıkma tarihi de incelenmiştir. Çünkü bu adlar bugünkü Türkistan şehri etrafındaki yer adları ile yakından ilgilidir. Örneğin bugün Türkistan şehri'nin yakınında Karaçuk kenti yer almaktadır. Şavgar adı Farsça kökenli bir kelimedir. Onunla aynı anlamı taşıyan ve Türkçedeki Karaçuk adı tarihte Oğuzların bir şehri olarak bilinmektedir.

Büyük mutasavvıf Hoca Ahmed Yesevî adı ile yakından ilişkili olan Yesi adı'nın ise, o dönemde yaşayan kabile etimolojisinden kaynaklandığı söylenmektedir. Yesi şehrinin tarihini incelerken tarihî coğrafyasının oluşmasında üç temel öğenin etkili olduğunu görülmektedir. Bunlar: Sir Derya Nehri, Karadağ ve İpek Yolu'dur. Hoca Ahmet Yesevî'nin Yesi'ye gelip yerleşmesinin de yöre tarihi ve kültür coğrafyası üzerinde büyük etkisi olmuştur. Şehrin erken tarihi (V-XII yüzyıllar) hakkında yazılı kaynaklarda bilgiler oldukça azdır. Bu kaynakların parça halinde olması, şehrin tarihinin genel yapısını görmeye imkân vermektedir. Şehrin siyasî, içtimaî ve iktisadî tarihi hakkındaki bilgiler, kültürel mirasın altında gizlenmiş arkeolojik kalıntılar sayesinde mümkün olabilmektedir.

Yesi'nin şehir yapısını incelerken en önemli kaynaklardan biri de Kultöbe'de yapılan arkeoloji kazılarda elde edilen bilgilerdir. Yukarıdaki arkeolojik materyaller, en azından, Karadağ'ın güney yamaçlarına yakın olan bu bölgenin antik çağlardan beri yerleşim alanı olduğunu göstermektedir. Kultöbe arkeolojik kazı sonuçlarının incelenmesi sayesinde Türkistan şehrinin XIX.yüzyıla kadar olan tarihi hakkında önemli bilgiler ortaya çıkmıştır. Kazakistan bağımsızlığını ilan edene kadar şehir Sovyet arkeologları tarafından

incelenmiştir. Özellikle 2010 yılından itibaren Kultöbe'deki kazılar arkeolog Yerbolat Smagulov tarafından yürütülmektedir. Kultöbe adının da daha derin bir anlamı vardır. Eski Türkçe'de "kutsal tepe" anlamına gelmektedir. Şimdiye kadar devam eden arkeoloji kazılar sayesinde bilim insanları Kultöbe'nin Yesi antik kentinin en eski bölümü olduğunu göstermektedir. Kentin her bir dönemi kutsal yerlere, evlere, birçok arkeolojik alana sahiptir. Arkeoloji kaynaklar, Yesi şehrinin tarihini incelerken şehrin sadece siyasî tarihi hakkında bilgileri vermekle kalmayıp, Orta Çağ'da yerlilerin sosyal, kültürel ve dinî hayatı hakkında da bilgiler vermektedir. Yesi şehrinde Hoca Ahmet Yesevî'nin tekkesi ve türbesi, doğu hamamı gibi yapıların tarihi hakkında bilgiler Kultöbe ve türbe etrafında yapılan arkeoloji kazılar sonucunda elde edilmiştir. İbn Haldun'un şehir düşüncesinden yola çıkarak, arkeolojik kaynakların bize verdiği bilgilere göre Yesi şehri XIII.yüzyılda bir şehrin sahip olması gereken özelliklerin hepsini kendinde barındırıyordu. Kultöbe'den elde edilen arkeolojik kaynakların en büyük katkısı da Yesi şehri'nin İpek Yolu üzerindeki önemini göstermesi olmuştur.

İbn Haldun'un belirttiği gibi şehri planlarken şehrin gelişmesini sağlayan özelliklerden biri de şehrin siyasî - iktisadî açıdan gelişmesi için önemli bir vahanın seçilmesidir. Yesi şehri'nin Sir Derya'nın diğer şehirleri gibi önemli bir coğrafi bölgede yer alması iktisadî durumu yakından etkilemiştir. Kultöbe'de ortaya çıkan (nümizimatik, seramik vb.) arkeoloji kalıntıları Yesi'nin İpek Yolu üzerindeki önemini bütün yönleriyle ortaya koymaktadır. İpek Yolu üzerinde konumlanan şehir aynı zamanda nadir ticarî eşyaların bulunduğu ve ticaretin gerçekleştiği önemli bir şehir olduğuna da işaret etmektedir. Bununla beraber farklı ülkelerden gelen tüccarlar için bir geçiş noktası iken, seyyahlar içinse adeta bir- mola noktası olmuştur. Öyle ki yukarıda Ruzbîhân'ın nakledilen kayıtları, göçebelerin ticaretle ilgilendiğini ve Sir Derya bölgesindeki ticaret merkezlerini, özellikle Türkistan şehrini ziyaret ederek, buraya hayvan getirip gerekli malları takas ettiklerini göstermektedir.

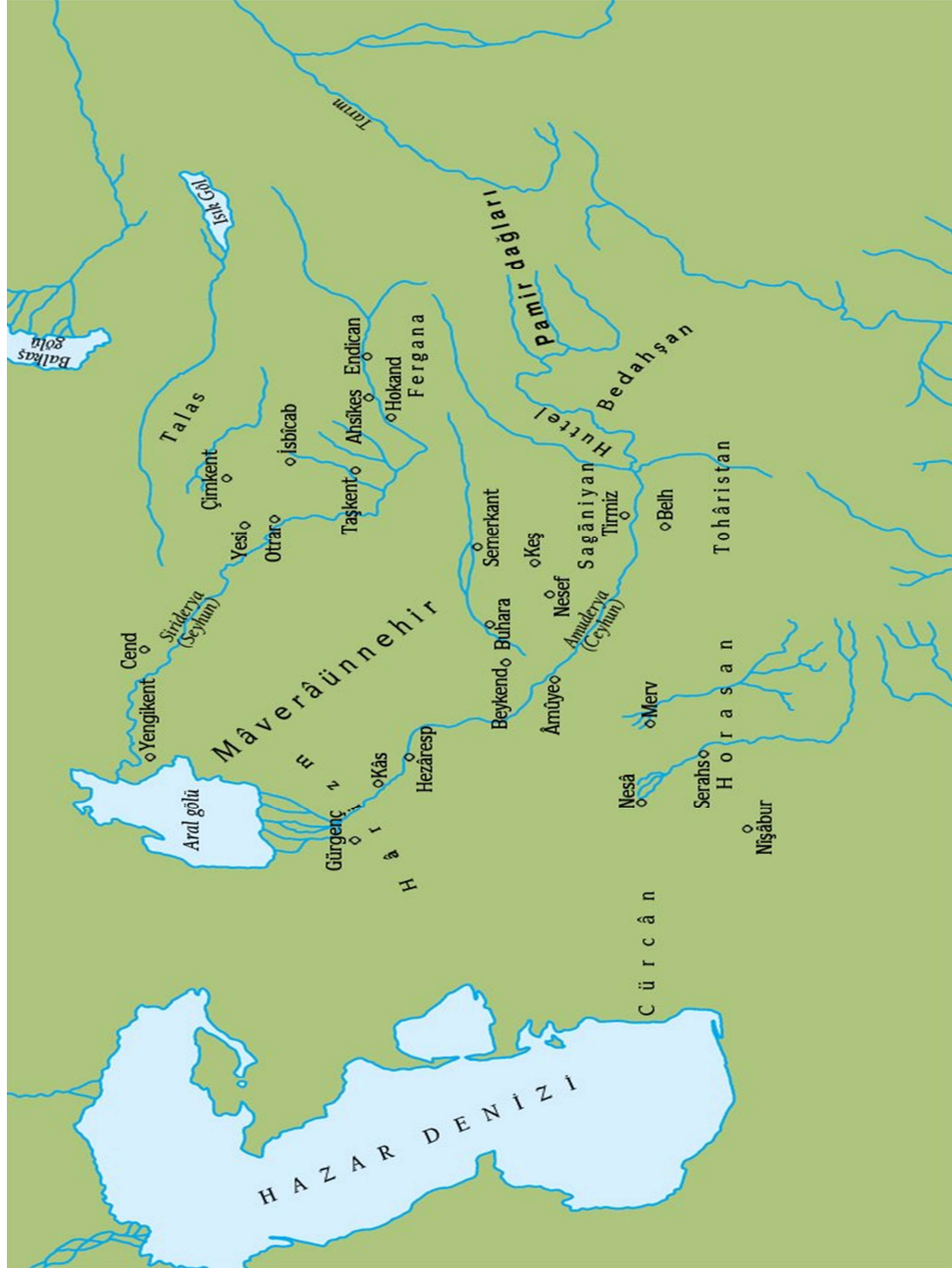
Şehrin coğrafi açıdan önemli bir bölgede yer alması siyasî tarihine de etki etmiştir. Şehir, Orta Çağ'da, gelişen ticaret yolu üzerindeki elverişli konumu nedeniyle hızlı bir refah dönemini de yaşamıştır. Şehrin Büyük İpek Yolu üzerinde, Deşti Kıpçak ile Orta Asya arasında yer alması, elverişli coğrafi konumu ve ayrıca insanların türbeyi ziyareti, ticaretin gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu nedenle şehir, siyasî ve iktisadî olarak güçlü

olan devletlerin merkezi haline gelmiştir. İlk olarak Kangarlar sonradan Karahanlılar, Harezmsahlr, Çağataylar, Timurlular ve Şibanîlerin merkezi olmuştur. XIII. yüzyılın başlarında Yesi şehrinin bu isim altındaki varlığı, Yesi Darphanesinde Harezmsah Muhammed b. Tekeş adına çıkarılan gümüş sikke buluntularıyla doğrulanmaktadır. Bu sikkeler: 1210, 1216-1218 yıllarında Sir Derya şehirlerinin Harezmsahlrın kontrolüne geçmesinin ardından basılmıştır. Bununla beraber bazı siyasî olaylar şehrin dinî yapısıyla da yakından ilgilidir. Özellikle XII. yüzyılda Hoca Ahmed Yesevî'nin Yesi şehrine taşınması ve sufilik yaşamını sürdürmesi sadece Orta Çağda değil zamanımıza kadar uzanacak şekilde Sir Derya şehirleri arasındaki önemini korumasını da beraberinde getirmiştir.

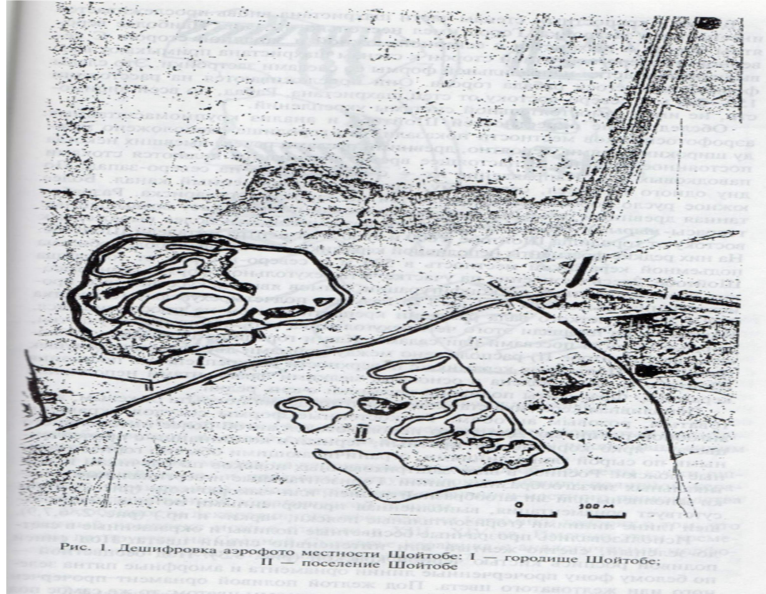
Yesi XIII.yüzyıldan sonraki tarihi yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından ele alınmıştır. XIII.yüzyıldaki Moğol istilası neticesinde şehrin ateşe verilmesi şehir hakkındaki bilgilerin de yok edilmesini beraberinde getirmiştir. Tüm bu olaylar bölgenin ve özellikle Yesi şehrinin kent, yerleşik-tarım kültürünü olumsuz etkilemiştir. Moğol istilasının sebep olduğu büyük yıkım, Yesi şehrindeki yazılı kaynakları tamamen imha edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu fiilî durum ise Yesi şehrinin tarihini araştırılmasında arkeoloji kaynakların önemini ön plana çıkarmaktadır. Arkeoloji malzemeler sayesinde şehrin kale yapısı, mimarî üslubu, dinî hayatı ve meslek dalları ortaya çıkarılmıştır. Moğol istilası döneminde yağma ve yıkıma maruz kalan Yesi, gelişimini durdurmamış, İpek Yolunun siyasî ve ticarî önemini kaybetmemesi sayesinde tüm siyasî çatışmalara rağmen Sir Derya şehirleri ile birlikte yeniden iktisadî olarak canlanmaya başlamıştır. Yesi, Sir Derya şehirleri ile birlikte Orta Asya ve Harezmsah'ın tarım vahalarına bağlayan ticaret yolu üzerinde yerleşmek konumu sayesinde şimdiye kadar bölgesinin stratejik, iktisadî ve dinî merkezi olmaya devam etmiştir.

EKLER

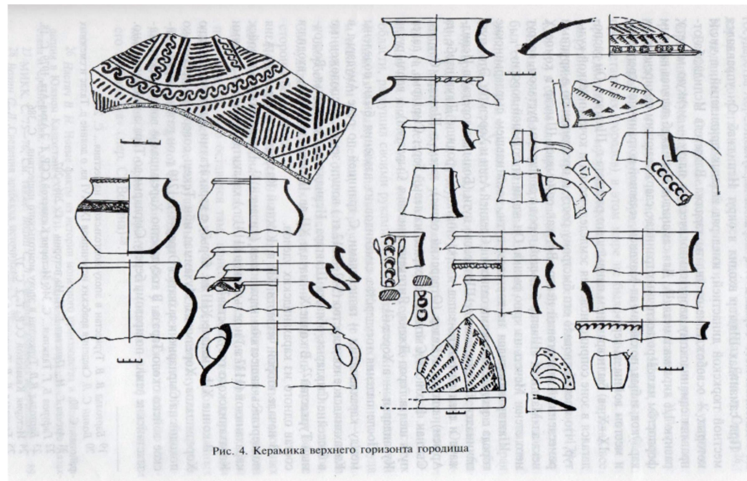
Ek. 1. *Maverâünnehir: Sir Derya şehirleri:Yesi (Maverâünnehir | TopragizBiz.com)*

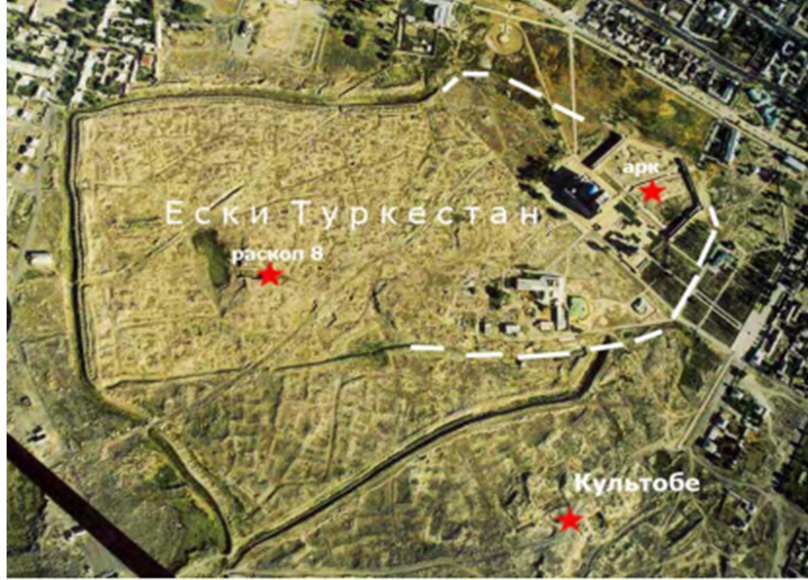
Ek 2. Şoytöbe yerleşiminin havadan çekilmiş fotoğrafı (Y. Smagulov, *Türkistan şehirleri, Almatı, Gılım, 1999, s.75*)

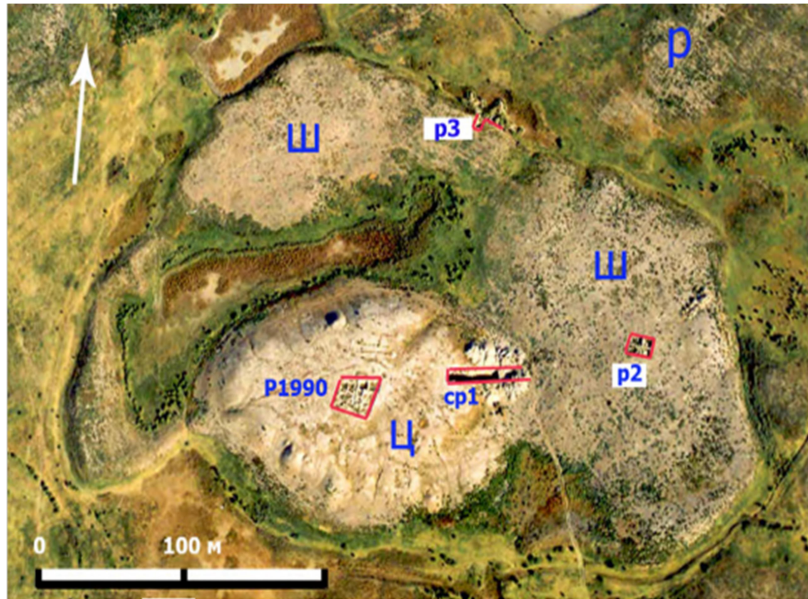
Ek 3. Şoytöbe'nin üst ufkundaki seramik buluntuları (Y. Smagulov, *Türkistan şehirleri, Almatı, Gılım, 1999, s.79*)

Ek 4. *Türkistan yerleşiminin havadan çekilmiş fotoğraf ı (Y.Smagulov, Tarihi bir portreye göre Eski Türkistan, Almatı, 2017, s.16)*

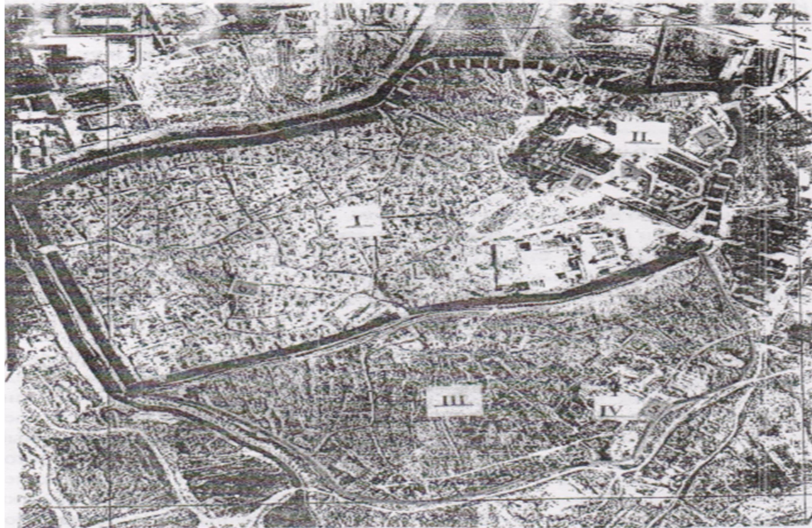
Ek 5. *Şoytöbe yerleşiminin havadan çekilmiş fotoğrafı (Y.Smagulov, Tarihi bir portreye göre Eski Türkistan, Almatı, 2017, s.17)*

Ek 6. *Evliya Kumçik ata camisinin yakınındaki kariz kuyusunun seramik kaplama borusu (Y.Smagulov, Tarihi bir portreye göre Eski Türkistan, Almatı, 2017, s.11)*

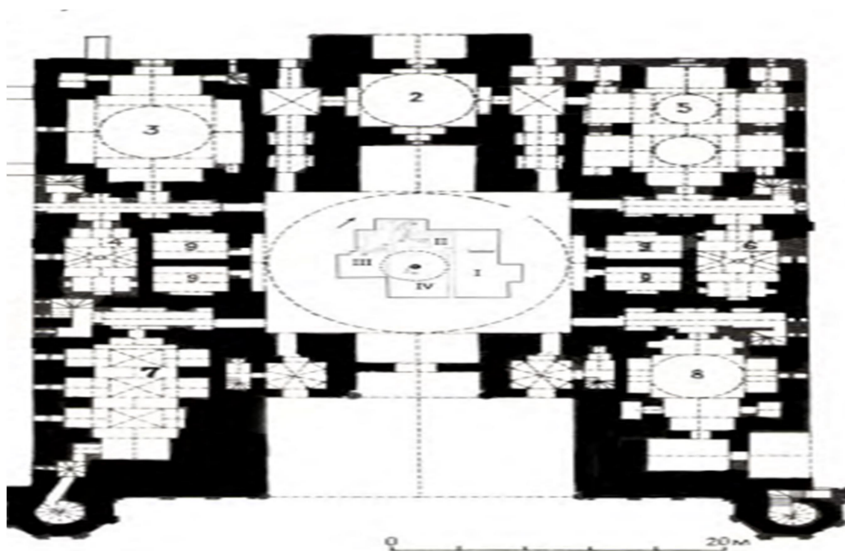
Ek 7. *Türkistan şehrinin havadan çekilmiş fotoğrafı (Y. Smagulov, Ortaçağ Türkistan topoğrafyası üzerine stratigrafik verilerin ve gözlemlerin gözden geçirilmesi, 2000, s.4)*

Ek 8. *Hoca Ahmet Yesevî Türbesi (Рекордное число посетителей пришло к мавзолею Ахмеда Ясави в 2019 г. | Исламосфера (islamosfera.ru))*

Ek 9. *Tekkenin birinci katının genel planı (Y.Smagulov, Tarihi bir portreye göre Eski Türkistan, Almatı, 2017, s.253)*

ление здесь ава-

Рис. 3. Схема раскопок на

Ek 10. *Timur türbesinin altındaki ilk türbe duvarının parçası (Y.Smagulov, Tarihi bir portreye göre Eski Türkistan, Almatı, 2017, s.264)*

Ek 11. *XV.yüzyıldaki Doğu Hamamı (Шығыс моншасы - Wikiwand)*

Ek 12. *Kultöbe yerleşiminin havadan çekilmiş fotoğrafı (Archeological park the “Kultobe Settlement” | Городище Культобе)*

Ek 13. *IX-XI. yüzyıldaki Seramik sürahi (A.Hazbulatov, G. Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.45.)*

Ek 14. IX-XI. yüzyıldaki Sürahi parçaları (A.Hazbulatov, G. Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.50)

Ek 15. X-XI.yüzyıldaki nakşlı seramik kap (A.Hazbulatov, G. Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.51)

Ek 16. *X-XI.yüzyıldaki minyatür seramik kaplar (A.Hazbulatov, G.Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.54)*

Ek 17. *X-XII. yüzyıldaki seramik lamba (A.Hazbulatov, G.Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.52)*

Ek 18. X-XII. yüzyıldaki seramik kapak (A.Hazbulatov, G. Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.55)

Ek 19. X-XII.yüzyıldaki seramik sürahi (A.Hazbulatov, G. Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.56)

Ek 20. *X-XII.yüzyıldaki seramik tagara parçası (A.Hazbulatov, G. Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.60)*

Ek 21. *X-XII.yüzyıldaki seramik çömlek (A.Hazbulatov, G. Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.61)*

Ek 22. *XI-XII.yüzyıldaki sürahi (A.Hazbulatov, G. Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.63)*

Ek 23. *XI-XII.yüzyıldaki seramik hoş kokulu duman çubuğu (A.Hazbulatov, G. Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.64)*

Ek 24. *XI-XII.yüzyıldaki seramik fincan (A.Hazbulatov, G. Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.65)*

Ek 25. *XII-XIII.yüzyıldaki seramik tabak (A.Hazbulatov, G. Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.66)*

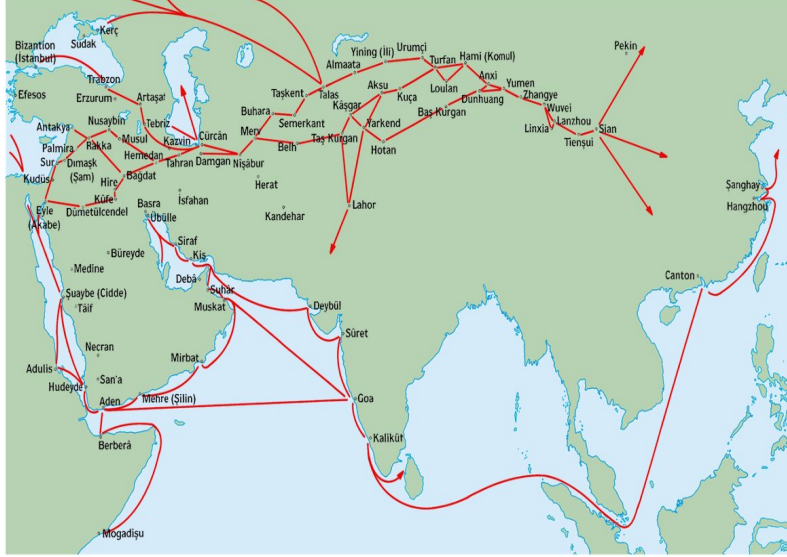
Ek 26. XIII-XIV.yüzyıldaki seramik çömlek parçası (A.Hazbulatov, G. Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.70)

Ek 27. XIV. yüzyılda Ahmet Yesevî türbesinde kullanılan seramik levha (A.Hazbulatov, GPetrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.73)

Ek 28. İpek Yolu Haritası (N. Bozkurt, İpek Yolu, İstanbul:TDV, 2000, s.370)

Ek 29. X. yüzyıla ait olan Samaniler ve Karahanlılar sikkesi (A.Hazbulatov, G. Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.121)

Ek 30. İsmail ibn Ahmet'in Semerkant'ta yaptırmış sikkesi (893-907) (A.Hazbulatov, G. Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.122)

Ek 31. XIII. yüzyılın sonuna ait bakırdan yapılmış Çağatay Devleti sikkesi (A.Hazbulatov, G. Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.123)

Ek 32. XIV.yüzyılda Timur sikkesi (A.Hazbulatov, G. Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.125)

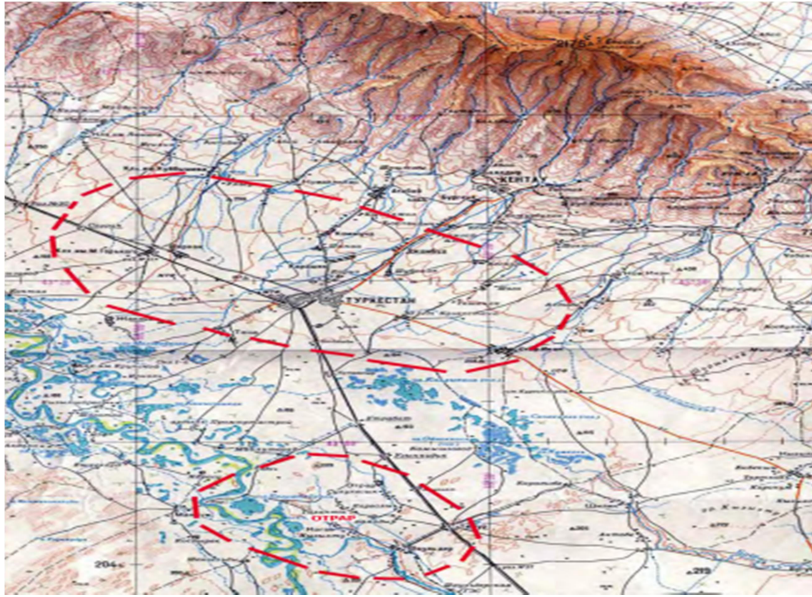
Ek 33. 1384 yılına ait Timur sikkesi (A.Hazbulatov, G. Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.126)

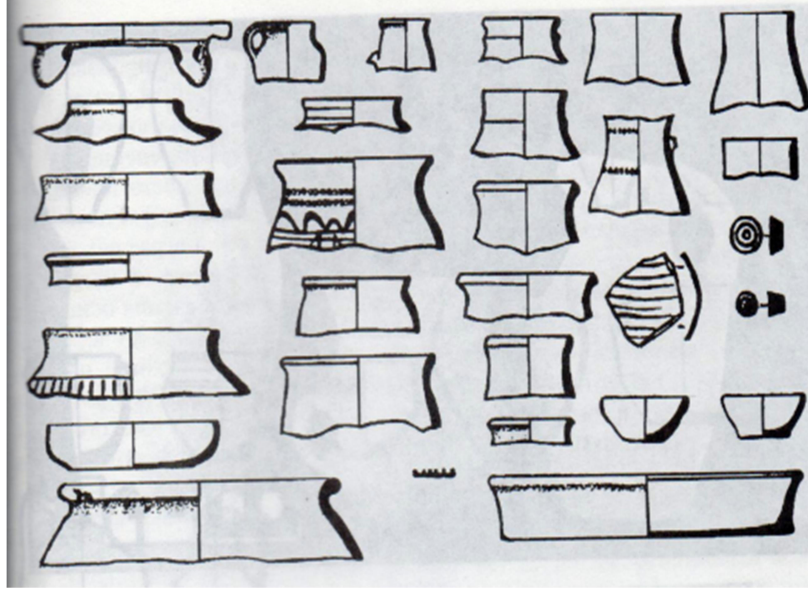
Ek 34. *Urus Han döneminde yapılan sikke (A.Hazbulatov, G. Petrov, C.Şoygozova ve A. Ercigitova, Kultöbe hazineleri, Katalog-albüm, 2020, s.124)*

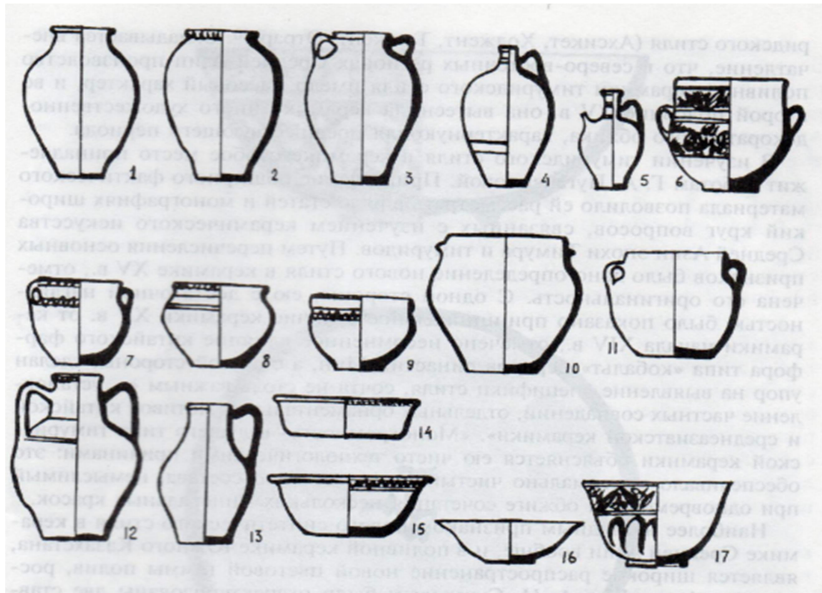
Ek 35. *Otrar ve Türkistan vahaları. (Y.Smagulov, Tarihi bir portreye göre Eski Türkistan, Almatı, 2017, s.)*

Ek 36. M.Ö 1.binyıl Türkistan seramik parçaları (Y. Smagulov, Türkistan şehirleri, Almatı, Gılım, 1999, s.135)

Ek 37. Türkistan vahasının karakteristik seramik tabaklarının ana formları (Y. Smagulov, Türkistan şehirleri, Almatı, Gılım, 1999, s.137)

KAYNAKÇA

Abdiakimoğlu, M. (2018). *Türkistan oblasının XX gasırğa deyingi tarixina qısqasha sholu (Türkistan bölgesinin XX.yüzyıla kadar olan kısa tarihi)*, Şımkent: Calın.

Ageeva, E., Patsevich V. (1958.) *Güney Kazakistan'ın yerleşik yerleşim yerlerinin ve şehirlerinin tarihinden*. Alma-Ata.

Akişev, K. (1977). *Arheologicheskiye issledovaniya v Otrare (Otrar'daki Arkeolojik Araştırmalar)*. Almatı: Nauka Yayınevi.

Akişev, K. (2013). *Drevniye i srednevekovyye gosudarstva na territorii Kazakhstana (Kazakistan topraklarındaki antik ve Orta Çağ devletleri)*. Almatı: A.H Margulan Arkeoloji Enstitüsü.

Akişev, K., Baypakov. K., Smagulov. O., Komekov. B. (1996). *Kazakistan Tarihi : eski zamanlardan günümüze c. I*. Almatı: Atamura.

Bartold, V.V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan (Haz.H.D. Yıldız)*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi.

Bartold, V.V. (1963) *Sochineniya. T. II, chast 1. Obshchiye raboti po istorii Sredney Azii. Raboti po istorii Kavkaza i Vostochnoy Yevropy.* (Genel Orta Asya, Kafkasya ve Doğu Avrupa tarihi üzerine çalışmalar).

Bartold, V.V. (1993). *Dvenadtsat' lektsiy po istorii turetskih narodov Sredney Azii*, Almatı: Calın.

Baypakov, K.M. (1986). *Srednevekovaya gorodskaya kul'tura Yucnogo Kazakhstana i Semirech'ya (VI-XIII vv) (Güney Kazakistan ve Yedisu'nun Orta Çağ kent kültürü (VI-XIII yy))*. Almatı: Bilim Yayınevi.

Baypakov, K. M. (1998). *Srednevekovyye goroda Kazakhstana na Velikom Shelkovom puti (Büyük İpek Yolu üzerinde Kazakistan'ın Orta Çağ şehirleri)*. Almatı: Gılım.

Baypakov, K.M., Erzakoviç L. (1971). *Drevniye goroda Kazakhstana (Kazakistan'nın antik kentleri)*. Almatı: Nauka Yayınevi.

Baypakov, K. M. (2013). *Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana po materialam issledovaniy: Yuzhno-Kazakhstanskoy kompleksnoy arkheologicheskoy ekspeditsi, I. Urbanizatsiya Kazakhstana IX –XIII vv. (Kazakistan'ın eski ve ortaçağ kentleşmesi: Güney Kazakistan arkeolojik keşif araştırma materyallerine dayanarak IX-XIII yy.)*. Almatı: Arkeoloji Enstitüsü.

Baypakov, K.M (2016). *Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana: po materialam issledovaniy Yuzhno-Kazakhstanskoy kompleksnoy arkheologicheskoy ekspeditsii XIII-XV vv. (Kazakistan'ın antik ve ortaçağ kentleşmesi: Güney-Kazakistan karmaşık arkeolojik keşif gezisinin araştırma materyallerine dayanarak XIII-XV yy.)*. Almatı: Arkeoloji Enstitüsü.

Baypakov, K.M. (2012). *Islamskaya arkheologicheskaya arkhitektura i arkheologiya Kazakhstana, Mezhdunar. in-t tsentral'noaziatskikh issledovaniy Kazakhstanskoye arkheologicheskoye obshestvo (Kazakistan İslam arkeolojik mimarisi ve arkeolojisi, Orta Asya Araştırmaları Enstitüsü, Kazakistan Arkeoloji Toplumu.)*. Almatı: Arheologicheskaya ekspertiza.

Baypakov, K.M. (1999). *Goroda Turkestana (Türkistan Şehirleri)*. Almatı: Gılım.

Baypakov, K.M. (1998). *Srednevekovyye goroda Kazakhstana na Velikom Shelkovom puti (Büyük İpek Yolu üzerinde Kazakistan'ın Orta Çağ şehirleri)*. Almatı: Gılım.

Baypakov, K.M., Taymaganbetov. C. (2006.) *Arkheologiya kazakhstana (Kazakistan Arkeolojisi)*. Almatı: Kazak Üniversitesi

Baytanov, B.M. (2017). *Qazaqstandağı kieli jerler geografıyası (Kazakistan'daki Kutsal Mekanlar Coğrafyası)*. Almatı: A.H Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Ş. Valihanov Tarih ve Etnoloji Enstitüsü.

Bartold, V.V. (1963). *Turkestan Sochineniye 1: Turkestan v epohu mongol'skogo nashestviya (Türkistan Yapıt 1: Moğol istilası döneminde Türkistan)*. Moskva: Izdatel'stvo Vostochnoy Literatury.

Bartol'd, V.V. (1993). Dvenadtsat' lektsiy po istorii turetskih narodov Sredney Azii (Orta Asya Türk halklarının tarihi üzerine on iki ders). Almatı: Calın.

Bozkurt, N. (2000). *İpek Yolu*. DİA. c. XXII. İstanbul: TDV.

Burkhanadin, D. (2019). *Fethinden Moğol İstilasına Kadar Orta Sir Derya Havzasi ve İslam Tarihindeki yeri*. Yüksek lisans tezi Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi.

Candarbek, Z. (2006) *Hoca Ahmet Yesevî i vozrozhdeniye tyurkskoy gosudarstvennosti Sufizm v Irane i Tsentral'noy Azii: sbornik statey (Hoca Ahmed Yesevî ve İran ve Orta Asya'da Türk devlet tasavvufunun canlanması: makale koleksiyonu)* Almatı.

Corabekova, B. (2020). *Ortağasırlıq Oğız qalaları (Orta Çağ Oğuz Şehirleri)*. Almatı: Uluslararası bilimsel-metodik konferans makaleleri

Cumat, C., Yesbergen, A. (2000). *Gorod na svyatoy zemle (Kutsal topraktaki şehir)*. Astana.

Efe, A (2020). *İbn Haldun'un Mukaddime adılı eserinde yer alan şehir ve şehirleşmeye ilişkin görüşleri üzerine bir inceleme*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi

Esin, E. (1997). *Türkistan Seyahatnamesi. (2 baskı)* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Esin, E. (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul: Kabalcı Yayınları

Eyice, S. (2001). *Kale*. DİA. c. XXIV. İstanbul: TDV.

Gandzaketsi, K. (1976). *İstoriya Armenii (Ermenistan Tarihi)*. Moskva: Nauka.

Gerasimova, E.I. Suleymenov, R. B, (1994) *Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Kazakhstana: Yuzhno-Kazakhstanskaya oblast (Kazakistan'ın tarihî ve kültürel anıtları: Güney Kazakistan bölgesi)*. Almatı: Kazak ansiklopedisi.

Hazbulatov, A., Petrov, G., Şoygozova, C., Ercigitova, A. (2020). *Kutöbe kazınaları (Kultöbe hazineleri)*. Katalog-albüm.

Hazbulatov, A. Şaygozova, C. (2019) *Zhivaya traditsiya v usloviyah peremen, institut palomnichestva k sakral'nym ob'yektam Turkestanskogo oazisa: Na primere mavzoleya Khodzha Akhmeda Yesevî (Değişim karşısında yaşayan bir gelenek, Türkistan vahasının kutsal nesnelere hac kurumu: Hoca Ahmed Yesevî 'nin türbesi örneğinde)*. Almatı: Kultöbe'nin araştırma materyalleri: sonuçlar ve beklentiler.

Haldun, İ. (2004). *Mukaddime (Çev: H. Kendir)*. c.I. Ankara: Yeni Şafak Yayınları

Hmelnitkiy, S.G. (1996) *Mejdu Samanidami i mongolami. Arhitektura Sredney Azii IX - nachala XIII vv. (Samaniler ve Moğollar. IX. - XIII. yüzyılın başlarında Orta Asya mimarisi)*. Berlin-Riga: Gamajun,

Kamaladdin, S. (2006). *Turkestanskiy starets i yego misticheskiy put. Sufizm v Irane i Tsentral'noy Azii: sbornik statey. (Türkistan evliyası ve mistik yolu. İran ve Orta Asya'da Tasavvuf: makaleler koleksiyonu)*. Almatı.

Kafesoğlu, İ. (1992). *Harezmsahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi.

Kara, M. (2011). *Tekke. DİA.c. XL*. İstanbul: TDV.

Kuşenova, G. (2006). *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maverâünnehir (1229-1241)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Masson, M. E. (1930). *Mavzoley Hodja Ahmeda Yasevi (Hoca Ahmet Yesevî Türbesi)*. Taşkent.

Man'kovskaya, L.Y. (1963). *Issledovaniye arkhitekturnogo kompleksa –mavzoleya Khodzhi Akhmada Yasavi v g.Turkestane i voprosy yego restavratsii. (Türkistan şehrinde Hoca Ahmed Yesevî 'nin Mimari kompleksin incelenmesi - türbe ve restorasyonu ile ilgili sorular)*. Taşkent: AKD.

Mehti, S. (2007). *Put Yesevî i ego rol v razvitii islama v Sentral'noy Azii: Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta (Orta Asya 'da İslam 'ın gelişmesinde Yesevî 'nin tuttuğu yol ve rolü)*: Çelyabinsk Devlet Üniversitesi Bülteni.

Moldabayeva, D. (2005) .“*Sir Derya*” *Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Türkistan: Ahmet Yesevî Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı.

Muhammedcanov, A. (2009). *Siriderya*. DİA. c. XXXVII. İstanbul: TDV.

Özgüdenli, O. (2003). *Mavreünnehir*. DİA. c. XXVIII, Ankara: TDV.

Ömeroğlu, Y. (2014). *Türkistan. Yesevî'nin şehri Yesi'ye dair*. Ankara: TDV.

Şen, S. (2018). *İslamiyet öncesi türklerde şehircilik ve günümüze ulaşan şehir kalıntıları*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.

Togan, Z.V. (1981). *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*. İstanbul: Aksiseda Matbaası.

Togan, Z.V. (1941). *Moğollar, Çingiz ve Türklük*. İstanbul: Arkadaş Matbaası.

Togan, Z. V. (1969). *Çengiz Han (1155-1227) 1969-1970. Kış Sömestresi Ders Notlar*. İstanbul: Kömen Teksir Bürosı.

Tosun, N. (2011). *Türkistan Dervişlerinden Yadigar. Orta Asya Türkçesiyle Yazılmış Tasavvufî eserler*. Ankara: İnsan yayınları.

Tuyakbaev, M. (2000). *Türkistanda jergengen tarihî tulgalar (Türkistan'da gömülen tarihî şahsiyetler)*. Almatı: Calın.

Petrov, P.N., Baypakov K.M., Voyakin D.A. (2014). *Monetnoye delo i denezhnoye obrashcheniye Velikoy Mongol'skoy imperii, gosudarstvakh Chagataidov i Dzhuchidov (Büyük Moğol Devleti, Çağatay, Cucidlerde para siyaseti)*. Almatı: Hikari.

Peşçerova, Y.M. (1959) *Goncharnoye proizvodstva Sredney Azii*. Leningrad: Akademiya Nauk.

Pişulina, K. A. (1969). *Prisırdar'inskiye goroda i ih znachenkiye v istorii kazahskih hanstv v XV — XVIII vekah:voprosı sotsial'no-politicheskoy istorii (XV-XVIII.yüzyıllarda Sir Derya şehirleri ve Kazak hanlıkları tarihindeki önemi:sosyo-politik tarihin sorunları)*. Almatı: Nauka.

Proskurin, A.N. (1994) *Hanaka Ahmeda Yesevı . Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Kazakhstana. Yuzhno-Kazakhstanskaya oblast*. Almatı: Kazak Ansiklopedisi.

Smagulov, Y. (1994). *Gorodishche Turkestan//Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Kazakhstana. Yuzhno-Kazakhstanskaya oblast.(Türkistan şehri. Kazakistan tarihi ve kültür anıtları)* Almatı: Kazak Ansiklopedisi.

Smagulov, Y., Grigor'yev, F., İtenov. A. (1999) *Ocherki po istorii i arkheologii srednovekovogo Turkestana (Ortaçağ Türkistan tarihi ve arkeolojisi üzerine yazılar)*. Almatı: Gılım.

Smagulov, Y. (2000). *Obzor stratigraficheskikh dannyykh i nablyudeniy po topografii srednevekovogo Turkestana (Ortaçağ Türkistan topoğrafyası üzerine stratigrafik verilerin ve gözlemlerin gözden geçirilmesi)*.

Smagulov, Y. A. (2003). *Karızı Turkestanskogo oazisa (Türkistan Vahasının karizleri)*. Almatı: Izvestiya.

Smagulov, Y. (2017). *Drevniy Turkestan shtrikhi po istoricheskomu portretu (Tarihî bir portreye göre Eski Türkistan)*, Almatı.

Smagulov, Y. (1999). *Turkestanskiye goncharı (Türkistan çömlekçileri) Goroda turkestana: sbornik nauchnykh statey*. Redaktor: K.Baypakov. Almatı: Gılım.

Smagulov, Y. (1980). *Tamgoobraznyye znaki na keramike Yuzhnogo Kazakhstana. Problemy izucheniya i okhrany pamyatnikov kul'tury Kazakhstana*. Almatı.

Sümer, F. (1984). *Eski Türklerde Şehircilik*. İstanbul: Türk Dünyası Vakfı Araştırmaları.

Serin, K. (2019). *İbn Haldun Mukaddimesi'nde şehir sosyolojisi*. Kars: Kavkaz Üniversitesi.

Şen, R. (2010). *İbn Haldun'da Şehir ve Medeniyet*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi

Tuyakbayev, B. Proskurin, A.N (2018) *O sitadelyah goroda Turkestana (Türkistan şehrinin şehir merkezleri hakkında)*

Şaşayev, A.K. (1992). *Issledovaniya gorodisha Chuytobe. (Şoytöbe yerleşiminin araştırılması)*. Petropavlovsk: Margulanovskiye chteniya.

Şişkina, G. (1986). *Glazurovannaya keramika Sogda*. Taşkent: Fan.

Şuhovtsov, V. (1972). *Neskol'ko zametok po toponimam Yuzhnogo Kazakhstana (Güney Kazakistan'ın yer adları üzerine birkaç not)*. Almatı: Materialy Respublikanskoy nauchno prakticheskoy konferentsii molodykh uchenykh po obshchestvennym naukam.

Uludağ, S (2020). *İbn Haldun: Mukaddime (Tek Cilt)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Uludağ, S (1999). *İbn Haldun*. DİA. c. XX , İstanbul: TDV

Voronina, V.L. (1951). *Ob uzbekskih banyah (Özbek hamamları hakkında)*. Moskova: Gosudarstvennoye izdatel'stvo arkhitektury i stroitel'stva.

Yakobson, A. (1979). *Srednevekova polivnaya keramika kak istoricheskaya yavleniye*. Moskova: Vizantiyskiy vremennik.

..... (tarihsiz). *Türkistan qalasının erte ortasırından bastalatin ü n tin derek közderi negizinde, arap-parsı jane europolık sayahatshı-tarihshi, geograftardın malimetteri saraptau arqılı, jana kozqarastar turgısınan karastıra otırıp, alemdik tarihtagı alar ornın aykındau (Türkistan şehrinin Orta Çağ tarihi geçmişine dayanarak, Arap-Fars ve Avrupalı gezgin-tarihçi, coğrafiyacıların bilgilerinin analizi yoluyla, dünya tarihindeki rolünü belirlemek).*

..... (2018). *Ortasırlık Türkistan qalasının tarihi (Orta Çağ Türkistan şehrinin tarihi).*

..... (2017). *Türkistan qalasının tarihi (Türkistan şehrinin tarihi).*

İnternet Kaynakları

Arkeolojik kazılarda elde ettiğimiz bulgular.Kultöbe Yerleşimi.2020. (Erişim Tarihi : 25.04.2022).

Bibliotetheca Geographorum Arabicorum, v:1. P. 291, 346. V 2. P. 510, 524, V. 3. P. 48, 274. V. 7. P. 342.

[Наши находки при раскопках археологического памятника | Городище Культобе \(kultobe.com\)](http://kultobe.com)